T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ BİLİM DALI

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 1579-1639 YILLARI ARASINDA ÇILDIR EYALETİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

İSMAİL BEZGÜN

BURSA-2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ BİLİM DALI

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 1579-1639 YILLARI ARASINDA ÇILDIR EYALETİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

İsmail BEZGÜN

Danışman
Doç. Dr. Nilüfer ALKAN GÜNAY

BURSA-2024

T. C. BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı'nda 701642004 numaralı İSMAİL BEZGÜN'ün hazırladığı "Mühimme Defterlerine Göre 1579-1639 Arasında Çıldır Eyaleti" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 09/08/2024 günü 14:00 – 15:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ……..….. (başarılı / başarısız) olduğuna …… (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Doç. Dr. Nilüfer ALKAN GÜNAY
Bursa Uludağ Üniversitesi
Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Ersin GÜLSOY
Bursa Uludağ Üniversitesi
Üye

Üye
Doç. Dr. Fırat YAŞA
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Üye

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "**MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 1579-1639 YILLARI ARASINDA ÇILDIR EYALETİ**" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

02.07.2024

Adı Soyadı:	İsmail BEZGÜN
Öğrenci No:	702242010
Anabilim Dalı:	Tarih
Programı:	Yüksek Lisans Programı
Statüsü:	Yüksek Lisans

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 02/07/2024

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 1579-1639 YILLARI ARASINDA ÇILDIR EYALETİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 92 sayfalık kısmına ilişkin, 02/07/2024 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 14 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:
1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

02/07/2024

Adı Soyadı:	İsmail BEZGÜN
Öğrenci No:	701642004
Anabilim Dalı:	Tarih
Programı:	Yüksek Lisans
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman
Doç. Dr. Nilüfer ALKAN GÜNAY
02/07/2024

*** Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.**

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : İsmail BEZGÜN

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı

Bilim Dalı : Yeniçağ Bilim Dalı

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi

Sayfa Sayısı : ix + 150

Mezuniyet Tarihi : 09/08/2024

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Nilüfer ALKAN GÜNAY

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 1579-1639 YILLARI ARASINDA ÇILDIR EYALETİ

Çıldır Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin 1578 yılında yaptığı doğu seferinde Safeviler ve Gürcülere karşı kazandığı zaferler sonucunda 1579 yılında kurulmuştur. Merkezi bazen Çıldır bazen de Ahıska sancağı olan eyaletin kapsadığı yerleşim yerleri ise Ahıska, Çıldır, Ardahan, Ardanuç, Yusufeli, Poshov, Aspinza, Ahılkelek ve Hırtız bölgelerdir. Çıldır Eyaleti, topraklarının bir bölümü 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusya tarafından alınması sonucu son bulmuştur. Günümüzde bu eyaletin topraklarının bir kısmı Türkiye bir kısmı Gürcistan sınırları içinde kalmaktadır.

1579-1639 yılları arasında Çıldır Eyaleti'nin ele alınacağı bu çalışmada temel kaynak olarak mühimme defterleri kullanılmıştır. İdarî, hukukî, toplumsal, siyasî gibi pek çok alanda geniş bir içerik sunan mühimme defterleri çeşitli devlet görevlilerine ve makamlara gönderilen hükümlerden oluşmakla birlikte Osmanlı Devleti ve hâkim olduğu bölgeler açısından büyük bir öneme sahip olmuştur. Çalışmamız 1579-1639 yılları arasını kapsamaktadır. Bu tarihler arasında kayda geçirilen üç tür mühimme defteri tasnifi teker teker taranmış, konuyla ilgili hükümler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tarama sırasında Çıldır Eyaleti'ne ve sancaklarına gönderilen hükümlerin yanı sıra komşu eyaletlere gönderilen ve Çıldır Eyaleti'ni ilgilendiren hükümler de belirlenmiştir. Bu hükümlere dayanarak, XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı

Devleti’nin doğusunda bulunan Çıldır Eyaleti’nin siyasî, sosyal, idarî vb. açılardan değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, mühimme defteri, asayiş sorunları, Ahıska, Çıldır Eyaleti

ABSTRACT

Name and Surname : İsmail BEZGÜN

University : Bursa Uludağ University

Institution : Social Science Instutition

Field : History

Branch : Early Modern Period

Degree Awarded : Master

Page Number : ix+150

Degree Date : 09/08/2024

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Nilüfer ALKAN GÜNAY

THE PROVINCE OF ÇILDIR BETWEEN1579-1639 ACCORDING TO THE MÜHIMME REGISTERS

The Çıldır Province was established in 1579 as a result of the Ottoman Empire's victories against the Safavids and Georgians during its eastern campaign in 1578. The province's capital alternated between Çıldır and the Ahıska sanjak, and it included the settlements of Ahiska, Çıldır, Ardahan, Ardanuç, Yusufeli, Poshov, Aspinza, Ahilkelek, and Hırtız. The Çıldır Province ceased to exist after part of its territory was seized by Russia during the Ottoman-Russian War of 1828-1829. Today, some of the territory of this beylerbeylik lies within the borders of Turkey, while some is within Georgia.

In this study, which focuses on the Çıldır Province between the years 1579-1639, mühimme registers have been used as the primary source. The mühimme registers, which provide extensive content in various fields such as administrative, legal, social, and political matters, consist of "hüküm" (decrees) sent to various state officials and authorities, and they hold significant importance in terms of the Ottoman Empire and the regions under its control. Our study covers the period from 1579 to 1639. During this period, three types of muhimme registers were individually examined, and

the relevant decrees were identified. During this examination, not only the decrees sent to the Çıldır Province and its sanjaks but also the decrees sent to neighboring provinces that concerned the Çıldır Province were determined. Based on these decrees, the political, social, administrative, and other aspects of the Çıldır Province in the late 16th century and the first half of the 17th century were evaluated.

Keywords: Ottoman Empire, mühimme register, public order issues, Ahıska, Çıldır Province

ÖNSÖZ

Ahıskalı Türklerin tarihinden bir kesitin ele alındığı bu tez çalışmasının tamamlanması beklenilenden daha uzun bir süre aldı. Teze başladığımda öğretmen olarak görev yapmaktaydım. Bu süre zarfında evlendim, oğlum dünyaya geldi. Tüm bunların arasında teze yoğunlaşamadığım için bir süre ara vermek zorunda kaldım. Neticede 2022'de yüksek öğrenimler için çıkarılan afla tekrar enstitüye kaydımı yaptırarak tezime kaldığım yerden başladım ve nihayet bitirmenin sevincini yaşıyorum. Bu süre zarfında yazdıklarımı dikkatlice okuyup düzelten, önerilerde bulunan, enstitüyle ilişiğim kesikken bile bana olan inancını sürdüren, desteğini hiçbir zaman esirgemeyen tez danışmanım değerli Doç. Dr. Nilüfer ALKAN GÜNAY hocama ne kadar teşekkür etsem de azdır.

Tez sürecinde bana anlayış gösteren, bana çalışmak için uygun ortamı sağlayan, sıkıntılarıma ortak olan sevgili eşim Güneş BEZGÜN'e, rahat çalışmam için oğluma bakan annem Suna BEZGÜN'e, tatlılığıyla yorgunluğumu alan canım oğlum Ali Deniz BEZGÜN'e sabırlarından ve desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum. Bu süre zarfında özellikle Osmanlıca belgelerin okunmasındaki yardımlarından dolayı değerli arkadaşım Dr. Gürsel DURMUŞ'a teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışma 1944 yılında türlü zulümlerle Orta Asya'ya sürülen, nice acılar ve çileler çeken ancak milli benliklerini korumayı başaran, dünyanın değişik coğrafyalarında yaşayan bütün AHISKALI TÜRKLER'e ithaf edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **iii**
ÖNSÖZ ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vi**
TABLOLAR ..... **viii**
GRAFİKLER ..... **viii**
HARİTALAR ..... **viii**
KISALTMALAR ..... **ix**
GİRİŞ **1**
1. Çıldır Bölgesinin Coğrafyası ve Tarihi 6
1.1. Çıldır Bölgesinin Genel Coğrafi Özellikleri 7
1.2. Çıldır Bölgesinin Genel Tarihi 11
1.2.1. Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Çıldır Bölgesi 11
1.2.2. Osmanlı Devleti'nin Çıldır Bölgesini Ele Geçirmesi 24

I. ÇILDIRA EYALETİ'NE GÖNDERİLEN HÜKÜMLERİN TASNİFİ 30
1.1. Dîvân-ı Hümâyun ve Mühimme Defterleri Hakkında 30
1. 1. 1. Mühimme Defterleri 30
1.2. Hükümlerin Tespiti ve Tasnifi 38
1.2.1. Hükümlerin Mühimme Defterlerine Göre Tasnifi 40
1.2.2. Hükümlerin Gönderildiği Şahsa/Makama Göre Tasnifi 44
1.2.3. Hükümlerin Konulara Göre Tasnifi 49

II. MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE ÇILDIR EYALETİ (1579-1639): HÜKÜMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ 53
2. 1. Mühimme Defterlerine Göre Safevi ve Gürcülerle Mücadelede Çıldır Eyaleti . 53
2.1.1. Mühimme Defterlerine Göre Çıldır Eyaleti'nin Safeviler ve Gürcülerle Mücadeledeki Görevleri 54
2.1.1.1. Seferlere Katılması ve Destek vermesi 54
2.1.1.2. Komşu Kalelere Yardıma Gidilmesi 57
2.1.1.3. Safeviler ve Gürcülerle Mücadele Zahire Tedariki 61

2.1.1.4. Cepheye Zahire ve Hazine Taşıması 62
2.1.1.5. Orduya Kılavuzluk Yapılması 66
2.1.1.6. Casusluk Yapılması ve Merkeze Bilgi Verilmesi 68
2.1.2. Mühimme Defterlerine Göre Safeviler ve Gürcülerle Mücadelede Çıldır Eyaleti'nin Savunulması 71
2.1.2.1. Mustafa (Minuçehr) Paşa İsyanı (1583-1591) 72
2.1.2.2. Safevilere karşı Çıldır Bölgesi ve Ahıska Kalesi'nin Muhafazası 81
2.1.3. Safevi ve Gürcülerle Mücadelede Çıldır Eyaleti Hakkındaki Hükümlerin Değerlendirilmesi 91
2. 2. Mühimme Defterlerine Göre Çıldır Eyaleti'nde Asayiş Sorunları 94
2.2.1. Ehl-i Örfün Neden Olduğu Asayiş Sorunları 97
2.2.1.1. Beylerbeyi ve Maiyetinde Olanların Neden Olduğu Asayiş Sorunları 97
2.2.1.2. Sancakbeyi ve Maiyetinde Olanların Neden Olduğu Asayiş Sorunları 102
2.2.1.3. Kul Taifesinin Sebep Olduğu Asayiş Sorunları 107
2.2.1.4. Tımar ve Zeamet Sahiplerinin Sebep Olduğu Asayiş Sorunları 109
2.2.1.5. Asayiş Sorunlarına Sebep Olan Diğer Makam ve Şahıslar 111
2.2.2. Yönetilen Sınıfa Tabi Olanların Çıkardıkları Asayiş Sorunları 114
2.2.2.1. Müslüman Reayanın Sebep Olduğu Asayiş Sorunları 115
2.2.2.2. Zimmî Reayanın Sebep Olduğu Asayiş Sorunları 117
2.2.3. Asayiş Sorunları Hakkında Olan Hükümlerin Değerlendirilmesi 118
SONUÇ 124
KAYNAKÇA 127
EKLER 134

TABLOLAR

Tablo Numarası Sayfa

Tablo 1: Çıldır Eyaleti Hakkında Tespit Edilen Hükümlerin Mühimme Defterlerine Göre Tasnifi …….....40

Tablo 2: Hükümlerin Gönderildiği Şahsa/Makama Göre Tasnifi……44

Tablo 3: Hükümlerin Konulara Göre Tasnifi……...49

Tablo 4: Asayiş Sorunlarına Sebep Olan Zümreler …….95

Tablo 5: Asayiş Sorunlarının Konularına Göre Dağılımı ……...116

GRAFİKLER

Grafik Numarası Sayfa

Grafik 1: Çıldır Eyaleti Hakkında Tespit Edilen Hükümlerin Yıllara Göre Dağılımı 43

Grafik 2: Hükümlerin Konulara Göre Tasnifi……50

Grafik 3: Asayiş Sorunları Hakkındaki Hükümlerin Yıllara Göre Dağılımı….95

HARİTALAR

Harita Numarası Sayfa

Harita 1: Saatabago/Atabek Yurdu……....9

Harita 2: Çıldır Eyaleti……..……...28

KISALTMALAR

DİA	:Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi
MD	:Mühimme defteri
MDZ	:Mühime defteri zeyli
MDM	:Mühimme defteri müsveddesi
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Hk	:Hüküm
Bkz	:Bakınız
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
der.	:Derleyen
m.	:Metre
ed.	:Editör
haz.	:Hazırlayan
Sy.	:Sayı
s.	:Sayfa
vb.	:Ve benzeri
Vs.	:Ve saire

GİRİŞ

Çalışmamızın konusu olan Çıldır Eyaleti/ Beylerbeyliği[1], kapsadığı topraklar bakımından Osmanlı hakimiyeti öncesinde de siyasî ve kültürel açıdan bütünlük gösteren bir bölgeydi. Bu toprakların yönetimi "Cakeli Hanedanı" adıyla bilinen aileye aitti. Cakeli Hanedanı "Meshetya" denilen bu topraklarda 1266 yılında kurdukları Saatabago Gürcü prensliğinin hakimiydiler. Bu prenslik, Tiflis merkezli Kartli Krallığı'na veya bölgede hakimiyet sağlayan İlhanlılar, Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler gibi devletlere vassal olarak varlıklarını üç yüzyıl kadar sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti, Saatabago üzerinde Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminden itibaren üstünlük kurmaya başlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Cakeli Hanedanlığı'nın yönetiminde olan Artvin, Şavşat, Oltu bölgesi Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiştir. Osmanlılar bu bölgede etkilerini devam ettirerek 1578 yılında Safevilerle yapılan Çıldır Savaşı sonucunda Cakeli Hanedanlığı'na bağlı bütün toprakları ele geçirmeyi başarmıştır. Bu başarılar sonucunda Cakeli hanedanına mensup Minuçehr ve kardeşi Kvarkvare (Gorgora) Osmanlı Devleti'ne bildirmekle kalmamış aynı zamanda İslam dinine geçmişlerdir. 1579 yılında Çıldır Eyaleti kurulmuş bir süre sonra Mustafa adını alan Minuçehr "paşa" olarak eyaletin başına beylerbeyi tayin edilmiştir. Daha sonra Safevi-Osmanlı savaşlarının gidişatına göre sorunlar yaşansa da bölgede hakimiyet Müslüman olan Cakeli Hanedanı üyelerine verilerek sağlanmıştır.

[1] Beylerbeyliği ve eyalet terimleri birbirlerinin yerlerine kullanılabilmekle birlikte, daha dar anlamda beylerbeyliği, bir eyaletin askerî ve idarî yönetim makamını ifade eder. Eyalet terimi ise, Osmanlı taşra yönetiminde en büyük idari birimi belirtir. Beylerbeylik için eyalet teriminin kullanımı, XVI. yüzyılın sonlarında yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren de beylerbeyliği tabiri, bir beylerbeyinin makamını ifade etmek üzere kullanılmaya devam etmiştir. Sonuç olarak, eyalet terimi daha genel ve geniş bir idari birimi tanımlarken, beylerbeyliği terimi ise daha spesifik olarak bir eyaletin askeri ve idari yönetim yapısını vurgular. Halil İnalcık, "Eyalet", *DİA*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları 1995), 549; Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi" *DİA*, c. 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 69. Tez çalışması kapsamında incelenen mühimme defterlerinde hem "Çıldır Beylerbeyliği" hem de "Çıldır Eyaleti" adlarının kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu çalışmada, bazen eyalet ve beylerbeyliği terimleri birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Ancak, anlatımda tutarlılığı sağlamak amacıyla bu çalışmada daha genel ve geniş anlamda bir idari birimi ifade ettiği için "Çıldır Eyaleti" ibaresi kullanılacaktır. Hükümlerin değerlendirildiği üçüncü bölümde spesifik olarak idarî ve askerî makamı belirtmek açısından "Çıldır Beylerbeyliği" ifadesi de kullanılacaktır. Bunun nedeni, hükümlerde daha çok "Çıldır Beylerbeyine" veya "Çıldır Beylerbeyliği" gibi ifadelerin yer almasıdır. Ayrıca aynı paragraf içinde tekrar durumlarında "Çıldır" kısaltması "Çıldır Eyaleti" veya "Çıldır Beylerbeyliği" anlamında kullanılacaktır.

Osmanlı Devleti'nden önce Saatabago, Samtshe, Meshetya, Meshiye Prensliği, Atabek Yurdu gibi isimlerle anılan topraklar Osmanlı yönetimi altında "Çıldır Eyaleti/ Beylerbeyliği" adını almış, daha önce bölgeyi yöneten Gürcü Cakeli Hanedanlığı Müslüman olarak aynı toprakları yönetmeye devam etmiştir. Aslında hükümran güç ve devletin dini değişse de yerel hanedan ve kültürel yapısının devam ettiğini söylemek mümkündür.

Çalışmanın amacı 1579-1639 yılları arasında mühimme defterlerinde Çıldır Eyaleti hakkında tespit edilen hükümlere göre eyaletin geçirdiği değişimleri ve bölgenin Osmanlı yönetimindeki durumunu ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktır. Bu açıdan Çıldır Eyaleti'nin tarihini veya bölgenin tarihini yeniden yazmak çalışmanın amaçları arasında bulunmamaktadır. Çıldır Eyaleti'nin Osmanlı yönetimindeki gelişimini ve bu dönemde yaşanan önemli olayları inceleyerek, Osmanlı Devleti hakimiyetindeki bölgenin tarihi dinamiklerine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Mühimme defterlerinin derinlemesine analizi sayesinde Çıldır Eyaleti'nin idarî, hukukî ve toplumsal yapısına dair yeni ve kapsamlı bilgiler sunulacak, böylece Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında bulunan bu kritik bölgede izlediği politikalar ve uygulamalar daha iyi anlaşılacaktır. Bu çalışmanın özgünlüğünü ve önemini artırmaktadır.

Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte tezin amacı, kapsamı, kaynakçası hakkında kısa bilgilerle beraber Çıldır bölgesinin coğrafyası ve tarihi olarak hakkında bilgiler verilecektir. Bu kısımda amaç Çıldır Eyaleti'nin tarihsel arka planını vermektir. İlk olarak Çıldır Eyaleti'nin yönetiminde olan bölgenin coğrafi yapısı tanıtılacak, daha sonra bölgenin tarihi eski çağlardan itibaren Osmanlı dönemine kadar getirilecektir. Bu kısımlar yazılırken, bölgenin kültürü, dini ve sosyal yapısı hakkında da bilgiler verilecektir.

Çalışmanın birinci bölümü "Çıldır Eyaleti'ne Gönderilen Hükümlerin Tasnifi" olarak adlandırılmıştır. Bu bölüm kendi içinde iki kısma ayrılacaktır. İlk kısımda mühimme defterleri hakkında genel bir bilgi verilecektir. İkinci kısımda Çıldır Eyaleti ve sancaklarını içeren hükümlerin tasnifi ve yorumu yapılacaktır. Burada konuya, makama, zamana göre çeşitli açılardan hükümler tasnif edilecektir. Bu sayede ne kadar

hüküm gönderildiği, en çok hangi makamlara gönderildiği, hangi konuların ağırlıkta olduğu hakkında tespitler yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü "Çıldır Eyaleti'ne Gönderilen Hükümlerin Değerlendirilmesi" başlığını taşımaktadır. Çalışmanın ana kısmı bu bölümüdür. Bu kısımda Çıldır Eyaleti hakkındaki hükümler içerik bakımından değerlendirecektir. Burada Safeviler ve Gürcülerle mücadelede Çıldır Eyaleti ve sancaklarının rolü, eyaletin düşmana karşı savunulmasının nasıl sağlandığı, eyalette meydana gelen önemli olaylar, asayiş problemleri gibi konular üzerinde durulacaktır ve analizler yapılacaktır. Bu analizler 1579-1639 yılları arasında dönemin siyasî ve sosyal dinamiklerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Çalışmada temel kaynak olarak mühimme defterleri kullanılmıştır. Bu defterler, Osmanlı Devleti'nin çeşitli devlet görevlilerine ve makamlara gönderdiği hükümlerin kayıtlı olduğu belgelerden oluşmaktadır. Bu defterler zengin içerikleri ile Osmanlı tarihi ve Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu bölgelerin tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Bu bağlamda, mühimme defterleri tek tek taranmış ve Çıldır Eyaleti'ne gönderilen hükümlerin yanı sıra, komşu eyaletlere gönderilen ve Çıldır Eyaleti'ni ilgilendiren hükümler de belirlenmiştir.

Çalışmada mühimme defterlerinin yanı sıra XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başına ışık tutacak Osmanlı kronikleri de kullanılmıştır. Bunların arasında ağırlıklı olarak üç eserden yararlanılmıştır. Bunlardan biri olan "Tarîh-i Selânîkî (1563-1599)", XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Selânîkî Mustafa Efendi tarafından yazılmış önemli bir kroniktir. Bu eser özellikle II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) dönemlerini kapsar.[2] Selânîkî Mustafa Efendi, kendi gözlemleri ve duyumlarına dayanan bilgilerle, Osmanlı Devleti'nin siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatını ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir. Bu eserde Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'da meydana gelen olaylar ve Çıldır Eyaleti hakkında değerli bilgiler mevcuttur.

[2] Mustafa Efendi Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, 2. bs, c. 1-2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999).

Ayrıca İbrahim Peçevî'nin yazmış olduğu "Peçevî Tarihi (1520-1639)"nden yararlanılmıştır.[3] Peçevî İbrahim Efendi, kendi gözlemleri yanında, çeşitli yazılı ve sözlü kaynaklardan da faydalanmıştır. Gürcistan'da Osmanlı egemenliği döneminde yaşanan askerî ve siyasî olayları, Osmanlı ordularının Gürcistan'a düzenlediği seferleri ve bu seferlerin sonuçlarını detaylandırmıştır. Bu bilgiler, Osmanlı Devleti'nin Gürcistan üzerindeki askerî stratejilerini ve bölgesel politikaları anlamak için kritik öneme sahiptir.

Çalışmada kullanılan başka bir kaynak Mustafa Naîmâ Efendi'nin "Naîmâ Târihi (1591-1659)"dir.[4] Naîmâ Târihi, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasını, askerî seferlerini, isyanları ve sosyal hayatını konu alır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında yaşanan askerî ve siyasî olayları ayrıntılı bir şekilde ele alır. Özellikle Osmanlı-İran savaşları sırasında stratejik öneme sahip olan Çıldır Eyaleti'ne ait siyasî, idarî ve toplumsal bilgiler bulunur.

Bu çalışmada kullanılan ikinci el kaynaklardan bazıları çalışmamızda temel alınmıştır. Bunlardan biri Bekir Kütükoğlu'nun "Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1610)" adlı eseridir.[5] Bu eser, Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki tarihi ilişkileri derinlemesine inceleyen bir çalışmadır. Kitap, dönemin siyasî, askerî ve diplomatik gelişmelerini ayrıntılı bir şekilde ele alarak, iki devlet arasındaki karmaşık ilişkileri aydınlatmaktadır. Kütükoğlu'nun kapsamlı arşiv çalışmaları ve kaynak kullanımı, eserin tarih araştırmaları için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olmasını sağlamaktadır. Özellikle, Osmanlı ve İran kaynaklarını birlikte değerlendirerek, olayların çok boyutlu bir perspektiften analiz edilmesine imkân tanımaktadır. Bu çalışmada Çıldır Eyaleti'nin kurulmasına, bölgenin Osmanlı Devleti'ne tabiiyetine ve geçirdiği dönüşümlere dair bilgiler mevcuttur.

Kütükoğlu'nun çalışmasının devamı niteliğinde olan Özer Küpeli'nin kaleme aldığı "Osmanlı-Safevi Münasebetleri" adlı eserden çalışma kapsamında

[3] İbrahim Efendi Peçevi, *Peçevi Tarihi,* haz. Bekir Sıtkı Baykal, c. 1-2. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981).
[4] Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Târihi,* haz. Zuhiri Danışman, c. 2. (İstanbul: Bahar Matbaası, 1967).
[5] Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)* (İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993).

yararlanılmıştır.[6] Özer Küpeli, yoğun bir arşiv çalışması yaparak dönemin Osmanlı ve Safevi belgelerini kullanmıştır. Bu belgeler arasında resmi yazışmalar, fermanlar, sefaretnameler ve diğer birincil kaynaklar bulunmaktadır. Eser, sadece askerî ve siyasî olayları değil, aynı zamanda iki devlet arasındaki kültürel ve ekonomik ilişkileri de incelemektedir. Kitap, Osmanlı-Safevi ilişkilerinin yanı sıra söz konusu ilişkilerin Avrupa ve Asya'daki diğer devletlerle olan ilişkiler üzerindeki etkilerini de tartışır. Bu kitap bölgenin tarihi dinamiklerinin anlaşılmasında ve Çıldır Eyaleti hakkında verdiği bilgilerle çalışmamız için önem arz etmektedir.

Fahrettin Kırzıoğlu'nun "Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)" adlı çalışması tezimizde sık sık başvurduğumuz eserlerdendir.[7] Kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1451-1590 yılları arasında Kafkasya bölgesinde gerçekleştirdiği fetihleri kapsar. Bu dönem, Osmanlıların Kafkasya'daki hakimiyetlerini pekiştirdikleri ve bölgedeki nüfuzlarını artırdıkları bir zaman dilimidir. Eserde, Osmanlıların Kafkasya'daki askerî seferleri, fetih stratejileri, bölge halklarıyla ilişkileri ve bu süreçte karşılaşılan zorluklar ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Bu kitapta Çıldır Eyaleti'nin kurulduğu bölgede Osmanlı Devleti'nin nasıl hakimiyet kurduğu kronolojik biçimde anlatılmıştır.

Nikoloz Berdzenişvili ve Simon Canaşia'nın "Gürcistan Tarihi" adlı eseri, Gürcistan'ın zengin ve karmaşık tarihini aktaran önemli bir eser olup tezde kullanılmıştır.[8] Antik dönemlerden modern zamanlara kadar uzanan kapsamlı bir perspektifle, Gürcistan'ın siyasî, kültürel, sosyal ve ekonomik gelişimini ayrıntılı bir şekilde ele alır. Tarihi olaylara Gürcülerin bakış açısıyla yaklaşmak açısından önemli bir eserdir. Bu eserde Çıldır Eyaleti'nin Osmanlı hakimiyeti öncesindeki tarihi hakkında ayrıntılı bilgi vardır.

[6] Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri* (İstanbul: Yeditepe, 2014).
[7] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590),* 2. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998).
[8] Nikoloz Berdzenişvili ve Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, çev. Hayri Hayrioğlu, 2. bs (İstanbul: Sorun Yayınları, 2000).

Mühimme defterleri hakkında etraflıca bilgi sahibi olmak için Bilgin Aydın'ın "XVI. Yüzyılda Divan-ı Hümayun ve Defter Sistemi" adlı eserinden faydalanılmıştır.[9] Bu kitap, Osmanlı devlet teşkilatının önemli kurumlarından olan Divan-ı Hümayun ve defter sistemi üzerine yoğunlaşarak, defter tasnifinde geçmişte yapılmış hataları belirterek defterleri tekrar gruplandırmıştır.

Çalışmamızda kullandığımız mühimme defterlerden bazıları yüksek lisans tezi olarak çalışılmış olarak çalışılmıştır. Bazıları da lisansüstü tez dışında akademik yayın olarak araştırmacılar veya kurumlar tarafından yayınlanmıştır. Bu şekilde çalışılmış olan mühimme defterleri hükümlerin tespitinde ve okunmasında kolaylık sağlamıştır. Ancak tezlerde yapılmış çevirilere bağlı kalınmamış, özellikle özel isim ve yerlerin okunmasında karşılaşılan hatalı okumalar düzeltilmiştir. Bu sebeple hükümlerin orijinallerinin kullanılmasına dikkat edilmiştir. Transkripsiyonu yapılmış mühimme defterlerinin listesinin verilmesi bu konuda veya mühimmeler üzerinde çalımalar yapmak isteyenlere kolaylık sağlayacaktır.[10]

1. Çıldır Bölgesinin Coğrafyası ve Tarihi

Çıldır[11] bölgesinin tarih boyunca siyasî ve coğrafî olarak doğal sınırlarının olduğunu, sosyal ve kültürel olarak da nispeten bir birlik içinde varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Bölgenin tarihinde gözlemlediğimiz bu "bütünlük ve devamlılık" Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da XIX. yüzyıla kadar büyük ölçüde

[9] Bilgin Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2017).

[10] Bu alanda yapılmış yüksek lisans tezleri çalışmaları için bkz. Ek 1.

[11] Çıldır Beylerbeyliği/Eyaleti'nin kapsadığı alanlar için Samtshe-Saatabago, Samtshe Prensliği, Samtshe-Javaheti, Meshetya, Atabek (Atabey) Yurdu gibi bölgeyi ve siyasi yapıyı ifade etmek amacıyla kullanılan farklı isimlendirmeler mevcuttur. Günümüzde de ilgili literatürde isimlendirmelerde bir birlik bulunmamaktadır. Bu çalışmanın amaç ve kapsamını aştığından dolayı bu isimlendirmelerin detaylarına ve tartışmalarına girilmeyecektir. Ancak gerektiği noktalarda bölgenin eski isimlerine de yer verilecektir. Osmanlı kaynaklarında bölgede kurulan eyaletin ismi "Çıldır Beylerbeyliği", "Çıldır Eyaleti", "Çıldır nam-ı diğer Ahıska" veya "Ahıska Eyaleti/Paşalığı" olarak geçmektedir. 1578 yılında Safevilerle yapılan Çıldır Savaşı'ndan sonra bu eyalet kurulduğu için bu savaşın yapıldığı yerin anısına, eyalete bu ismin verildiği yönünde görüşler vardır. Bu konu hakkında bilgiler için bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası'na Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988), 108; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, c. 2/1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 372; Feridun Emecen, "Çıldır Eyaleti", *DİA,* c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 300-301; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 291. Alexander Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, (Plymouth: Scarecrow Press, Inc, 2007), 456.

korunmuştur. Çıldır bölgesinin Osmanlı Devleti öncesi tarihini bilmek ise Osmanlıların bölgeyi işgalini, neden Çıldır Eyaleti'ni kurduklarını ve çalışmanın sınırları içinde bölgede yaşanan problemleri anlamak açısından faydalı olacaktır.

1.1. Çıldır Bölgesinin Genel Coğrafi Özellikleri

İsmini ilk kez Yunan tragedya yazarı Aiskhylos'un MÖ 490'da yazdığı "Zincire Vurulmuş Prometheus" oyununda geçen "Kavkasos Dağı"ndan alan Kafkasya,[12] günümüzde Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan bölgeye verilen isimdir. Kafkasya, Karadeniz ve Azak Denizi'nin doğu kesimini ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar ulaşan Büyük Kafkas Dağları ile bu dağların iki yanını kapsar: Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Güney Kafkasya'yı (Trans Kafkasya); Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya ve Çeçenistan bölgeleri Kuzey Kafkasya'yı (Kafkasönü) kapsar.[13]

Kafkasya'yı Güney ve Kuzey Kafkasya olmak üzere ikiye bölen Kafkas Dağları'nın uzunluğu 1200 km, genişliği ise 110 ile 180 km arasında değişir.[14] Kuzey Kafkasya daha az eğimli ve verimli bir araziye sahipken Güney Kafkasya daha dağlık bir araziye sahiptir.[15]

Kafkasya, oldukça engebeli ve dağlık bir alan olmasından dolayı doğu-batı, kuzey-güney arasındaki iletişim Derbent ve Daryal geçitlerinden sağlanmıştır. Derbent/Demirkapı Geçidi, Hazar Denizi ve ona pareler uzanan dağlar arasında kalan ve genişliği 2-30 km arasında değişen bir geçittir. Daryal Geçidi ise deniz seviyesinden 2379 m yüksekte olup Orta Kafkaslarda Terek Nehri boyunca uzanan bir geçittir.[16] Kafkasya'da üçüncü bir geçit olarak Avar Geçidi'ni de sayabiliriz. Bu geçit Temirhanşura, Avar ve Anzak istikametini takip ederek Gürcistan'dan Kahetya'ya giden

[12] Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)* (İstanbul: Kitabevi, 2015), 1.
[13] Davut Dursun, "Kafkasya: Fiziki ve Beşerî Coğrafya", *DİA*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları 2001), 157.
[14] Dursun, "Kafkasya", 157.
[15] İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958), 4-5.
[16] Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 5.

yol üzerindedir.[17] Bu geçitler, göç veya istilaya gelen kavimlerin geçiş yeri olmasından dolayı tarih boyunca önemini korumuş ve buralara hükmedebilen Kafkasya'da önemli bir güç elde etmiştir.

Kafkasya, tarih boyunca doğu ile batı arasındaki yolların kesiştiği önemli bir bölge olmuştur. Helen, Roma, Bizans, Hazar, Arap, Moğol, İran, Osmanlı ve Rus egemenlikleri dönemlerinde Baharat ve İpek Yolu üzerindeki bu bölgeye hâkim olmak için mücadele verilmiştir.[18] Bölge ayrıca etnik zenginliğin dil zenginliğiyle birleştiği bir coğrafyadır. Bölgede otuz yedi dilin konuşulduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle İslam coğrafyacıları buraya "Diller Dağı" demişlerdir.[19] Ayrıca hem coğrafi hem de etnik yapısı dolayısıyla Kafkas halkları kendi aralarında birlik olamamışlar ve bu açıdan dışarıdan istilalara açık hale gelmişlerdir.[20]

Güney Kafkasya ülkelerinden olan Gürcistan; kuzeyde Rusya Federasyonu, batıda Karadeniz, güneyde Türkiye ve Ermenistan, doğu ve güneydoğudan Azerbaycan ile çevrilidir. Genel olarak dağlık olan Gürcistan'ın orta kısmı ovalarla kaplıdır. Mesheti ve Lihi Dağları ise bu ovaları keserek Küçük Kafkas Dağlarını Büyük Kafkas Dağlarına bağlar.[21]

Gürcistan bölgesi hakkında çeşitli isimlendirmeler yapılmıştır. Yunanlılar ve Romalılar bu bölgeye "İberya"; Ermeniler, "Virk", "Vrats"; Araplar ve Farslar Kür Irmağı'ndan dolayı "Curzan", "Curya", "Gürcistan"; Avrupalılar Georgia; Ruslar Gruzya demişlerdir.[22] Gürcüler ise kendilerini efsanevi ataları "Kartlos"tan dolayı "Kartveli"; dillerine "Kartuli"; ülkelerine de "Sa-Kartvelo" demişlerdir.[23]

Gürcistan'ı coğrafi açıdan iki bölgeye ayrılmıştır. Gürcistan'ın batı bölgesi "Kolhis"; doğu bölgesi "İberya" olarak anılır. Doğu Gürcistan, merkezi Tiflis olan

[17] Dursun, "Kafkasya", 158.
[18] Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya: Hürriyet ve İstiklal Davası* (Ankara: Orkun Yayınları, 1961), 13.
[19] Davut Dursun, "Kafkasya", 158.
[20] Seyfeddin Buntürk, *Rus-Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2007), 2.
[21] Dursun, Davut, "Gürcistan-Fiziki ve Beşerî Coğrafya", *DİA,* c. 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 310.
[22] Mirza Bala, "Gürcistan", *İslam Ansiklopedisi,* c. 4 (İstanbul: MEB Yayınları 1988), 837.
[23] Davut Dursun, "Gürcistan", 310. "Sa" eki Gürcücede ülke, yer anlamına gelir. Başına geldiği kelimeye "ülkesi, yurdu" anlamı katar. Sa-Kartvelo "Gürcülerin ülkesi", Sa-Meshtse, "Meshilerin ülkesi", Sa-Atabago "Atabeglerin ülkesi" demektir.

Kartveli (Kartli); merkezi Zagem olan Kaheti bölgelerinden oluşur. Batı Gürcistan ise merkezi Kutaisi olan İmereti; merkezi Zugdidi olan Megrelo (Megrel); merkezi Ozurgeti olan Guria (Gürel) ve merkezi Ahıska olan Samtshe/Sa-Atabago bölgeleri vardır.[24]

HARİTA 1: Saatabago/Atabek Yurdu[25]

Çıldır bölgesinin sınırları Gürcistan'da Borcomi bölgesinden başlayarak Ahıska, Ahılkelek ve Azgur bölgeleriyle; günümüz Türkiye'sinden Artvin, Ardahan, Erzurum'un kuzeydoğusunda yer alan Oltu, İspir ve Tortum bölgelerini içine almıştır.[26] Çıldır bölgesi, Merkezi Ahıska olan Samtshe; merkezi Çıldır olan Cakhet; merkezi

[24] Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 7.
[25] İkram Çınar, *Atabek Yurdu:Jeokültürel Yaklaşım* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2015), 20.
[26] Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 516; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 171.

Maçaheli (Maçhakel) olan Şavşat/Şavşadistan; merkezi Artanuçi (Ardanuç) olan Kalarceti ve Merkezi Olti (Oltu) olan Tao/Taveli olmak üzere beş bölgeye ayrılmıştır.[27]

Gürcistan'ın coğrafyasının üçte birini oluşturan Çıldır bölgesi[28] genel olarak dağlık engebeli bir özelliğe sahiptir. Bölgenin büyük kısmını Mesheti Dağları kaplar. Samtshe bölgesinin en yüksek dağı Ahıska'nın doğusunda kalan Didi Abuli Dağı'dır.[29] Güney kısmında ise Allahuekber, Yalnızçam, Karçal Dağları vardır.

Akarsular bakımından zengin olan bölgenin nehirleri Kuzeyde Kür (Mtkvari), güneyde Aras ve Çoruh nehirleridir. Kaynağını Allahuekber Dağları'ndan alan Kür Irmağı; Ardahan, Ahılkelek, Ahıska ve Borcomi bölgelerinden geçerek Tiflis'e doğru kıvrılır.[30] Argavi, Lori, Alazani ve Adıgön yakınından geçen Kobliyan Çayı ise Hazar Denizi'ne dökülen Kur Nehri'nin Gürcistan kollarıdır. Yine Çıldır bölgesinin güneybatı sınırı içine giren Çoruh Nehri de bölgenin nehirlerindendir. Bölgenin merkezi,[31] Çıldır Eyaleti'nin de paşa sancağı olan Ahıska,[32] Kür Nehri'nin kollarından olan Posof Irmağı'nın iki yanına kurulmuştur.

Çıldır bölgesi göller ve yer altı suları bakımından zengindir. Bölgenin en büyük gölü olan Çıldır Gölü tektonik oluşumlu olmakla beraber deniz seviyesinden 1959 m yukarıda bulunur ve 115 km^2 bir alana sahiptir.[33] Bölgenin doğusunda Paravani Gölü, Madatapo Gölü vardır. Bundan başka Aktaş Gölü (Çıldır Gölü'nün 30 km kuzeyi), Tabatskuri Gölü (Borjomi-Ahılkelek arası), Paskia Gölü (Ahılkelek'in batısı) vardır.[34]

Deniz seviyesinden yüksekte olan bölge batıdan doğuya doğru yükselir. Bölgenin doğusunda tektonik bir plato olan Cavaheti, deniz seviyesinden 2000 m yukarıdadır.[35] Batı kısmının ortalama yükseltisi 1500 m kadardır. Yerleşim birimleri daha alçakta kalır. Batısı daha ılık olan bölgede, doğuya gittikçe sert karasal iklim

[27] Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 516.
[28] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 234.
[29] Dursun, "Gürcistan", 310.
[30] Met Çünatıkho İzzet, *Kafkas Tarihi*, çev. Fahri Huvaj, c. 1 (Ankara: Adıge Yayınları, 2002), 14.
[31] İsmail H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, c. 2, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 190.
[32] Çelebi, *Seyahatname*, 374.
[33] İbrahim Atalay, "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi", *Jeomorfoloji Dergisi* 7 (1978), 23.
[34] Ramazan Özey, *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016), 191.
[35] Özey, *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*, 242.

görülür. Çıldır bölgesinin batısında nispeten ılıman deniz iklimi etkisi görünür. Bundan dolayı ormanlar vardır.[36]

1.2. Çıldır Bölgesinin Genel Tarihi

1.2.1. Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Çıldır Bölgesi

Tarih boyunca göç yolları üzerinde bulunan Kafkasya birçok kavmin kaynaştığı bir yer olmuştur. Kafkasya'nın güneyinde, Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan Çıldır bölgesi ve çevresinde yerleşik hayatın başlangıcına dair birçok araştırma yapılmış ve bölgede eski çağlardaki yerleşim yerlerine ait kanıtlar bulunmuştur.[37]

Çıldır bölgesinde bilinen ilk devlet, varlığını Urartu Krallığı'nın güney Kafkasya'ya yaptığı akınlar sırasında diktiği yazıtlardan öğrendiğimiz Kolha (Khulkhi, Kulha, Kolheti) Krallığı'dır.[38] Bu krallık Orta Çoruh boyunda şimdiki Yusufeli, Ardanuç ve Artvin bölgesine hükmetmiştir.[39] Kolha Krallığı, MÖ VII. ve VI. yüzyılda Kimmer ve İskit gibi kuzeyden gelen göçebe kavimlerin akınlarına dayanamayarak tarih sahnesinden silinmiştir.[40]

MÖ V. yüzyılın ilk yarısında Pers İmparatorluğu Güney Gürcistan bölgesini hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Heredot'a göre Güney Gürcistan topraklarını

---

[36] Özey, *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*, 244.

[37] İ. Kılıç Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* 7, sy. 27 (1943), 601-603. Cilalı Feridun Ababay, *Çıldır Tarihi* (Ankara: Kadıoğlu Matbaası, 1987), 11.; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, c. 1, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953), 21; Muammer Demirel, *Yusufeli Tarihi* (İstanbul: Beyazdüş Matbaacılık, 2010),13; Sandro İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, (İstanbul Cinius Yayınları, 2014), 38, 42. Ahıska'nın yakınında bulunan Trialeti'de yapılan arkeolojik kazılarda kurganlar ve süs eşyaları bulunmuş; Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 41.; Kurt Bittel, "Artvin'de Bulunan Tunç'tan Mamul Asar-ı Attika", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 1 (1933), 150-156.

[38] Pınar Pınarcık, "Urartu Krallığı'nın tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27, sy. 2 (2012), 471.

[39] Güneybatı Gürcistan'dan başlayarak Karadeniz'in doğu kıyıları boyunca uzanan Kolha Krallığı Gürcülerin ataları olarak görülmektedir. Bkz. İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, 45-52.; Ahmet M. Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz* (İstanbul: Çivi Yayınları, 1999), 11-12.

[40] Yuri Suharulizde, Alexandre Manvelişvili, ve Tsate Batsaşi, *Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Anadolu Halklarının Tarih ve Kültürleri*, çev. Hayri Hayrioğlu (İstanbul: Sorun Yayınları, 1998), 43. Ancak bölge Kolha olarak anılmaya devam etmiştir. Bizans hâkimiyeti ile "Lazi" terimine yerini bırakmıştır. Bkz. Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, 11.

kapsayan bölgede Perslere bağlı 18. ve 19. Pers hükümetleri (eyaletleri) kurulmuştur.[41] Anlaşıldığına göre Persler Çıldır bölgesine 200 sene kadar hükmetmişlerdir.

Yunan ordusunun anayurtlarına dönüşünü yazan Ksenophon'un, "Onbinlerin Dönüşü" (MÖ V. yüzyılın sonları) adlı eserinden, Çıldır bölgesinin güneyinde Taok[42] denilen bir halkın yaşadığını, Taoklardan daha kuzeyde İskitlerin yaşadığını anlamaktayız.[43] Bu eserden ayrıca daha güney ve doğuda Ermenilerin yaşadığını, Karadeniz kıyılarına hala Kolha denildiği öğrenmekteyiz.[44]

Ahıska'dan İspir'e, Bardız'dan Borçka'ya değin uzanan yerleri ve Çoruh boyunu içerisine alan bölgeye ilk ve orta çağ boyunca Tao, Taok veya Tayk bölgesi denilmiştir.[45] Arsaklılar döneminde Tayk (Dayk) eyaleti olarak anılan bölge Borçiskevi (Borçka deresi), Liganiskevi (Livane, Artvin deresi), Acara (Batum), Şavşeti (Şavşat), Eruşeti (Poshov, Kobliyan ve Ahıska), Tahoskari'yi (Oltu, Penek) kapsamaktadır.[46] Taok ülkesi, Orta çağ boyunca da bölgeye verilen isimlerden biridir ve Gürcistan'ın bölgelerinden biri addedilen bu saha zaman zaman birleşik Gürcistan'ın parçası olmuştur.[47]

Gürcüler MÖ IV. yüzyılın sonlarında Kartli (İberya)[48] Krallığı'nı kurmuşlardır. Kartli Krallığı, Ermeni Krallığı ile mücadele içinde olmuş, bu mücadele MS II. yüzyıla kadar devam etmiş, Çıldır bölgesi zaman zaman Ermeni Krallığı etkisine girse de Gürcüler bölgede tekrar hakimiyet kurmayı başarmıştır.[49]

---

[41] Heredotos, *Heredot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973), 206.
[42] Kesenephon, *Anabasis "Onbinlerin Dönüşü"*, çev. Tanju Gökçöl (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974), 139-141.
[43] Kesenephon, *Anabasis "Onbinlerin Dönüşü"*, 135-138.
[44] Halit Özdemir, *Artvin Tarihi* (Artvin: Egem Matbaacılık, 2002), 19.
[45] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, I: 89. Kırzıoğlu Taokları, İskitlerin bir kolu sayar ve bunlara Türk der. Ancak bu görüş hakkında yeteri kadar kaynak yoktur.
[46] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, I, 90.
[47] Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Aydın, "Çoruh Vadisi (Tao) ve Oltu'nun Osmanlı Hakimiyetine Girmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, sy. 1 (2006), 205-221.
[48] Gürcüler tarihi olarak ülkelerine ilk önce İberya, sonra Kartli demişlerdir. Kartli krallığı Tiflis merkezlidir ve tarih boyunca Gürcü krallığının en güçlüsü ve Gürcistan topraklarının merkezi sayılmıştır. Bu sebeple bu çalışmada Gürcü krallığı denildiğinde "Kartli Krallığı" kastediliyor olacaktır. İsimlendirme yapılırken bağlamına göre Gürcü krallığı veya Kartli-Gürcü krallığı isimlendirmesi yapılacaktır. Gürcistan bölgesinin diğer krallıkları kendi tarihsel isimlendirilmeleriyle anılacaklardır.
[49] Bu dönemde Ermenistan Krallığı'nı Arsasid (Artaksiad) Hanedanlığı yönetiyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49 (2013), 325-327.

III. yüzyılda Anadolu'da etkin duruma gelen Hristiyanlık Gürcistan'da Azize Nino denen bir kadının etkisiyle IV. yüzyılın ortalarından sonra yayılmaya başlamıştır.[50] Rivayete göre Kapadokyalı olan Nino Gürcistan'a gelerek Gürcü Kralı III. Mirian'ın (306?-337?) eşi kraliçe Nana'ya vaaz vererek onun Hıristiyanlık dinini benimsemesini sağlamıştır. Kraliçe de kralın Hıristiyan olmasını sağlamıştır. Bundan sonra halka da gerek vaazlar yoluyla gerekse baskıyla Hıristiyanlık benimsetilmeye çalışılmıştır.[51]

V. yüzyılın ikinci yarısında Kartli-Gürcü Krallığı tahtına geçen I. Vahtang Gorgasali (443?-502?)[52] güçlü bir hükümdar olarak etrafındaki Gürcü ve Ermeni eristavlarını (feodal beyler) etrafında toplayarak Bizans ve Sasani devletleriyle savaşmıştır.[53] I. Vahtang, Roma İmparatoru Flavius Zeno'nun kızı Helena ile evlenerek Roma yanlısı bir politika izlemeye başlamıştır. Bu evlilikten sonra Klarceti'nin[54] tamamı Kartli Krallığı topraklarına katılmıştır.[55]

IV. yüzyılda Güney Kafkasya Bizans ve Sasani imparatorlukları arasında bölünmüş durumdaydı. 526-532 tarihleri arasında gerçekleşen Bizans-Sasani savaşlarından sonra Doğu Gürcistan ve Ermenistan toprakları Sasani hâkimiyetinde; Ermenistan'ın geri kalanı ve Batı Gürcistan (Egrisi, Lazika) Bizanslıların elinde kalmıştır. VII. Yüzyılda Sasaniler, Güney Kafkasya'yı yeniden ele geçirmeye çalışmışlardır. Ancak Bizans İmparatorluğu uyguladığı akılcı politika ve askerî başarılarla Sasanileri tamamen mağlup etmiştir (628). Bu tarihten itibaren Güney Kafkasya yarım asır Bizans etkisi altında kalmıştır.[56]

---

[50] Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 67.

[51] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 77.

[52] Kral Vahtang önü kurt arkası aslana benzeyen bir başlık giydiğinden "kurt başlı" anlamına gelen "Gorgaseli/Gorgasal" unvanını vermişlerdir. Mehmet Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, sy. 3 (2008), 325.

[53] Gürcülerin kendi kroniklerinden detaylı okumak için bkz. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, 120-166.

[54] Günümüzde Artvin, Ardanuç, Borçka civarı.

[55] Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", 328.

[56] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 111; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006), 94.

Muhammed Peygamber (610-632)'in yeni bir dini anlayışla organize ettiği Araplar "gaza ve cihat" düşüncesiyle Arap Yarımadasından kuzeye doğru seferler düzenleyerek Sasanilerin ve Bizanslıların topraklarını ele geçirmeye başlamışlar, kısa bir süre içinde Sasani Devleti'ni yıkarak Bizans'ın en büyük rakibi olmuşlardır.[57]

İslam ordularının Kafkasya'ya yönelik akınları Halife Ömer (634-642) zamanında başlamıştır. Halife Ömer döneminde görevlendirilen Habib b. Mesleme, Halife Osman (644-656) döneminde de görevine devam ederek Ermenistan'ı İslam Devleti topraklarına katmıştır.[58] Habib b. Mesleme Gürcülerin üzerine yürüyerek Tiflis'i almış ve Gürcülerle antlaşma imzalamıştır. Cavaheti, Samtshe, Şavşat ve Klarceti halklarıyla anlaşarak bölge üzerinde hâkimiyet sağlamıştır.[59] Ele geçirilen Gürcü toprakları Ermeniye Valiliği'ne bağlanmıştır.[60] Ancak 656'da başlayan iç savaş sırasında İslam Devleti'nin Gürcüler üzerindeki hâkimiyeti zayıflamıştır.[61] Muaviye'nin (661-680) içi savaşı kazanması ile İslam Devleti tekrar toparlanmış ve bölgede etkisini artırmıştır. Bu yıllarda Bizans ile İslam Devleti, Çıldır bölgesi üzerinde hâkimiyet mücadelesi verirken kuzeyden gelen Hazarlar da söz konusu bölgede etkili olmaya başlamıştır.

VII. ve X. yüzyıllar arasında Karadeniz ve Kafkasya'nın kuzeyinde geniş bir alana[62] hâkim olan Hazar Türkleri bu dönemde en güçlü dönemlerini yaşamışlardır. Emevi Devleti'nin Kafkaslara doğru genişlemesiyle Araplar Hazarlarla karşılaşmışlardır. Bölgede hâkimiyet mücadelesi IX. yüzyılın başlarında kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan toprakları el değiştirmiştir.

VIII. yüzyılın başlarında Erzurum-Kars-Tiflis bölgeleri Araplara aitken, Çıldır bölgesi Bizans'a bağlı Gürcü Bagratlı hanedanının elindeydi. Hazarlar, 728 yılında

[57] Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 36; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 102-3.
[58] Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan-Tarih", *DİA*, c. 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 311-312.
[59] Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütuhu'l Büldan: Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 233.
[60] Karamanlı, "Gürcistan-Tarih", 312.
[61] İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, 139.
[62] Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972), 30-32.

Arapları bozguna uğratarak Kür ve Aras civarına kadar etkili olmuşlardır.[63] Arapların Gürcistan topraklarında hakimiyet kurmaları VIII. yüzyıl ortalarına doğru gerçekleşmiştir.[64] Arap hakimiyetinde Kartli bölgesi, Tiflis Emirliği adı altında bir idari birim olarak yönetilmiştir.[65] Hazarlar 764 yılında Tiflis'i ele geçirmişler ve 799 yılında Ermenistan'a girmişlerdir. Ancak Hazarların bu hâkimiyet uzun sürmemiş, Halife Harun Reşid (786-809) döneminde Derbent Geçidi'nin kuzeyine atılmışlar ve bu tarihten sonra güneye Hazar akınları kesilmiştir.[66]

Bagratlılar, 575-619 ve 787-1801 yılları arasında Gürcistan'da 1058 yıl hüküm sürmüş bir sülaledir.[67] Bu sülale ikiye ayrılmış ve bir kolu Ermenistan Krallığı'nı kurmuştur.[68] Gürcü Kralı Bagratlı Aşot (?-830), Arapların Doğu Gürcistan'a hâkim olduğu sırada Araplara yenilerek Çıldır bölgesine çekilmiş ve Ardanuç'u merkez yapmıştır.[69] Bölge Bizans hakimiyeti altında bulunduğundan Bizanslılar ona vali anlamına gelen "Kuropalati" ünvanını vermiştir. Bagratlı Aşot (Büyük) İspir, Çıldır, Ardanuç, Meshetya, Cavaheti, Trialeti bölgelerini kapsayan Tao-Klarceti Krallığı'nı kurmuştur (809).[70]

Arapların X. yüzyıl başlarında Ahıska-Çıldır civarına yıkıcı yağma seferleri olmuştur. Ancak Arapların bu dönemden sonra Gürcistan coğrafyasındaki gücü zayıflamaya başlamıştır. XI. yüzyılın sonlarında da etkisini yitirmiştir.[71] Ermeni ve Gürcü krallıkları bölgede tekrar güçlenmeye başlamıştır.[72]

Tao-Klarceti hükümdarı III. David (966?-1001?), üvey oğlu Bagrat (III. Bagrat)'ı Kartli (İberya) kralı olarak atamıştır. Ancak III. Bagrat küçük olduğundan öz babası Gurgen ona vekil olarak Kartli Kralı olmuş, III. Bagrat ise Abhazya kralı

---

[63] Özdemir, *Artvin Tarihi*, 34.
[64] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, I: 224-225.
[65] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 115.
[66] Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 39-40.
[67] Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, 183.
[68] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 120.
[69] İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, 151-152.
[70] Fahrettin Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi /Dilden Dine Edebiyattan Sanata* (İstanbul: Ant Yayınları, 1993) 40-41; Ronald Grigor Suny, *The Making of The Georgian Nation* (Indianapolis: Indiana Üniversity Press, 1994) 29.
[71] İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, 158.
[72] Suny, *The Making of The Georgian Nation*, 30.

olmuştur (978).[73] 1001 yılında III. David ve 1008 yılanda Kartli Kralı Gurgen ölünce Çıldır bölgesi III. Bagrat (1008-1014)'ın hâkimiyetine girmiştir. Tüm Gürcistan'ın (Sakartvelo) Kralı ünvanı alan III. Bagrat 1010'da Kaheti ve Hereti'yi kendi krallığına katmıştır. III. Bagrat daha sonra Batı Gürcistan topraklarını da kendisinde bağlayınca Gürcüler (Tiflis hariç) tek bir devlet altında birleşmişlerdir.[74]

Çıldır bölgesine ilk Selçuklu akınları 1064 yılında Sultan Alparslan (1063-1072) döneminde olmuş ve bu akınlarda Çıldır bölgesi Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir.[75] Sultan Alparslan bu sefer sırasında sadece Çıldır bölgesini değil bütün Gürcistan'ı istila etmiş ve pekçok ganimet ele geçirmiştir.[76] Gürcistan Kralı IV. Bagrat (1027-1072) kaçarak canını zor kurtarmıştır.[77] Alparslan ele geçirdiği yerlerin yönetimini Gence Valisi Fadlun ve Tiflis Emirliği'ne bırakmıştır.[78] Alparslan'ın ikinci Gürcü seferi üç yıl sonra gerçekleşmiş, Gürcü Krallığı'nın yıllık vergi vermesi ve vassallığı kabul etmesi şartıyla Selçuklular ve Gürcüler arasında barış yapılmıştır (1073).[79] Bu barışın ardından dönemin Gürcü tarih yazarları artık Türklerin de Bizanslılar gibi Gürcülerin tarihi komşuları olduklarını yazmışlardır.[80]

Sultan Melikşah (1072-1092) yönetimi altında Emir Ahmet öncülüğünde Gürcistan üzerine 1080 yılı sonrası başlayan Türk akınları, Alparslan döneminden farklılık göstermiştir. Gürcü kaynaklarında bu Selçuklu akınlarına "Didi Turkoba" (Büyük Türk Akını) denilmiştir.[81] Çünkü dönemin Gürcü tarihçileri Türklerin Şavşat,

---

[73] Bagratlılar hanedanı Abazya, İberya, Tao, Klarceti, gibi prensliklere ayrılarak hükümranlık etmişlerdir. Zaman zaman birbirlerine üstünlük kurmaya çalışmışlar, zaman zaman dostane ilişkiler kurmuşlardır. Gürcistan'nın tamamında hanedanlık çekişmesi için bkz. W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People: From The Beginning Down To Russian Conquest in the Nineteenth Century* (London: Paul, Trench, Trubner & co, 1932) 82-83.

[74] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 131.; Suny, *The Making of The Georgian Nation*, 32-33.

[75] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 135.

[76] Alparslan'ın Gürcistan seferi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, 287-288.

[77] Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 50.

[78] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 51.

[79] Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, 290-292; N.N. Şengelia, "XI-XII Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", çev. Mehmet Mürselov, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22, sy. 2 (2007), 230; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 55-56. Alparslan'ın ikinci Gürcistan seferinin nedenlerinden biri olarak kuzeyde yaşayan gayrimüslim Türklerin (Kuman, Alan, Hazar) Gürcistan'a yaptığı akınlara engel olmak olduğunu söyler. Aynı yer.

[80] Şengelia, "XI-XII Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", 232.

[81] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 136; Şengelia, "XI-XII Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", 235.

Acaristan, Samtshe'den Doğu Gürcistan'a kadar bütün Gürcistan'a dolduklarını; Kutaisi, Ardanuç ve Artvin'de yaşayan Gürcü halkını yok ettiklerini yazmışlardır.[82] Sonuç olarak, Gürcü Kralı II. Giorgi (1072-1089) Isfahan'a giderek Selçuklu Sultanı Melikşah'ın egemenliğini tanımış[83] ve Kafkaslarda Selçuklu hakimiyeti kurulmuştur. Bu dönem bütün Kafkasya'da olduğu gibi Gürcistan'da da siyasî, ekonomik, toplumsal değişiklikleri peşinden getirmiştir.[84] Türklerin göçebe yaşam tarzları Gürcistan'ın feodal durumuna etki etmiş ve feodal düzene dayanan sosyoekonomik yapı zayıflamıştır.[85]

Gürcü kralları arasında en güçlülerinden biri olan IV. David Ağmaşenebeli (1089-1125)[86] 16 yaşındayken tahta çıkmış, önce yerel ayaklanmaları bastırıp otoriteyi kurduktan sonra Selçuklulara karşı küçük çaplı saldırılara girişmiştir.[87] 1090'larda Haçlı Seferleri'nin başlaması ve Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın ölümüyle Selçuklularda taht mücadelelerinin yaşanması Gürcistan üzerindeki Selçuklu hâkimiyetini zayıflatmış, bu da IV. David Ağmaşenebeli için fırsat olmuştur. Kral IV. David Selçuklulara karşı Kıpçakların ittifakını sağlamak için Kıpçak Beyi Atrak'ın kızıyla evlenmiştir. Askeri destek için ülkesine davet ettiği Kıpçaklardan iyi donanımlı 40000 kişilik bir ordu kurarak Selçuklulara saldırmıştır. Bu saldırılar sonucunda 1121 yılında gerçekleşen Didgori Savaşı ile Selçukluları bozguna uğratmış ve onları Çıldır bölgesinden çıkarmış ve buralara Kıpçakları yerleştirmiştir.[88] Savaşın ardından topraklarını genişletmeye devam ederek Tiflis şehrini almış ve başkent yapmıştır.[89] Bu

[82] Şengelia, "XI-XII Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", 232-233.
[83] Sevim ve Merçil Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 94.
[84] Hüseynov, "Malazgirt ve Kafkaslar", 69-70.
[85] Şengelia, "XI-XII Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", 234.
[86] Fahrettin Kırzıoğlu, Gürcü Kralı David'i *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar* isimli kitabında (s. 112-120), IV. David olarak, "Kars Tarihi I" adlı kitabında (s. 376) II. David; Berdzeneşvili-Canaşia ise *Gürcistan Tarihi* isimli kitaplarında (s. 145) III. David olarak isimlendirmişlerdir. Bu çalışmada ise, reformist anlamında David Ağmaşenbeli tercih edilmiştir.
[87] Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi /Dilden Dine Edebiyattan Sanata*, 45.
[88] Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 83-84.; Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 142.; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, 319-321; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, I: 376.
[89] Hrand D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 270; Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", 33; Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi /Dilden Dine Edebiyattan Sanata*, 45-46.

tarihten itibaren Haçlılar, Gürcistan'ı Hıristiyanlığın doğudaki kalesi olarak görmeye başlamışlardır.[90]

Kıpçak Beyi Atrak daha sonradan Kuzey Kafkasya'ya dönse de Çıldır bölgesine gelen Kıpçakların bir kısmının Hıristiyanlığı kabul ederek burada kaldığı savunulmaktadır.[91] Bölgede Selçuklu Türklerinin yerini XII. yüzyıldan ibaren Kıpçak Türkleri almış ve yerel halkla kaynaşma sürecine girmiştir.

Çıldır bölgesi Moğolların hâkimiyetine kadar bir asır kadar Gürcü Krallığı'nın hakimiyetinde kalmıştır. Bu süre zarfında Kıpçaklar devlet içinde önemli roller üstlenmiştir. Kral III. Giorgi (1156? -1184) döneminde ordunun başındaki kişi olan İoane Orbeli (Orbliani), Prens Demna (Demetre)'yi tahta çıkarmak için büyük bir isyan başlatmıştır. Bu iç karışıklıklar döneminde Kral III. Giorgi, Gürcüleşmiş Kıpçak Kubasar'ın desteğiyle İoane Orbeli isyanını bastırmış, bu aileyi yok etmiş ve ordunun başına Kubasar'ı getirmiştir.[92] Bunun yanında Kıpçak Kutlu Arslan adında bir Kıpçak Türkünü de yüksek mevkilere atamıştır (1177).[93]

Gürcü krallığının zirvesi III. Giorgi'nin kızı Kraliçe Tamara (1184-1213?) döneminde yaşanmıştır.[94] Kraliçe Tamara hükümdarlığının ilk yıllarında iç karışıklıklar çıkmış ve bunları bastırarak otoritesini kurmaya çalışmıştır. Bu sorunlardan biri Kraliçe Tamara'nın ilk eşi bir Rus beyinin oğlu olan Giorgi'nin liderliğinde çıkarılan isyandır.[95] Giorgi yanında büyük feodallerden Samtshe yöneticisi başta Botso, Şavşat-Klarceti Eristvı Guzan olmak üzere bazı kişileri yanına alarak çıkardığı isyanda başarısız olmuştur (1189/1191). İsyanı bastıran Kraliçe Tamara, Giorgi'yi bağışlamış ve isyan

[90] Didgori Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35, sy. 60 (2016), 90.

[91] Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri: Siyaset ve Dini Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 54, 58; Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, 116-119.

[92] Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, 128.

[93] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 148.

[94] Erhan Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32. sy. 2 (2017), 373-377.

[95] Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, 377-379.

çıkartan feodallerin yerine daha güvenilir kişileri koyarak Çıldır bölgesinde egemenliğini pekiştirmiştir.[96]

Kraliçe Tamara döneminde 1190'ların ortalarında Kral David Ağmaşenebeli zamanında olduğu gibi kuzeyden Kıpçaklar ülkeye davet edilmiştir. Kral David Ağmaşenebeli döneminde gelen Kıpçaklara "Eski Kıpçaklar"; kraliçe Tamara döneminde gelen Kıpçaklara "Yeni Kıpçaklar" denilmiştir.[97] Kraliçe Tamara Kıpçakların orduya katkısıyla beraber döneminin en güçlü devletlerinden olmuş, bu zaman zarfında Çıldır bölgesi Gürcü Krallığı hâkimiyeti altında kalmıştır.

XII. yüzyılın ilk yıllarında Orta Asya'daki kabileleri kendi hâkimiyeti altında birleştirerek siyasî birliği kuran Timuçin (1206-1227), 1206 yılında yapılan kurultayla "Cengiz Han" adını[98] alarak geniş fetih hareketlerine yönelmiştir. Maveraünnehir'i ele geçiren Moğollar Güney Kafkasya sınırlarına dayanmışlardır (1221).[99] Kafkasya'da 1220'lerde başlayan Moğol istilası, 1230'larda devam etmiştir.[100] Çıldır bölgesinin feodal beyi Cakeli İvane Kvarkvare Tsihisdcvareli Moğollara karşı direnmeye devam edince, Moğollar Çıldır bölgesine gelerek buraları yakıp yıkmışlardır. Bunun sonucunda İvane Kvarkvare, Gürcü kraliçesi Rusudan'ın (1223-1245) izniyle Moğollarla anlaşmıştır.[101] 1243 yılında Gürcüler resmen Moğol hakimiyetini tanımışlardır. Gürcüler ile Moğollar arasında yapılan antlaşmayla Batı Gürcistan'ın Kraliçe Rusudan yönetiminde kalması, Doğu Gürcistan'ın ise Moğollarla ortak yönetilmesi kararlaştırılmış ve böylece Çıldır bölgesi Moğol hâkimiyetine girmiştir.[102]

Gürcistan'da hâkimiyeti sağlayan Moğollar, Gürcistan'ı sekiz tümene bölerek yönetmeye çalışmışlardır. Cavaheti (Ahılkelek, Ardahan, Çıldır civarı) topraklarının idaresi Gamrekel Töreli'ye verilerek 5. Tümen; Ahıska'dan Erzurum'a kadar uzanan Meshetya topraklarının idaresi Kvarkvare Cakeli'ye verilerek 6. Tümen idarî sisteminde

[96] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 152; Allen, *A History of the Georgian People*, 104.
[97] Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, 388.; Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, 105-148.
[98] Detaylı bilgi için bkz. Alattin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2013), 91-93.
[99] Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdari ve İktisadi Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sy. 41 (2015), 486.
[100] Vardan Müverrih, *Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: Milli Mecmua Basımevi, 1937), 224; Bala, "Gürcistan", 841.
[101] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 167.
[102] İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, 190.

Moğollara bağlanmıştır. Ancak Moğol sistemi tümenler Gürcistan'da işe yaramamış, kısa süre sonra dağılmıştır.[103]

Çıldır bölgesi 1255/6 yıllarına kadar kuzeyde bulanan Altın Orda Devleti'ne bağlı kalmıştır. Karakurum'da hüküm süren büyük Moğol Han'ı Mengü'nün kardeşi Hülagu 1255 yılında büyük bir orduyla batıya doğru gelmiş İran, Suriye, Ermenistan, Gürcistan, Anadolu'nun yönetimini Altın Orda Devleti'nden alarak İlhanlı Devleti'ni kurmuştur.[104] İlhanlıların 1250'lerde kurulmasıyla Çıldır civarı Tiflis merkez olmak üzere Gürcistan ve Apkaz Vilayetine bağlanmıştır.[105]

1266 yılında Gürcü kralı olan VII. David Ulu (1247-1270) ile Çıldır bölgesinin hâkimi olan Sargis Cakeli'nin (1265-1285) ilişkileri bozulmuş, kendisine karşı ayaklanacağı şüphesiyle VII. David Ulu, Sargis Cakeli'yı hapsettirmiştir. İlhanlı hükümdarı Abaka Han (1265-1282), Sargis Cakeli'nin bırakılmasını ve yanına gönderilmesini istemiştir. Sargis Cakeli oğlu Beka ile birlikte İlhanlı hükümdarına giderek Kartli Krallığı'ndan bağımsız ve doğrudan ona bağlı bir yönetim istemiş, İlhanlı kağanı Abaka da bu isteği kabul etmiştir.[106] Onlara Meshetya, Acara, Şavşat, Klarceti, Tao'nun büyük kesimini; Ardanuç'u, Göle'yi, İki Ardahan'ı (Düz ve Meşe) Cavaheti'deki köylerin çoğunu onların hâkimiyetine bırakmıştır. Bu olaydan sonra Saatabago yani Atabeylik kurularak, Gürcistan'ın merkezi krallığı sayılan Kartli Krallığı'nı yöneten Bagratlılardan bağımsız bir duruma gelmiş ve doğrudan İlhanlılara bağlanmıştır.[107] Bu tarihten sonra doğu ve batı diye ikiye ayrılmış olan Gürcistan toprakları üçe ayrılmıştır.

Çıldır bölgesinin doğrudan İlhanlılara bağlı olması Cakeli hanedanına avantaj sağlamıştır. Sargis Cakeli'nin ülkesi Borcomi'den Erzurum'a kadar geniş bir alanı kaplamıştır. Sargis Cakeli'nin yerine gelen oğlu I. Beka (Büyük) (1285-1308) döneminde topraklar genişlemeye devam etmiş ve İspir Türkmenlerden alınmıştır.[108] Yüzyılın sonlarında Doğu Gürcistan kralı İlhanlılarla çekişme içinde olduğundan

[103] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 170.
[104] Müverrih, *Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)*, 230-231.
[105] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, I: 441.
[106] Suny, *The Making of The Georgian Nation*, 41; Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 180.
[107] Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, 150.
[108] Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, 151.

İlhanlılar Doğu Gürcistan'ı harabeye çevirmiş ve o bölgede yaşayan insanların büyük çoğunluğu Çıldır bölgesine göç etmişlerdir.[109]

İlhanlılar, 1330'larda ülkelerindeki iç karışıklıklar sebebiyle hâkim oldukları topraklardaki kontrolü kaybetmeye başlamışlardır. Bu dönemde Doğu Gürcistan (Kartli) tahtında oturan "Parlak" ünvanlı V. Giorgi Moğollara karşı üstünlük sağlayarak onları ülkesinden kovmuştur.[110] Kral V. Giorgi (1314?-1346), 1329 yılında Batı Gürcistan'a geçerek İmereti tahtının varisi Prens Bagrat'ı yanına alarak Doğu ve Batı Gürcistan'ı birleştirmiştir. Daha sonra Çıldır bölgesinin hükümdarı II. Sargis'in (1306-1334) ölümü üzerine Saatabago'ya giden Kral V. Giorgi, II. Sargis'in oğlu Kvarkvare'yi (1334-1361) kendi hakimiyetine alarak ona prenslik vermiştir. Bu şekilde Çıldır toprakları (Samtshe-Saatabago) tekrar Kartli Krallığı'na bağlanmıştır.[111] Timur'un bölgeye akınlarına kadar Kartli Krallığı Gürcistan'da siyasi birliği sağlamış[112] ve güçlü kalmıştır.[113]

Kendi döneminin en güçlü devletlerinden birini kuran Timur (1370-1405), Semerkant merkezli ülkesini doğu ve batı yönünde ve genişleterek bütün devletleri hâkimiyet altına almak istemiş bu amaçla Gürcistan bölgesine de hayatı boyunca birçok sefer düzenlemiştir.[114]

Güney Kafkasya'ya 1380'lerin ortalarında sefer düzenleyen Timur, Tebriz ve Tiflis'i ele geçirmiştir.[115] Timur'un Gürcistan'a ilk seferlerinde Gürcü Kralı olan V. Bagrat (1360-1393) Timur'a karşı koyamayacağını anlayınca, teslim olmuş ve Müslüman olduğunu bildirince Timur V. Bagrat'ı affetmiştir.[116] Gürcü Krallığı'na bağlı olan Çıldır toprakları hâkimi Cakeli hanedanlığı Timur'un hâkimiyetini kabul etmiş ve bölgede Timur hâkimiyeti başlamıştır.[117]

---

[109] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 189.
[110] Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi /Dilden Dine Edebiyattan Sanata*, 53.
[111] İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, 198; Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, 152.
[112] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 196.
[113] Allen, *A History of the Georgian People*, 122.
[114] Detaylı bilgi için bkz. Kazım Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, sy. 1 (2006), 419-427.
[115] İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 2. b., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi Basımevi, 2000), 12-13.
[116] Kazım Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri", 423.
[117] Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, 153.

Timur'un bölgede izlediği sert siyaset sonucunda Gürcistan'da Timur'a karşı isyanlar başlamıştır (1393-4). Bu ayaklanmalar sırasında Timur özellikle Çıldır bölgesini hedef almıştır.[118] Timur, Ahıska tarafına ordu göndermiş, bu ordunun başarısı sonucunda tekrar bütün Gürcistan vilayetinin kontrolünü sağlamıştır.[119]

Timur'un 1405'te ölümüyle, Türkmen Beyi Kara Yusuf (1389-1420), Kartli Kralı VII. Giorgi (1395-1407?) ve Çıldır topraklarının hükümdarı II. İvane (1391-1444) Timur Devleti'ne karşı ayaklanmışlardır.[120] Bu ayaklanmalar sırsında Timur Devleti'nin Çıldır bölgesinde hâkimiyeti zayıflamıştır. Karakoyunlular Timur'un ölümünden sonra bölgede etkili olmaya başlamış ve 1413 yılında Ahıska Karakoyunlular tarafından yağmalanmıştır. Bölgenin hâkimi II. İvane, Karakoyunlu hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.[121] Karakoyunlu Türkmenlerinin Çıldır bölgesine saldırıları 1414-1444 arasında süreklilik arz eden bir tehlike haline gelmiştir.[122] Bu durum üzerine Kartli Kralı Bagratlı Vahtang (1442-1446) ve Atabey II. İvane, Karakoyunlulara karşı isyan başlatmıştır. Bundan dolayı Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah (1438-1467) Ahıska üzerine sefer düzenleyerek II. İvane'yi öldürmüş ve Ahıska'yı yağmalamıştır. Bu olaydan sonra II. İvane'nin oğlu II. Ağbuğasdze (1444-1451) atabey yapılmış ve atabeylik Karakoyunlular hakimiyeti altına girerek onlara sadakatle bağlı şekilde vergisini ödemeye devam etmiştir.[123]

Kartli Krallığı'nın toprakları 1450'li yıllara gelindiğinde küçülmüş ve siyasî birlik oldukça gevşemiştir. Kartli Kralı'na başkaldıran prenslerden en güçlüsü Çıldır bölgesi prenslerinden II. Kvarkvare Cakeli olmuştur (1451-1498).[124] 1451 yılında Ağbuğasdze'nin ölümü üzerine atabey olan II. Kvarkvare merkezi Tiflis hükümetiyle tüm bağlarını koparmaya başlamıştır. II. Kvarkvare kendi kilisesini kurmaya çalışmış

[118] Berdzenişvili ve Canaşia, 198.
[119] Nizamüddin Şami, *Zafername (Timur-Bek Tarihi)*, çev. Necati Lugal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 190-191.
[120] Buntürk, *Rus-Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, 18.
[121] Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, 153-154.
[122] Allen, *A History of the Georgian People*, 126.
[123] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 154.
[124] Berdzenişvili ve Canaşia, 205.

ama başaramamıştır. Mtsheta'daki Gürcü Kilisesi varlığını ve gücünü korumaya devam etmiştir.[125]

Karakoyunlulara karşı büyük başarılar elde eden Akkoyunlular, Uzun Hasan (1453-1478) önderliğinde öne çıkarak Güney Kafkasya üzerinde etkili olmaya başlamışlardır. Uzun Hasan, Gürcistan'a 1458, 1463, 1466, 1472 ve 1477 yıllarında beş sefer yapmış ve toprak kazancı yapmasa da önemli ganimetlerle dönmüştür.[126]

Çıldır topraklarının hükümdarı II. Kvarkvare, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın desteği ile Gürcistan Kralı VIII. Giorgi'ye savaş açmış ve onu mağlup etmiştir (1462). Bunun üzerine Gürcü feodal beyleri VIII. Giorgi'ye başkaldırmış, yapılan savaşlarda VIII. Giorgi, II. Kvarkvare tarafından esir edilince (1465) Çıldır bölgesi "Samtshe-Saatabago"[127] adıyla, Ahıska kenti başkent olmak üzere Kartli Krallığı'ndan bağımsız bir beylik (prenslik) olmuş ve Gürcistan tekrar bölünmüştür. "Samtshe-Saatabago Atabeyi" ünvanlıyla II. Kvarkvare, Akkoyunlulara tabi olarak tüm Güneybatı Gürcistan'ı kontrol etmeye başlamıştır.[128]

Samtshe-Saatabago XV. yüzyılın sonuna kadar gerek Akkoyunlular[129] gerekse Kartli Krallığı'na karşı savaşlar yoluyla başkaldırarak bağımsızlık almaya çalışmıştır.[130] Uzun Hasan ölmeden önce son seferini Gürcistan üzerine yapmış ve bu sefer sırasında Çıldır bölgesini yakıp yıktıktan sonra ağır koşullar içeren bir barış antlaşması ile geri dönmüştür.[131] Bölgedeki Akkoyunlu hâkimiyeti Samtshe-Saatabago topraklarının iç otoritesini sarmış ve prenslik 1477'de şu beş bölgeye ayrılmıştır:

---

[125] İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, 204-205.

[126] Walther Hınz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 40.

[127] Ahıska/Çıldır bölgesi Gürcü metinlerinde Samtshe-Saatabago diye geçmektedir. Bkz. Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında* Kıpçaklar, 154.

[128] Allen, *A History of the Georgian People*, 137-138; İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, 209-210.

[129] John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993) 239, 243.

[130] İberieli, *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, 211-212.

[131] Uzun Hasan Osmanlılarla yapacağı savaş öncesinden Gürcü hükümdarlarından asker tavsiyesi istemiştir. Gürcülerin cevabı ise olumsuz olmuştur. Bunun üzerine Uzun Hasan Osmanlılara karşı aldığı mağlubiyetten sonra Gürcüleri cezalandırmak için 1477 yılında Gürcistan üzerine sefere çıkmıştır. Gürcistan da birçok kale ve şehir ele geçiren Uzun Hasan Samtshe-Saatabago'ya büyük zararlar vermiştir. Bu olaylar karşısında Kartli Kralı VI. Bagrat ve Samtshe Atabeyi II. Kvarkvare

1. Merkezi Ahıska olan ana kol Samtshe (Ahıska, Kobliyan, Ardahan)

2. Merkezi Çıldır olan Cavaheti (Çıldır, Ahılkelek)

3. Merkezi Şavşat olan Şavşat-Maçakhel

4. Merkezi Ardanuç olan Klarceti (Ardanuç, Artvin, Yusufeli, Tavusker)

5. Merkezi Oltu ve sonra Tortum olan Tao/Tav-Eli (Oltu, Tortum, Narman).[132]

XVI. yüzyılın ilk yıllarında Gürcistan; Kartli, İmereti, Kaheti ve Samtshe-Saatabago diye bağımsız krallık ve prensliklere bölünmüştü. Bunlardan Samtshe-Saatabago prenslik (beylik) olarak anılsa da diğer krallıklardan daha geniş topraklara sahip olmuştur.[133] Akkoyunlulara son veren Safeviler, Samtshe-Saatabago toprakları üzerinde hâkimiyet kursa da[134] Çıldır bölgesi doğuya doğru genişleyen Osmanlı'nın etki alanına girmeye başlamış ve bu bölge yüzyılı aşkın Osmanlı ve Safevi devletleri arasında çekişme alanı olmuştur.

1.2.2. Osmanlı Devleti'nin Çıldır Bölgesini Ele Geçirmesi

Osmanlı Devleti'nin Çıldır bölgesi[135] ile teması Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde başlamıştır. Fatih'in, Trabzon Rum İmparatorluğu'na son vermesi ve Trabzon'u topraklarına katması sonucu Osmanlı Devleti ve Samtshe-Saatabago komşu durumuna gelmiştir.[136] 1479 yılında Osmanlı Devleti'nin yaptığı Gürcistan Seferi'nde Şavşadistan denilen (bugünkü Borçka, Muratlı, Şavşat ilçesinin batısı ve Acaristan

anlaşarak Uzun Hasan'a karşı savaş başlatmışlardır. Ancak bir başarı sağlanamadı. Bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, 497; Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 211.

[132] Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, 157.

[133] Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", 115.

[134] Ababay, *Çıldır Tarihi*, 67.

[135] Osmanlılar bölgede etkili olmaya başladığında Ahıska/Çıldır bölgesi Samtshe-Saatabago olarak anılıyordu. Bu atabeylik (prenslik); Artvin, Ardahan illeri ve Erzurum'un kuzeydoğusunda yer alan İspir, Tortum, Oltu ile Gürcistan'ın Ahıska, Ahılkelek ve Azgur bölgelerini içine alıyordu. 1578'de Osmanlı himayesine giren ve merkezi Ahıska (Ahaltsihe) olan bu atabeyliği Jakeli Hanedanına mensup hükümdarlar yönetiyordu. Bkz. Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 516.

[136] Allen, *A History of the Georgian People*, s. 135.; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 21.

Özerk Cumhuriyeti'nin güneyi), Maçakheli Sancağı (Artvin ve Acara Bölgesinin güney batı bölgesi) hakimiyet altına alınmıştır.[137]

Samtshe-Saatabago ve Kartli Krallığı arasındaki rekabet XV. yüzyılın sonlarına doğru artmıştır. Kartli Kralı olan II. Konstantin (1478-1505) ile Atabey II. Kvarkvare arasında 1483 yılında savaş yapılmış ve atabey II. Kvarkvare bu savaşı kazanmıştır. XVI. yüzyılın başlarında Atabey Mzeçabuk'un (1500-1515) ile Kartli Kralı arasındaki anlaşmazlıklar sonucu Atabey, Samtshe Kilisesi'ni Kartli-Gürcü kilisesinden ayırarak bağımsız olmayı başarmıştır. Böylece XVI. yüzyılın başlarında Gürcü toprakları, siyasî bölünmenin yanında dini (kilise) açıdan da bölünmüştür.[138]

Osmanlı Devleti'nin Samtshe-Saatabago ile dostluk ilişkileri Trabzon'da sancakbeyliği yapan Şehzade Selim (Yavuz) döneminde başlamıştır. Gürcistan'a gaza ve ganimet için seferler yapan Şehzade Selim'den çekinen ve ülkesinin Osmanlı akınları ile harap olmasını istemeyen Atabey Mzeçabuk, Osmanlı Devleti'ne bağlılık bildirmiş (1508) ve Şehzade Selim'in İmereti/Açıkbaş Krallığı üzerine yaptığı seferlerde ona kılavuzluk etmiştir. Bu şekilde ülkesini Osmanlı akın ve istilalarından korumuştur.[139] Samtshe-Saatabago Atabeyi Mzeçabuk Ardahan, Göle, Oltu, Tortum ve İspir'i fethederek "büyük" ünvanını almıştır.[140]

Osmanlı Devleti'ne bağlı Samtshe-Saatabago Hükümdarı Mzeçabuk'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu III. Kvarkvare, amcası Minuçehr (1515-1518)'in muhalefetiyle karşılaşmıştır. Minuçehr Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Yavuz'un yardımıyla yeğeni Kvarkvare'yi alt eden Minuçehr, Samtshe-Saatabago tahtını ele geçirmiştir (1516). Hükümdarlıktan olan Kvarkvare, Şah I. İsmail'e (1501-1524) giderek yardım istemiştir. Safevilerin yardımı ile Minuçehr'i alt edip tekrar

[137] Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 36; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 38,43.

[138] Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 210, 213; Suny, *The Making of The Georgian Nation*, 45-46

[139] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 86-88; Berdzenişvili ve Canaşia'ya göre 1510 yılında Şehzade Selim büyük bir ordu ile Saatabago üzerine yürüdü. Bunun Üzerine Samtshe Atabeyi bağlılık bildirdi. Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 225-226.

[140] Buntürk, *Rus-Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, 19. Bu dönemde Atabek Yurdu'nun sınırları, Yukarı Kür boyunda Ahılkelek, Ahıska, Altunkale, Çıldır, Ardahan, Göle ve Çoruh boyundan Şavşat, Artvin, Ardanuç, Oltu, Bardız, Narman, Tortum, Pertekrek (Yusufeli), İspir bölgelerini içine alıyordu. Bkz. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 101.

Samtshe-Saatabago hükümdarı olan III. Kvarkvare (1518-1535) Tebriz'e giderek Şah I. İsmail'e bağlılık bildirmiştir (1518).[141] Böylece Çıldır bölgesi Safevilere bağlanmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) Safeviler üzerine gerçekleştirmiş olduğu Irakeyn Seferi sonucunda 1535 yılında kurulan Erzurum Beylerbeyliği,[142] Çıldır bölgesi ile yakın ilişkiler içinde olmuştur. 1534 tarihinde Erzurum Beylerbeyi olan Mehmed Han, Hıristiyan Gürcü toprağı olarak gördüğü Samtshe-Saatabago'ya gazalar yaparak eyaletin topraklarını kuzeye doğru genişletmek istemiştir. Samtshe-Saatabago bağımsız olsa da Gürcü-İmereti Kralı Bagrat bu durumu tanımak istememiştir. Nitekim 1535[143] yılında Atabey III. Kvarkvare ile İmereti Kralı III. Bagrat (1510-1565) arasında yapılan savaşta III. Kvarkvare yenilmiş ve esir düşmüştür. Böylece Samtshe-Saatabago topraklarına İmereti Kralı el koymuştur. Yaşanan olaylar üzerine Atabey III. Kvarkvare'nin oğlu Keyhüsrev (II. Kaykhosro) İstanbul'a giderek padişahtan yardım istemiştir. Bu durum Osmanlı için bir fırsat olmuştur.[144] Erzurum Beylerbeyi Mehmed Han 1536 yılında Çıldır bölgesi üzerine yaptığı seferle Şenkaya, Oltu, Narman, Penek ve Livane (Yusufeli) gibi yerleri Osmanlı hakimiyetine almıştır.[145]

Çıldır bölgesi, 1555 yılında Osmanlı ve Safeviler arasında yapılan Amasya Antlaşması'na kadar Osmanlılar ve Safeviler ile İmereti ve Kartli Gürcü krallıkları arasında mücadele yeri olmuştur. Bölge üzerinde hâkimiyet Osmanlı ve Safeviler arasında sık sık el değiştirmiştir. Osmanlı'nın yardımıyla atabey olan II. Keyhüsrev (1545-1573), daha sonradan Safevi yanlısı politika izlemeye başlamış ve Şah Tahmasb'ın (1524-1576) himayesine girmiştir.[146] Kanuni Sultan Süleyman 1549 yılında İran Seferi sırasında Samtshe-Saatabago'yu cezalandırmak amacıyla Vezir Kara Ahmet Paşa'yı bu bölgeye sefere göndermiştir. Bu sefer sırasında Pertekrek/Livane[147], Tortum,

---

[141] Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 44.; Haydar Çelebi, *Haydar Çelebi Ruznamesi*, haz. Yavuz Senemoğlu (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979), 174-175.

[142] Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, 65-67; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 158.

[143] Kırzıoğlu bu tarihin 1536 olduğunu söyler. Detaylı bilgi için bkz. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 162.

[144] Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", 132.

[145] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 162-163; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 47; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, II: 190.

[146] Detaylı bilgi için bkz. Özdemir, *Artvin Tarihi*, 192-193.; Berdzenişvili ve Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 228-229.; Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", 134.

[147] Daha önce Erzurum Beylerbeyliğinin ele geçirdiği bazı toprakların elden çıktığı anlaşılıyor. Detaylı bilgi için bkz. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 198.

Göle Boğazı, Çoruh boyundaki tüm kalelerin ele geçirilmesi ile buralar Osmanlı'nın hâkimiyetine girmiştir.[148] Çıldır bölgesi üzerine seferler devam ederek, Erzurum Beylerbeyi olan Çerkez İskender Paşa'nın 1551 yılındaki seferleri sonucunda Ardanuç, Şavşat, Hanak, Göle ve Ardahan Erzurum Eyaleti'ne dâhil edilmiştir.[149]

Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahcivan Seferi (1533-1555)[150] sonucunda 1555 yılında Safeviler ile Osmanlılar arasında imzalanan Amasya Antlaşması, Çıldır bölgesini Osmanlı ve Safevi arsında bölmüştür. Bu antlaşmaya göre Ahıska ve Borçalı civarı Safevilerde; önceden Samtshe-Saatabago'ya ait olan Ardahan, Ardanuç, Oltu ve Narman Osmanlılarda kalmıştır.[151]

1578 yılına kadar Osmanlı, Amasya Antlaşması'na sadık kalmış[152] ancak değişen şartlar Osmanlı'yı Safevi üzerine yeni bir sefere itmiştir.[153] İran Seferi için Koca Sinan Paşa ve Lala Mustafa Paşa serdar tayin edilmişken, iki paşanın anlaşamaması sonucu Koca Sinan Paşa azledilerek Lala Mustafa Paşa tek başına serdar tayin edilmiştir.[154] Lala Mustafa Paşa, sefere çıkmadan Gürcü prensliklerine emirler gönderilmiştir. Emirlerde, içinde Safevilere bağlı olan Samtshe-Saatabago'nun da olduğu bu prensliklerden Osmanlı'ya itaatleri, asker ve vergi istenmiştir.[155] Lala Mustafa Paşa liderliğinde Nisan 1578 yılında İstanbul'dan çıkan ordu, Temmuz'da Erzurum'a varmıştır.[156] Ayrıca Altunkale hâkimi II. Keyhüsrev'in dul eşi Dedis İmedi, Osmanlılara bağlılığını bildirmiş ve prens Minuçehr'i rehin olarak vereceğine söz

---

[148] Aydın, "Çoruh Vadisi (Tao) ve Oltu'nun Osmanlı Hakimiyetine Girmesi", 213.; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 201-202.

[149] Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 51.

[150] Nahçivan Seferi'nin özeti için bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2 cilt (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, cilt 1-1981/ cilt 2-1982), I: 214-242.

[151] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 245.

[152] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 253, 271.

[153] Seferi gerektiren nedenler için bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)* (İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993), 10-14.; *Peçevi Tarihi*, II:32-33; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 91-92.

[154] Selaniki Mustafa Efendi, *Târih-i Selanikî*, haz. Mehmet İpşirli, c. 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 117.; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 276.

[155] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 279.

[156] Samtshe-Saatabago'yu yöneten Cakeli Hanedanlığı kendi içinde problem yaşayınca Varazoğlu Kokola din değiştirerek Mahmud Han olunca Şah I. Tahmasb Mahmud Han'a Ahıska, Ahılkelek ve Çıldır Gölü çevresini vermiştir. Bundan dolayı Ahıska-Ahılkelek ve Çıldır Gölü civarına sonradan Müslüman olmuş Mahmud Han'dan dolayı Mahmud Han ülkesi denilmekteydi. Atabey ailesi mensupları Safevi ve Osmanlı arasındaki Çıldır Savaşı'nın sonucuna göre hareket etme yoluna gitmişlerdir. Bkz. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 284-288.

vermiştir.[157] Gürcistan'ın fethi için ordunun belli kısmı Çıldır bölgesine doğru yönelmiş ve bu amaçla kuzeye doğru hareket etmiştir. Osmanlı ordusu ve Safevi ordusu 9 Ağustos 1578 yılında Çıldır'da meydana gelen savaşta kozlarını paylaşmışlar ve Osmanlı ordusu Safevi ordusunu yenerek Gürcistan fethinin kapılarını açmıştır.[158] Çıldır Zaferi'nden sonra fetihlerine devam eden Osmanlı ordusu tarafından, Çıldır, Tümük, Hırtız, Ahılkelek ve Ahıska ele geçirilmiştir. Dört gün içinde Mahmud Han Ülkesi[159]/ Samtshe-Saatabago toprakları fethi tamamlanmıştır.[160] Böylece Gürcülerin Samtshe-Saatabago bazı Türk tarihçilerin Atabek Yurdu dediği Gürcü Atabeyliği toprakları tamamıyla Osmanlı topraklarına katılmıştır.[161]

Çıldır Savaşı'nın ertesi günü Atabey II. Keyhüsrev'in oğlu Minuçehr, Lala Mustafa Paşa'nın çadırına gelerek bağlılık bildirmiştir. Bu bağlılık karşılığında kendisine Azgur sancağı, kardeşi Gorgor'a Oltu sancağı has olarak verilmiştir. Minuçehr o günden başlayarak Tiflis ve Şirvan seferlerinde kılavuzluk etmiştir.[162]

1579 yılında Saatabago hükümdarı olan Kvarkvare (Gorgora) ve kardeşi Minuçehr İstanbul'a gelerek İslamiyet'i kabul etmişler, Minuçehr "Mustafa" adını Kvarkvare de "Yusuf" adını almıştır. Osmanlı Sultanı III. Murad (1574-1595), Saatabago'dan daha önce alınan topraklarla 9 Ağustos 1578'de yaşanan Çıldır Savaşı'ndan sonra işgal edilen yerleri Minuçehr Mustafa Paşa'nın idaresine bırakılmıştır. Bu şekilde Çıldır Eyaleti (Beylerbeyliği) kurulmuştur (1579).[163]

Eyalet ilk kurulduğunda sırasında Arpalı, Emirhoy, Pertekrek, Ardanuç. Çeçerek (Heçrek), Aspinze ve Ude sancaklarından oluşmuştur. Eyalet sınırda bulunduğundan Safeviler ve Gürcülerle mücadeleye, fetihlere stratejik önemine göre

[157] BOA. MD 32/Hk.168,185.
[158] Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, 55-56.
[159] Samtshe-Saatabago'yu yöneten Cakeli Hanedanlığı kendi içinde problem yaşayınca Varazoğlu Kokola din değiştirerek Mahmud Han olur. Şah I. Tahmasb Mahmud Han'a Ahıska, Ahılkelek ve Çıldır Gölü çevresini verir. Bkz. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 284.
[160] Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, 57.
[161] Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", 168; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 294; Emecen, "Çıldır Eyaleti", 300.
[162] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 290-291.; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 95.
[163] MD 38/hk.48, MD 39/hk.49.

sınırları bazen büyümüş bazen de küçülmüştür. Bundan dolayı sancak sayısı çok sık değişmiştir.[164]

HARİTA 2: Çıldır Eyaleti

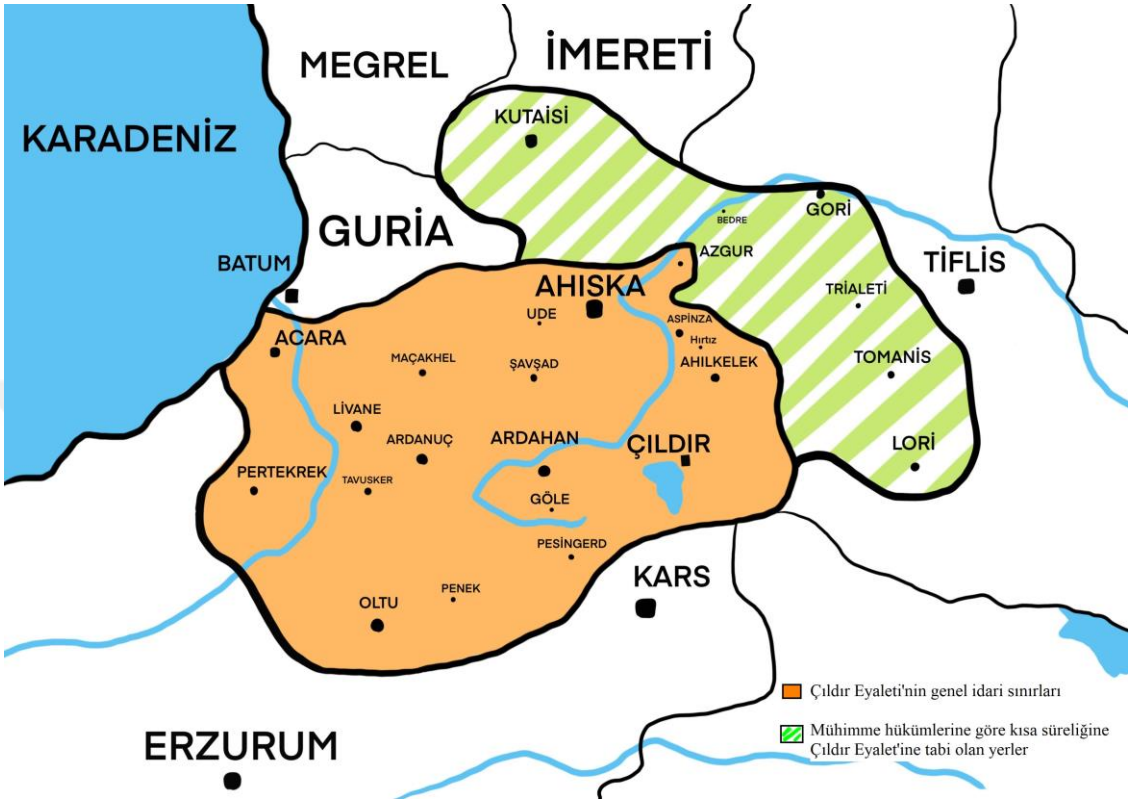

Buraya kadar, Çıldır bölgesinin ve bu bölgede meydana gelen siyasi gelişmelerin tarihsel arka planını sunmaya çalıştık. Samtshe-Saatabago topraklarında Çıldır Eyaleti (Beylerbeyliği) kurulmuştur. Bundan sonraki bölümde, mühimme defterlerine dayanarak Çıldır Eyaleti'ni anlamaya ve merkez-taşra ilişkisinde merkezî yönetim açısından Çıldır'ın nasıl bir konumda olduğunu açıklamaya çalışacağız. Ayrıca, Çıldır Eyaleti'nde meydana gelen asayiş olaylarını, siyasi çekişmeleri ve Osmanlı-Safevi ve Gürcü savaşlarındaki rolünü ele alacağız.

[164] Hükümlerden tespit edilen Çıldır Eyaleti'ne tabi olan ve ye eyaletten ayrılan sancakların tespiti hakkında bkz. EK: 3.

I. ÇILDIRA EYALETİ'NE GÖNDERİLEN HÜKÜMLERİN TASNİFİ

1.1. Dîvân-ı Hümâyun ve Mühimme Defterleri Hakkında

İlkçağlardan beri hemen her siyasî oluşumda devletin idaresini sağlamak için kurulların oluşturulması yoluna gidilmiştir. Devlet işlerinin görüşüldüğü bu kurullar gerek ülke yönetiminde gerekse en yüksek yargı organı olarak hükümdarlara yardımcı danışma kurulu rolünü üstlenmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde ise devlet yönetiminin merkezi en büyük idarî kurulu Dîvân-ı Hümâyun olmuştur. Mühimme defterleri Dîvân-ı Hümâyunda alınan kararların bir suretlerinin kayıt altına alındığı defterleridir.

1. 1. 1. Mühimme Defterleri

Osmanlı Devleti'nde divanda çıkarılan emirlerin, resmi yazışmaların suretlerinin saklanması idarî ve hukukî mecburiyetlerin sonucu olarak ortaya çıkmış ve bu şekilde resmi devlet arşivleri meydana gelmiştir. Defterler; Osmanlı bürokrasisinde alınan kararların, divan ve maliye kalemlerinde kaydolunduğu serilerdir.[165] Osmanlı'da defter tutulmaya ne zaman başlandığı belli olmamakla beraber ilk defter örnekleri XV. yüzyılın başına tekabül etmektedir.[166]

Osmanlı merkez teşkilatının Tanzimat öncesi dönemine ait defterler, iki ana gruba ayrılmaktadır. Birincisi, devletin siyasî ve hukukî kararları ile beldelerin asayiş ve nizamına dair hükümlerin kaleme alındığı Dîvân-ı Hümâyun Defterleri'dir. İkincisi ise sadece mali konularla ilgili konuların düzenlenip kaydolunduğu Maliye, yani Bâb-ı Defterî Defterleri'dir. Ayrıca imparatorluğun idarî taksimatının muhafaza edildiği ve bu defterlerle ilgili günlük işlemlerin yapıldığı Defterhâne-i Âmire'ye ait defterler de vardır.[167]

Mühimme defterlerinin (MD) ise ilk ne zaman tutulmaya başlandıkları, Osmanlı bürokrasisindeki yerleri, zaman içindeki ihtisaslaşma sonucu geçirdikleri

---

[165] *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi (BOA)*, (İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010) 3.
[166] Arazi tahrirlerine ait bugüne ulaşabilen en eski defter 835 (1432) tarihini taşır. Bkz. Nejat Göyünç, "Defter", *DİA*, c.9 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 90.
[167] *BOA Rehberi*, 3; Erhan Afyoncu, "Defterhâne", *DİA*, c. 9, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 100.

değişim ve çeşitlenme gibi konularda henüz tatminkâr bilgilere ulaşılamamaktadır.[168] Bununla birlikte en eski divan defterlerine XVI. yüzyılın ilk yarısında rastlanır. Bunlar ahkâm defterlerinin en eski örnekleri olarak 1501, 1505-1507 ve 1521 yıllarını kapsayan üç adet defterdir.[169]

Divandaki kâtip sınıfının, XVI. yüzyıl ortalarına kadar fazla bir uzmanlaşma göstermediği, ancak aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi bürolarındaki defter ve evrakı muhafazaya ve bunları kullanmaya yönelik metot geliştirmeye önem vermiş oldukları düşünülmektedir.[170] Nitekim başta divanda tutulan bütün defterler ahkâm defterleri diye tanımlanmış ve XVI. yüzyılın ilk yarısında hükümlerin kaydedildiği üç farklı ahkâm defteri serisi ortaya çıkmıştır.[171] Divanda çıkan kararlardan idarî ve hukukî olanları başka, tımar ve mali içerikli olanları başka defterlere kaydetmeye başlamışlardır. Böylece ahkâm defterleri adı verilen defterler farklılaşmaya başlamıştır.[172] 1501 tarihli defter örneğiyle başlayan ve 1544-1545 tarihli defterde klasik formuna kavuştuğu anlaşılan ahkâm kayıtlarını içeren defterlerin adlandırmaları sonradan yapılmıştır. Bu tarihe kadar bahsi geçen defterlerin Osmanlı bürokrasisinde "mühimme" olarak adlandırılmadıklarını söylenebilir. 1553-1642 arasında defterler başlık taşımazlar.[173] Genel olarak bunları tanımlamak için defterlerin başında bulunan ifadeler "mirî ahkâmı, sefer ahkâmı, mahfî ahkâm, ahkâm-ı beylik, cüz-i evvel-i ahkâm-ı mirî, mirî ahkâm cüzü, Hamza Bey zamanında vâki'olan mîrî ahkâmın ibtidâ kaydı, sefere müte'allik ahkâmı şerîf" şeklindedir.[174]

---

[168] Konuyla ilgili Uzunçarşılı Fatih döneminden itibaren divanda defter tutulduğunu savunmuştur. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 79; Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3, sy. 5 (2005), 107,111.

[169] Bunlardan 901/1501 tarihli olan ahkâm defteri, 1505-1507 (910-911) tarihli olan tahvil ahkâm defteri ve 1521 (927) tarihli olan ise maliye ahkâm defteridir. Bu defterlerin hepsi ahkâm defterleri olarak tanınmakla beraber şekil ve içerik benzerlikleri ve farklılıkları dolayısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olan bu ahkâm defterlerinin, birbirinin devamı olup olmadığı kesin değildir. Bilgin Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2017), 31, 33.

[170] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 118.

[171] Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*, 41.

[172] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 117-118.

[173] *BOA Rehberi*, 8.; Geza David, "XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri", *Tarih Dergisi*, 53 (2012): 296.

[174] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 116.

Yukarıda belirtildiği gibi "mühimme" sözcüğü XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren defterlerde görülmeye başlamış,[175] adlandırmanın yaygınlaşması XVII. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmıştır.[176] XVII. yüzyılın ortalarına kadar divanda görülen işlere dair bütün kararlar mühimme defterlerine kaydedilmiştir. Ancak 1649 yılından başlayarak arazi, sınır, su, mera, yaylak ve kışlak ihtilafları; alacak verecek gibi her türlü şahsi davalar; mülkî ve askerî amir ve memurlardan gelen şikâyetlerle ilgili olarak çıkan fermanlar mühimme defterlerinden ayrılarak "şikâyet defteri"[177] adıyla tutulan defterlere kaydedilmeye başlanmıştır.[178] Mühimme defterleri zamanla yalnız merkezi yönetimi ilgilendiren önemli kararların suretlerinin kaydedildiği bir defter serisi olmuştur.

1797 yılında çıkarılan bir nizamname ile mühimme odası ayrı bir birim haline gelmiştir. Bu daire, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devamlılığını korumuştur. Böyle olmasında mühimme kaleminin devletin "mühim" yani gizli işleri hakkında kayıt tutmaları ve bunların başka kimseler tarafından duyulmasının önlenmesi, Dîvân-ı Hümâyun kaleminin kalabalık olması vb. etkenler rol oynamıştır.[179]

Osmanlı merkez teşkilatı üç ana kola ayrılmıştır. İlki Dîvân-ı Hümâyun ve Kalemleri, ikincisi Bâb-ı Asâfî ve Kalemleri ve üçüncüsü Bâb-ı Defteri ve Kalemleridir.[180] Dîvân-ı Hümâyun'da hüküm suretlerinin defter şekline getirilişi önceleri divana bağlı olarak çalışan kâtipler tarafından yapılırken divana bağlı büroların gelişmesinden sonra defterleri Beylikçi kalemi düzenlemiş ve tutmaya başlamıştır.[181] Dîvân-ı Hümâyun'da görüşülen meseleler diğer kalemlere gönderilirken, konuları ve önem dereceleri dikkate alınırdı. Birinci ve ikinci derecede önemli konulara ait işlemler Beylikçi (Divan)[182] kalemine gönderilirdi. Eğer Dîvân-ı Hümâyun'da görüşülüp karara

---

[175] Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*, 41. 75 ve 94 numaralı mühimme defterlerinin başında "ahkâm-ı kuyûd-u mühimme" olarak geçmektedir.

[176] Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *DİA,* c. 31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 520.

[177] Emecen bu defterlere mühimme adının verilmesi XVII. yüzyılın ortalarında şikâyet türü ahkâmın ayrılması sonucu olabileceğini ifade etmiştir. Bkz Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 116.

[178] Aktaş Necati, "Atik Şikâyet Defteri" *DİA*, c. 4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 68.

[179] Ayrıntılı bilgi için Bkz. Temelkuran, "Divanı-ı Hümayun Mühimme Kalemi", 12-17.

[180] Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1986), 1.

[181] Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", 522; Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*, 47.

[182] Beylikçi kalemi askerî, idarî kanunların ve yabancı büyük devletlerde ilişki ve antlaşmaların burada saklandığı ve maliyeden başka işler ve konulara ilişkin emir ve fermanların çıkarıldığı yerdir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 41. Ayrıca Divan Kalemiyle Beylikçi

bağlanan bir mesele için "mühim" kaydı konulursa işlemlerin yapılması için mühimme yazan anlamında "*mühimme-nüvis*" denilen kâtiplere gönderilirdi. Yazılacak konu çok önemli ise, beylikçi ya bizzat kendisi yazar veya kâtibi odasına çağırarak kontrolü altında yazdırırdı.[183]

Mühimme defterleri, Osmanlı Devleti'nin merkez örgütünde birinci ve ikinci dereceden önemli olan ferman ve berat suretlerini içerdikleri ve muhtevasından dolayı araştırmacılar için önemli bir kaynak değeri taşımışlardır. Bununla beraber mühimme defterleri yapı ve şekilsel özellikleri bakımından da araştırmalara konu olmuştur. Bu açıdan mühimme defterini anlamaya ve açıklamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla mühimme defterlerinin içeriği hakkında birçok tanım bulunmaktadır. Bu araştırmalar arasında Mübahat Kütükoğlu, mühimme defterlerini "Osmanlıların, Dîvân-ı Hümâyun'da kararlaştırılan hususlar üçerine padişahın onayı alındıktan sonra düzenledikleri fermanların suretlerinin kaydedildiği defterler" olarak tanımlamıştır. [184] Halil Sahillioğlu ise, "Taşra ve merkez yöneticilerine, sadrazam ve sadaret kaymakamı başkanlığında toplanan Divan'dan, reisülküttaba tabi kalemden gönderilen fermanların suretlerinin toplandığı defterlere mühimme denir."[185] diye tanımlamıştır. Bunların dışında mühimme defteri tanımlamaları da yapılmıştır. Bunlar:

- Feridun Emecen: "Mühimme defterleri genel olarak Osmanlı Devleti'nin en yüksek kazaî ve idarî organı olan Dîvân-ı Hümâyunda alınan kararların suretlerinin kaydedildiği defterler yahut bunun ilk sırasında olan defterler şeklinde tarif edilir."[186]
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi: "Dîvân-ı Hümâyun'da müzakere edilen dahili ve harici meselelere ait siyasî, askerî, içtimai önemli kararların kaydedildiği defterler."[187]

Kaleminin aynı olduğu üzerine genel bir kanı vardır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 20; Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*, 27; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 40; Temelkuran, "Divanı-ı Hümayun Mühimme Kalemi", 23.

[183] *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, 277.

[184] Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", 520.

[185] Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 tarihli E.12321 Nolu Mühimme Defteri, nşr.: H. Sahillioğlu (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2002), III.

[186] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 110.

[187] *BOA Rehberi*, 7.

- Uriel Heyd, "Osmanlı sultanları tarafından imparatorluğun dört bir yanındaki resmi makamlara yazılmış emirname suretleriyle XVII. yüzyılın sonlarına kadar yabancı hükümdarlara yazılmış nameleri ihtiva eden defterlerdir."[188]
- Tevfik Temelkuran: "Devletin hemen hemen gerek dahili gerek harici olsun birinci ve ikinci derece önem taşıyan meselelerine ait verilen kararlar ve bunlara dair yazılan fermanların kaydolduğu defterlere 'mühimme' denir."[189]
- İ. H. Uzunçarşılı: "Dîvân-ı Hümâyun'un düzenli toplandığı zamanlarda her divan toplantısında müzakere edilen siyasî, toplumsal, ekonomik, örfî, idarî kararların kaydını içinde bulunduran defterlere mühimme defterleri denir."[190]

Bugün Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde değişik tasnifler altında 1553-1915 (H. 961-1333) tarihleri arasında tutulmuş 419 adet mühimme defteri mevcuttur.[191] Mühimme defterleri ilk kez "1 Numaralı Mahzen Defteri"[192] kataloğu hazırlanırken tasnif edilmiştir[193] ve 266[194] adet olan bu defter serisi 1553-1905 (H. 961-1323) yılları arasını kapsar. Ancak bu defter tutulurken hatalar yapılmıştır. Mesela 1 numaralı mühimme defteri tahvil ahkâm defteriyken 2 numaralı defter ise ruûs defteridir.[195] Böyle defterlerden 13 tane olduğu tespit edilmiştir. 20 numaralı defter ise mevcut değildir. Bu durumda tipik mühimme sayısı 255'e düşer. Bu defterlerden de geriye kalan bazılarının maliye ahkâmı ve şikâyet defterleri olduğu görülmüştür. Mesela 42 numaralı mühimme defter ruûs ve maliye kayıtlarını ağırlıklı olarak içerirken, 92 numaralı mühimme defteri şikâyet ahkâmını içermektedir.[196]

---

[188] Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri* (Oxford: Clarendon Press, 1960) giriş.

[189] Temelkuran, "Divanı-ı Hümayun Mühimme Kalemi", 35.

[190] Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 79.

[191] *BOA Rehberi*, 7.

[192] Mahzen Defterleri'nin yeni harflere çevrilmesiyle 989 numaralı Divan-ı Hümâyûn Defterleri Kataloğu oluşmuştur. Beylikçi Kalemi'nin Hazine-i Evrak binasında saklanan defterleri bunlardır. Birinci fonda er alır. Bkz. *BOA Rehberi*, 5.

[193] Aydın, XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi, 42.

[194] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 108. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi'nde 266 olarak gösterilir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, 9.

[195] Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*, 42.

[196] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 108; Nejat Göyünç sırasıyla 2, 4, 8, 15, 25, 37, 45 ve 50 numaralı defterleri ruûs defteri olarak ayırır. Bkz. Nejat Göyünç, "16. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *Tarih Dergisi*, 17, sy. 22 (1967): 30; Geza David 42 numaralı mühimme defterinin üç farklı defterden oluştuğunu söyler: üç ayrı döneme ait iki mühimme ve bir ruûs defteri. Bkz. David, "XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg

Bugün tespit edilen en eski tarihli mühimme defteri örneğinden ikisi 1544/1546 ve 1552 yıllarına ait olup Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunmaktadır.[197] 989 Numaralı Divan-ı Hümâyûn Defterleri Kataloğu (A.DVNS.MHM.d)'da 1558-1905 (H. 966-1323) tarihleri arasında tutulmuş 266 adet mühimme defteri vardır.[198] Öte yandan Mühimme defterleri tasnifi yapıldıktan sonra bulunan defterler Mühimme Zeyli adı altında ayrı bir tasnifte toplanmıştır. Burada 1572-1780 (H. 980-1195) yıllarını içine alan A.DVNS.MHM.ZYL.d kodu altında 17 defter vardır. Ayrıca A.DVN.MHM kodu altında yeni oluşturulan tasnifte 1570-1836 (H. 977-1252) yılları arasını ihtiva eden çoğu parça halindeki 43 defter[199] mevcuttur.[200] Bununla birlikte mühimme defterleri tasniflerinin dışında kalmış, yurtdışında ve içinde farklı kütüphanelerde de mühimme defterlerine rastlanmaktadır.[201]

Mühimme defterlerinde kayıtları yapılan fermanlara "hüküm" denilmektedir. Her kaydın başında ferman hangi şahsa veya makama gönderilmişse ya o kimsenin ismi veya makamı yazılır sonra "*...hüküm ki*" denilir ve söylenmek istenen belirtilirdi. Aynı hüküm tekrar yazılacaksa "*Bir sûreti…*" der ve şahıs veya makam adı yazar.[202] Mühimmeler suret veya müsvedde kayıtlar olduklarından tuğra kısmı yoktur, elkâb da çok kısaltılmıştır. Bu gibi pratik uygulamalar araştırma yapacaklara kolaylık sağlamaktadır. XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar defterlerde "*...buyurdum ki…*" deyişinden sonra konuyu karara bağlayan emir tekrarlanırken daha sonra bu kısım iyice

---

Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri", 309. Tasnifler hakkında tartışmalar olmakla tezin kapsamı dışına çıktığından üstünde durulmayacaktır.

[197] Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*, 43.

[198] *BOA Rehberi, 9-16.*

[199] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 109. Mühimme Zeyli Defterlerinden 17 numaralı olanı Nâme-i humâyûn tasnifine aktarılmıştır. Ancak sonradan oluşan bu iki tasnifteki bütün defterlerin klasik mühimme defteri şeklini taşıdığı söylenemez.

[200] Bilgi verilen üç mühimme defterinden başka mühimme defterleri tasnifi olmakla beraber, onların tezin zaman kapsamını aştığı göz önünde bulundurularak onlarla ilgili bilgi verilmesi lüzum görülmemiştir. Örneğin Mühimme-i Mektûme Defterleri, Mühimme-i Mısır Defterleri gibi.

[201] Örneğin, 1675 yılına ait bir mühimme defteri Viyana'da bulunmaktadır. Bkz. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, 4, Kâmil Kepeci (KK) tasnifinde ahkâm defterleri bölümü altında 70 ve 71 numaralı defterlerin mühimme defterleri oldukları anlaşılmaktadır. Bkz. Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 109.

[202] Temelkuran, "Divanı-ı Hümayun Mühimme Kalemi", 36-37.

kısaltılmış, "*...mûcebince emr-i şerif yazılmıştır, şürûtuyla yazılmıştır, vech-i meşrûh üzre yazılmıştır...*" gibi ifadelerle sonlandırılmıştır.[203]

Mühimme defterlerinin katı bir kronolojik sıra takip ettiğini söyleyemeyiz.[204] XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı istisnalar dışında kronolojik bir sıralama izlenebilmektedir. XVII. yüzyılda ise defterler arasında büyük tarih atlamaları görülmektedir. Örneğin, 1617-1618 tarihlerini kapsayan 82 numaralı mühimme defteri ile 1626-1627 tarihini kapsayan 83 numaralı mühimme defteri; 1595-1596 yıllarını kapsayan 74 numaralı mühimme defteri ile 1602-1604 yıllarını kapsayan 75 numaralı mühimme defteri; 1630-1632 yıllarını kapsayan 85 numaralı mühimme defteri ile 1636-1637 yıllarını kapsayan 86 numaralı mühimme defteri bunlara örnek gösterilebilir. XVIII. yüzyıl defterlerinde düzenli bir silsile görülür.

Mühimme Defterleri, hükümlerin ortaya çıktıkları divanlar bakımından farklı gruplarda değerlendirilebilir:

1. Rikâb Mühimmesi: Sadrazamın sefer veya başka bir sebeple başkentten ayrılırken yerine vekil olarak bıraktığı Rikâb kaymakamı veya Sadâret kaymakamı denilen görevli başkanlığında toplanan divanda alınan kararların yazıldığı defterlerdir.

2. Ordu Mühimmesi: Ordu ile sefere çıkan sadrazamın sefer sırasında topladığı divan toplantılarında alınan kararların yazıldığı defterlerdir.

3. Kaymakamlık Mühimmesi: Padişah ve sadrazamın aynı anda başkentten ayrıldığında, devlet işlerini idare etmek üzere tayin edilen Sadâret kaymakamının topladığı divanlarda alınan önemli kararların yazıldığı defterler.[205]

4. Mektum Mühimmesi: 1788-1887 yılları arasını kapsayan ve çok gizli olarak yazılan hüküm veya fermanları içeren 10 adet defterdir.[206]

---

[203] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 129.
[204] Örneğin: 28, 29, 30 numaralı mühimme defterleri arasında kronolojik sıra yoktur. 30 numaralı mühimme defteri 28 ve 29 numaraya göre daha önce başlar.
[205] *BOA Rehberi*, 7.
[206] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 82.

Mühimme defterleri, Osmanlı divanından çıkan kararların bir suretlerinin kaydedildiği bir tür zabıt/sicil özelliğine sahip olduğundan içerdiği zengin malzeme sebebiyle pek çok araştırma sahasını ilgilendiren bir özelliğe sahiptirler. Yüzyıllar boyunca birçok fermanın asıllarının kaybolmuş olması bu vesika grubunun değerini arttırmaktadır. Orijinalleri olmayan hükümlerin, asıllarının yerini aldığını söyleyebiliriz.

Araştırmacılar her zaman somut belgeler üzerinde durur ve onun üzerinden araştırma yapar. Ancak Geza David mühimme defterleri hakkında buna dikkat çekerek, bazı hallerde Osmanlı bürokrasisi, iletilmesi düşünülen mesajın tamamını kâğıda dökmek yerine, mesajın en hayati veya en gizli kısmını muhatabına sözlü olarak ulaştırdığını, bundan dolayı belgelerin gizli kısımlarının olabileceğinin akılda tutmanın gerektiğini de belirtir.[207]

Osmanlı yönetim sistemi, temel ihtiyaçlardan kaynaklanan ya da yerel düzeyde ortaya çıkan son derece zengin ve karmaşık bir malzemeler bütününü divana taşıdığından mühimme kayıtları oldukça fazla malzeme barındırmaktadır. Seferlerin hazırlık aşamasında veya sefer zamanlarında, merkezi yönetimin iradesini yansıtan hükümlerin sayısının arttığı görülmektedir. Osmanlı sarayı aynı zamanda, tımar sistemi veya devlet hazinesinin menfaatleri söz konusu olduğunda gerekli müdahalelerde bulunabilmekteydi. Osmanlı idaresi tahrir defterlerinin hazırlanmasına özel bir önem atfettiğinden, bu konuda da çok sayıda düzenleyici hüküm çıkarmıştır. Bu hükümler çoğunlukla, sayım ve kayıt süreçlerinde yaşanan sorunların üstesinden gelmeye yönelik düzenlemelerden oluşmaktadır. Barış zamanlarında ise, fermanların ezici çoğunluğu, yüksek dereceli devlet memurlarının mektuplarına kadıların ve beylerin ya da reayadan kimselerin arzlarına (bunların bazen kadılar veya beyler tarafından arz edildiği olurdu) verilen cevaplardan oluşmaktadır.[208]

Mühimme defterleri, özellikle Osmanlı Devleti'nin dış ilişkileri ve uzak topraklardaki muhatapları konularında başvuru kaynaklarının başında gelmektedir. Avusturya, Lehistan, Fransa, İtalyan devletleri, İngiltere, İspanya, Macaristan, Portekiz,

[207] David, "XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri", 325-326.
[208] David, "XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri", 320-321.

Eflak-Boğdan/Romanya, Balkanlar, Rusya, Ukrayna, Kırım ve Kafkasya bölgesi, doğuda İran ve hatta daha art alanda Orta Asya hanlıkları ve Hindistan, güneyde Ön Asya, Arap yarımadası, Yemen, Basra ve Kızıldeniz bölgesi, Habeşistan, Somali, Mısır'dan Fas'a kadar uzanan Kuzey Afrika sahilleri vb. gibi geniş bir alanı ilgilendiren genişlikte kayıtlara ulaşılabilme imkanı sağlarlar. Siyasî ilişkiler tarihine ek olarak Osmanlı merkez ve taşra teşkilatlarının işleyişi ile imparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısı hakkında bilgi içeren birçok hüküm kaydı bulunmaktadır. Bu ana başlıklar dışında iç isyanlar, sosyal hareketlilik, dini yaşam ile sosyal hizmetler, mimari yapı, ulaşım, hatta çevre bilinci vb. gibi pek çok sahayı ilgilendiren hükümler de bu çerçevede[209] araştırmalara konu olmuştur."[210]

1.2. Hükümlerin Tespiti ve Tasnifi

Bu tez çalışmasında 1579-1639 yılları arasında Çıldır Eyaleti hakkında bilgi içeren mühimme hükümlerine bakılmıştır. Bunun için yapılan ilk adım hükümlerin tespiti olmuştur. Hükümler tespit edilirken sadece Çıldır Beylerbeyliği ve ona tabi sancaklara gönderilen hükümler baz alınmamıştır. Başka makamlara yazılan hükümlerin içeriği eğer Çıldır Eyaleti hakkında bilgi içeriyorsa tasnife alınmıştır.[211] Mühimme defterleri temel kaynak olduğundan tezin zaman kapsamına giren her mühimme defteri taranmıştır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde tezin kapsamına giren üç ayrı mühimme defteri tasnifi bulunmuştur. Mühimme defterlerinin bazılarında Çıldır Eyaleti hakkında herhangi bir hükme rastlanılmazken, bazı mühimme defterlerinde az bazılarında ise daha fazla hüküm olduğu tespit edilmiştir.

---

[209] Recep Ahıskalı, "Divan-ı Hümâyûn Teşkilâtı", *Osmanlı Ansiklopedisi c. 6* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 32.

[210] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 129-131 arasından özetlenmiştir.

[211] Mesela MD 47/hk.199. Bu hüküm Erzurum beylerbeyliğine yazılmıştır. Hükmün içeriğinde Erzurum Beylerbeyine, "Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın ihtiyacı olursa ona adam gönder." denmektedir. Bu hüküm Çıldır Beylerbeyine veya sancaklarına yazılmamış olmasına rağmen Çıldır Eyaleti'ni ilgilendiriyor diye tasnife aldım. Örnek birkaç hüküm için bkz. MD 40/hk.81, MD 48/hk.506, MD 49/hk.227.

İlk olarak kodu A. {DVNSMHM olan mühimme defterlerine bakılmıştır.[212] Burada tezin zaman kapsamına giren 57 (MD 32'den MD 88'e kadar) mühimme defteri incelenmiştir. Bu tasnifteki defterlerden 37, 41, 42, 45, 50, 54, 56 ve 58 numaralı defterler mühimme defterleri olmayıp tahvil ve ruûs defterleridir ve yanlışlıkla buraya kaydedildiklerinden dolayı dikkate alınmamıştır.[213] MD 57 aslında XVIII. yüzyıla ait olduğundan bu defter de inceleme dışında tutulmuştur. Geriye kalan mühimme defterlerinden 48 tanesi taranmıştır. Taranan mühimme defterlerinden 12 tanesinde Çıldır Eyaleti hakkında hüküm tespit edilememiş[214] Sadece 35 mühimme defterinde hüküm tespit edilmiştir

İkinci olarak kodu A. {DVNSMHM.ZYLd olan "mühimme zeyli defterleri"ne bakılmıştır.[215] Burada tezin zaman aralığına giren deflerler: 4, 5, 6, 7, 8, 9 numaralı mühimme zeyli defterleridir. Bu defterler taranmış ve 4, 5, 6, 8 ve 9 numaralı mühimme defteri zeyillerinde hüküm tespit edilmiştir.

Son olarak kodu A. {DVN.MHM.d olan "mühimme müsvedde defteri parçaları"na bakılmıştır.[216] Burada tezin kapsamına giren 10 tane defter tespit edilmiştir. Bunlar 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942 numaralı mühimme defteri parçalarıdır. Bu mühimme defteri müsveddelerinden sadece MDM 933 ve 942'de tezin kapsamına giren hükümler tespit edilmiştir. Geniş kapsamda 64 mühimme defteri, zeyli ve müsveddesi taranmış, 42 tanesinde Çıldır Eyaleti ve sancaklarını içeren hükümler tespit edilmiştir.

Mühimme defterlerinde yer alan hükümleri yıllara, gönderildikleri makamlara ve konularına göre tasnif etmek, ele aldığımız tarih aralığında Payitaht ile Çıldır Eyaleti arasındaki merkez-taşra ilişkilerinde hangi meselelerin öne çıktığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, hükümlerin konularına ve makamlara göre yapılan tasnif, XVI.

[212] Bu tasnifteki mühimme defteri hükümlerini gösterirken şu şekilde bir yol izlenecektir: İlk öce Mühimme defterinin baş harfleriyle kısaltma yapılacaktır. Sonra mühimme defteri numarası yazılacak, yan çizgi yapılıp hüküm numarası yazılacaktır. Örnek MD 35/hk.105.

[213] Nejat Göyünç, "16. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", 30; Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 108; Bilgin Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*, 55, 92.

[214] Bu mühimme defterleri şunlardır: MD/hk.33, 34, 35, 36, 38, 43, 55, 63, 82,83, 84, 85.

[215] Bu tasnifteki mühimme defteri zeyli hükümlerini gösterirken şu şekilde bir yol izlenecektir: İlk önce mühimme zeyli defteri kelimelerinin baş harfleriyle kısaltma yapılacaktır. Sonra mühimme defteri numarası yazılacak, yan çizgi yapılıp hüküm numarası yazılacaktır. Örnek: MZD 6/hk.120.

[216] Bu tasnifteki mühimme defteri müsveddesi hükümlerini gösterirken şu şekilde bir yol izlenecektir: İlk önce mühimme defteri müsvedde kelimelerinin baş harfleriyle kısaltma yapılacaktır. Sonra mühimme defteri numarası yazılacak, yan çizgi yapılıp hüküm numarası yazılacaktır. Örnek: MMD 38/hk.150.

yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyılın ilk yarısında bölgenin tarihinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda, Osmanlı tarihinin önemli arşiv kaynaklarından olan mühimme defterleri temel alınarak Çıldır Eyaleti'nin durumu analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde, hükümlere dair istatistiki veriler kullanılarak bazı çıkarımlarda bulunulacaktır. Hükümlerin içeriğine yönelik detaylı değerlendirmeler ise üçüncü bölümde ele alınacaktır.

1.2.1. Hükümlerin Mühimme Defterlerine Göre Tasnifi

Bu çalışma kapsamında hükümler taranırken toplam 64 mühimme defterine bakılmıştır. Taranan mühimme defterlerinden 42 tanesinde Çıldır Eyaleti'ni ilgilendiren 397 hüküm tespit edilmiştir. Bu hükümlerin mühimme defterlerine göre dağılımı eşit oranda değildir. Bazı mühimme defterlerinde daha fazla hüküm varken bazılarında birkaç hüküm olduğu görülmüştür. Örneğin, 1582-1583 arası hükümleri içeren MD 48'te 36 hüküm tespit edilmişken 1583-1585 yılları arası hükümleri içeren MD 49, 51, 52, 53'te toplam 13 hüküm tespit edilmiştir. Bu da kayıtlar tutulurken hangi kriterler öne çıkıyordu gibi soruları ön plana çıkarmaktadır. Bu gibi sorular ve yöntemsel tartışmalar çalışmanın kapsamını aştığından defter tutma pratiklerinin ayrıntılı tahlili konu dışında bırakılmıştır.

TABLO 1: Çıldır Eyaleti Hakkında Tespit Edilen Hükümlerin Mühimme Defterlerine Göre Tasnifi

Sıra No	Defter adı	Hüküm Numarası	Toplam	Tarih	
				Hicri	Miladi
1	MD 32	501	1	985-986	1577-1578
2	MD 39	48, 49, 107	3	987-988	1579-1580
3	MD 40	76, 77, 81, 82, 106	5	987	1579-1580
4	MD 44	99, 100, 119, 121, 127, 129, 141, 148, 149, 158, 169, 172, 174, 175, 178, 233, 234, 245, 270, 275, 285	21	988-992	1580-1584
5	MD 46	56, 59, 147, 150, 185, 214, 340, 485, 486, 542, 582, 585, 644, 802	14	989-990	1581-1582
6	MD 47	21, 22, 23, 24, 41, 56, 57, 133, 144, 145, 165, 199, 217, 243,	19	990	1582

		244, 246, 331, 332, 534			
7	MD 48	488, 495, 503, 506, 507, 538, 543, 545, 546, 547, 548, 549, 552, 556, 560, 574, 576, 577, 578, 605, 606, 613, 657, 662; 673, 677, 681, 714, 719, 728, 741, 747, 798, 824, 904, 1038	36	990-991	1582-1583
8	MD 49	17, 87, 227, 267, 335, 353, 355	7	991	1583
9	MD 51	263, 264	2	991	1583
10	MD 52	379, 990, 994	3	991-992	1583-1584
11	MD 53	607	1	992-993	1584-1585
12	MD 59	68, 80, 86, 97, 98, 201, 226, 236, 238, 247, 248, 250, 256, 257, 259, 324	16	993	1585
13	MD 60	225, 273, 319, 373, 375, 378, 469, 534, 560	9	993	1585
14	MD 61	287	1	994-995	1585-1586
15	MD 62	98, 277	2	995-996	1586-1587
16	MMD 933	2, 4, 16, 18, 22, 23, 24, 31, 33, 34, 66, 69, 73, 90, 91, 92, 93	17	996	1588
17	MD 64	266, 416, 417	3	996	1587
18	MD 65	174, 458, 676	3	997-998	1588-1589
19	MD 66	236, 530	2	997-998	1588-1589
20	MD 67	2, 51, 56, 81, 82, 95, 147, 152, 378, 433, 469, 489, 492	13	998-1000	1589-1591
21	MD 68	7, 17, 32, 39, 42, 43, 135, 137	8	998-999	1589-1590
22	MZD 4	108, 140, 148, 181, 310, 341	6	999	1590
23	MZD 5	11, 16, 27, 155, 156, 157, 158, 285	8	999	1591
24	MD 69	104, 161, 162, 211, 213, 214, 215, 216, 259, 260, 438, 440, 495, 565, 566, 567	16	1000-1001	1591-1592
25	MZD 6	3, 54, 109, 183, 184, 185, 198	7	1002	1592
26	MD 70	140, 176, 225, 347, 446	5	1001	1592-1593
27	MD 71	142, 235, 250, 454, 488, 531, 641, 642, 715, 758	10	1001-1002	1592-1593
28	MD 72	159, 207, 213, 311, 313, 316, 319, 320, 531, 565, 566, 628, 663, 783, 801, 802, 803, 853, 868, 877, 882	21	1002-1003	1593-1594
29	MD 73	49, 214, 674, 675, 685, 687, 856, 942, 1026, 1027, 1028	11	1003-1004	1594-1595
30	MD 74	249, 331, 468, 505, 622, 630, 640, 643, 662	9	1004-1005	1595-1596
31	MD 75	413, 414	2	1011-1013	1602-1604
32	MDZ 18[217]	208b/2, 237a/1, 237a/2, 252b/2,	9	1013-	1604-1606

[217] MZD 18 numaralı defterin arşivde dijital görüntüsü alınırken hükümlere tek tek numara verilmediği görülmüştür. Bu defteri yüksek lisans tezi olarak da çalışan Yeliz Karataş da aynı konuya dikkati çekmiş, araştırmacılara kolaylık sağlaması açısından her sayfada tekrar 1'den başlanarak numaralandırma yoluna gitmiştir. Aynı numaralandırma bu çalışmada kullanılmıştır. Bkz. Yeliz

		252b/3, 252b/6, 252b/7, 252b/8, 252b/9		1015	
33	MD 76	126	1	1013-1016	1604-1607
34	MD 77	87	1	1013-1014	1604-1605
35	MD 78	50, 149, 428, 491, 527, 545, 557, 613, 714, 721, 828, 881, 1175, 1361, 1408, 1441, 1604, 1670, 1685, 1734, 1735, 1765, 1831, 2092, 2153	25	1018	1609-1610
36	MD 79	169, 287, 759, 890, 945, 957, 958, 959, 971, 1055, 1102, 1103, 1257, 1273	14	1019-1020	1610-1611
37	MD 80	580, 870, 1050, 1071, 1072, 1073	6	1022-1023	1613-1614
38	MZZ 8	15	1	1024	1616
39	MD 81	36, 112, 132, 240, 299, 365, 482, 547, 591, 647, 648	11	1024-1025	1615-1616
40	MMD 942/1	15	1	1043	1634
41	MZD 9	239	1	1044	1634
42	MD 86	12, 13, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 42, 43, 44, 46, 50, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 77, 78, 79, 102, 103, 106, 109, 110, 111, 119, 120, 125	44	1046	1636-1637
43	MD 87	290, 376, 378, 387, 388, 389, 394, 482	8	1046-1048	1636-1638
44	MD 88	343	1	1046-1048	1636-1638
Toplam:	**44**		**404**		

Mühimme defterleri taranırken defterlerin kronolojik bir zaman izlemediği, aralarında uzun zamanlı boşluklarının da olduğu görülmüştür. Örneğin, 1579 yılından 1596 yılına kadar mühimme defterleri düzenli olarak tutulmuştur. Bundan dolayı bu tarihler arası her yıl hüküm tespit edilmiştir. Ancak 1596 yılından daha sonraki mühimme defteri 1602-1604'teki olayları kayıt altına almıştır. 74 numaralı mühimme defteri ile 75 numaralı mühimme defteri arasında olan bu boşluk altı yıla tekabül etmektedir. Aynı şekilde MD 77 ile MD 78 arasında (1605'ten 1609'a) 4 yıl zaman farkı vardır. Mühimme defterleri arasındaki en büyük zaman farkı 18 yıl olan MD 81 ile MDM 942/1 arasındaki zaman farkıdır. Bu nedenle 1616 ile 1634 yılları arasında

Karataş, "18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1606) (vr.1-130)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 6.

herhangi bir hüküm tespit edilememiştir. Bu zaman boşluklarından dolayı Çıldır Eyaleti hakkında hükümlerin bulunamaması bu çalışma açısından eksiklik olmuştur.

GRAFİK 1: Çıldır Eyaleti Hakkında Tespit Edilen Hükümlerin Yıllara Göre Dağılımı

Grafik incelendiğinde 1579-1596 yılları arasındaki 30 mühimme defteri, Çıldır Eyaleti hakkında daha düzenli ve kopukluk olmadan hükümler sunmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesi nispeten güçlüydü ve kayıt sistemi daha tutarlı bir şekilde işlemiştir. 1602-1639 yılları arasındaki 14 mühimme defteri ise daha az sayıdadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti iç ve dış sorunlarla boğuşmaktaydı ve bu durum mühimme defterlerine de yansımıştır. Konumuz hakkındaki hükümlerin tarihsel dağılımında en fazla hükmün bulunduğu yıllar 1582-1583 (36 hüküm), 1609-1610 (25 hüküm) ve 1636-1638 (51 hüküm) şeklindedir. Bu dağılımda, belirli olayların veya döneme özgü yönetim uygulamaların katkısı vardır. Hükümlerin belirli defterlerde yoğunlaşması, yönetimin bu yıllarda Çıldır Eyaleti ile ilgili daha fazla karar aldığını veya daha fazla olayın kaydedildiğini göstermektedir. Bazı yıllarda da örneğin, 1586-1587, 1604-1605 çok az sayıda hüküm bulunmuştur. Hükümlerin yıllara göre değişiminde Celali İsyanları, İstanbul'da yeniçerilerin çıkardıkları sorunlar ve sürekli padişah değişimi gibi faktörler etkili olmuştur. Bu olaylar, merkezi otoritenin zayıflamasına ve taşra yönetimlerinde sorunlara yol açmıştır. Bu durum, Çıldır Eyaleti'ne dair hükümlerin sayısında dalgalanmalara neden olmuştur.

1.2.2. Hükümlerin Gönderildiği Şahsa/Makama Göre Tasnifi[218]

Mühimme defterleri, Dîvân-ı Hümâyunda çıkan kararların ilgili makama gönderilmeden önce bir örneğinin kaydedildiği defterler olduğu yukarıdaki paragraflarda belirtilmişti. Bazen içerik olarak aynı olan bir hüküm birden çok makama gönderilmiştir. Bunun arkasındaki sebep iki madde ile açıklanabilir. Birincisi, hüküm mühimme defterine kaydedilirken tek bir hüküm olarak kaydedilmiş ve hükmün altına "*Bir sûreti …*" şeklinde başka hangi makamlara gönderilecekse o makamların da adları belirtilmiştir.[219] İkinci olarak, bazı hükümlerin hitap kısmında yani başında birden çok makam ismi zikredilmiştir. Bu tür hükümler "*Pertekrek ve Oltu ve Şavşad ve Ardanuç ve Sancak Beylerine hüküm ki*" şeklinde yazılmıştır.[220] Bu örnekte görüldüğü üzere, kayıt bir tane olmakla birlikte dört sancağın beyine hitap edilmiştir. Tasnif edilirken de dört sancak için de aynı hüküm +1 olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı hükümler şahsa veya makama göre tasnif edildiğinde çıkan toplam hüküm sayısı, mühimme defterlerinde tespit edilen hüküm sayısından daha fazla çıkmaktadır.

TABLO 2: Hükümlerin Gönderildiği Şahsa/Makama Göre Tasnifi

Gönderilen Makam	**Gönderilen makam**	**Hüküm sayısı**
	Çıldır Beylerbeyine[221]	170
	Erzurum Beylerbeyine	40
	Kars Beylerbeyine	12
	Tiflis Beylerbeyine	7

[218] Hükümler bazen bir makama gönderilip altına "*bir sûreti*" diye başka hangi makama gönderilecekleri belirtilmiştir. Örnekler için bkz. MD 47/hk.41, MD 79/hk.1273, MD 86/hk.44. Bazen de hüküm "Çıldır, Erzurum, Kars Beylerbeyliğine" diye gönderilmiştir. Örnekler içi bkz. MD 48/hk.546, MD 48/hk.560, MD 54/hk.1069. Lakin bu şekilde gönderilen hükümler mühimme defterlerinde tek hüküm numarasıyla kayıt edilmişlerdir. Bu şekilde olan hükümler makamlarına ayırıp yazıldığı için bu başlıktaki hükümlerin toplamı "Çıldır Eyaleti Hakkında Hükümlerin Mühimme Defterlerine Göre Tasnifi" başlığındaki toplamdan fazla çıkmaktadır.

[219] Örneğin MD 86/hk.13 olan hükümde "*Pertekrek Sancağı Beğine…*" diye yazılmış. Hüküm bittikten sonra "*Bir sureti Ardahan Sancağı Beğine*", "*Bir sureti Şavşad Sancağı Beğine*", "*Bir sureti Nıfs-i Livane Sancağı Beğine*" diye başka hangi makamlara gönderilmişse kayıt tutulmuş. Ben bu tür hükümlerde bir suretinin gönderildiği her makamı ayrı olarak tasnife aldım.

[220] Örneğin MD 48/hk.560 olan hüküm "*Pertekrek ve Tortum ve Oltu ve Livane ve Ardanuç ve Kemhıs, Şavşad ve Acara sancak beylerine hüküm ki…"* diye başlar.

[221] Bu hükümlerden ikisi "Ahıska Beylerbeyliğine" diye gönderilmiş. Bkz. MD 73/hk.49, MD 82/hk.208b2.

Beylerbeyi	Halep Beylerbeyine	5
	Goril (Gori) Beylerbeyine	4
	Batum Beylerbeyine	3
	Lori Beylerbeyine	3
	Karaman Beylerbeyine	3
	Revan Beylerbeyine	2
	Acara Beylerbeyine	2
	Diyarbakır Beylerbeyine	2
	Adana Beylerbeyine	1
	Sivas Beylerbeyine	1
	Rakka Beylerbeyine	1
	Van Beylerbeyine	1
	Toplam	**257**
Sancakbeyi	Ardahan Sancak Beyi	14
	Livane Sancak Beyi	11
	Pertekrek Sancak Beyi	11
	Şavşad Sancak Beyi	11
	Acara-i Ulya Sancak Beyi	10
	Ardanuç Sancak Beyi	8
	Emirhoy (İmerhev) Sancak Beyi	8
	Küçük (Göle) Ardahan Sancak Beyi	7
	Acara-i Süfla Sancak Beyi	6
	Penek Sancak Beyi	5
	Oltu Sancak Beyi	5
	Maçakhel Sancak Beyi	4
	Tortum Sancak Beyi	4
	Tiryalit Sancak Beyi	4
	Ahılkelek Sancak Beyi	3
	Tortum Sancak Beyi	3
	Poshov (Posof) Sancak Beyi	2
	Hırtız Sancak Beyi	2
	Ahıska Sancak Beyi	1
	Kemhıs Sancak Beyi	1
	Tavusker Sancak Beyi	1
	Aspinza Sancak Beyi	1
	Altunkale (Kobliyan) Sancak Beyi	1
	İspir Sancak Beyi	1
	Tomanis Sancak Beyi	1
	Karahisar-ı Şarki Sancak Beyi	1
	Ankara Sancak Beyi	1
	Çankırı Sancak Beyi	1
	Bolu Sancak Beyi	1
	Manisa Sancak Beyi	1
	Hamid Sancak Beyi	1

	Sultanönü Sancak Beyi	1
	Teke Sancak Beyi	1
	Toplam	**133**
Kadı	Çıldır Kadısına	10
	Pertekrek Kadısına	9
	Livane Kadısına	8
	Ardahan Kadısına	5
	Şavşad Kadısına	5
	Ahıska Kadısına	4
	Ardanuç Kadısına	4
	Oltu Kadısına	3
	Acara-i Ulya Kadısına	2
	Acara-i Süfla kadısına	2
	Maçakhel Kadısına	2
	Erzurum Kadısına	2
	Emirhoy Kadısına	2
	Penek Kadısına	2
	Trabzon Kadısına	1
	Kemhıs Kadısına	1
	Batum Kadısına	1
	Bayburd Kadısına	1
	Tavusker Kadısına	1
	Toplam	**65**
Mutasarrıf	Anadolu Eyaleti Mutasarrıfı	7
	Diyarbakır Eyaleti Mutasarrıfı	5
	Livane Sancağı Mutasarrıfı	2
	İspir Sancağı Mutasarrıfı	2
	Pertekrek Sancağı Mutasarrıfı	2
	Maçakhel Sancağı Mutasarrıfı	1
	Emirhoy Sancağı Mutasarrıfı	1
	Şavşad Sancağı Mutasarrıfı	1
	Toplam	**21**
Defterdarlar	Erzurum Defterdarı	11
	Halep Defterdarı	4
	Toplam	**15**
Diğer makam/şahıslar	Vezir	15
	Alaybeyi	7
	Çıldır ümerası	5
	Minuçehr (Mustafa Paşa)	4
	Kartli Hükümdarı Simon	3
	Kaheti Meliki Aleksandır	2
	Dadyan Meliki	2
	Tatar mirzalarından Tutgiray ve Nogay	2

	Mirzalara	
	Dergâh-ı muallam çavuşu	1
	Gorgora[222]	1
	Başıaçık (İmereti) Meliki	1
	Çıldır gönüllü ağası	1
	Ahılkelek kulluk ağası	1
	Ardahan kapıcıbaşısı	1
	Cizre hâkimi	1
	Toplam	**47**
	Genel Toplam	**538**

Makama ve şahıs adına gönderilen hükümler tasnif edildiğinde toplamda 532 ayrı makam ve kişiye hitap edildiği olduğu ortaya çıkmaktadır.[223] Bu açıdan hükümlerin oldukça zengin bir çeşitliliğe sahip olduğu söylenebilir. Yapılan incelmeye göre gönderilen hükümlerin 370 kadarı Çıldır Eyaleti ve eyalet sınırları içinde görev ifa eden makamlara ve kişilere gönderilmişken, 162 hüküm Çıldır Eyaleti haricinde makam ve şahıslara gönderilmiştir. Doğrudan Çıldır Beylerbeyine hitap edilen hükümler ise 165 adettir. Bu farklılığı nedenlerini hükümlerin içeriğini de dikkate alarak değerlendirdiğimizde Çıldır Eyaleti'nin Osmanlı Devleti'nin doğu sınırındaki stratejik konumundan kaynaklandığı görülmektedir. Çıldır Beylerbeyini 40 hükümle "Erzurum Beylerbeyi" takip etmiştir. Bu açıdan baktığımızda Erzurum Eyaleti'nin Çıldır Eyaleti'ne komşu olması, stratejik önemi ve Çıldır ile ilişkileri ön plana çıkmaktadır. Çıldır Eyaleti hakkında Kars (12), Tiflis (7), Halep (5), Goril (Gori) (4), Batum (3), Lori (3), Acara (2) gibi komşu beylerbeylerine hükümler gönderilmiştir. Bu kayıtlar Çıldır Eyaleti'nin etkileşimde bulunduğu diğer önemli merkezlerle idarî, askerî gibi ilişkilerini ve koordinasyonunu yansıtmaktadır. Karaman (3) Revan (2), Diyarbakır (2), beylerbeylikleri gibi sınır komşusu olmayan makamlara da hükümler gönderildiği görülmüştür. Buralara gönderilen hükümlerde genelde Safevilerle savaş, sınır muhafazası veya mevâcib gibi konular üzerine durulmuştur. Beylerbeyliği makamının taşrada en büyük idarî amir olduğu gerek idarî işlerde gerekse karşılaşıla başka

[222] Saatabago hanedan ailesinden Minuçehr'in kardeşi Gorgora (Kvarkvare).

[223] Bazı hükümler mühimme defterine kaydedilirken iptal edilmemesine rağmen muhatap kısmı boş bırakılmıştır. O hükümlerin çalışmada kullanılmasına rağmen bu başlık altında tasnife eklenmemiştir. Örn: MD 48/578 numaralı hükümde "*Gürcü beylerinden (…) beyine hüküm ki…*" diye başlamakta ama bu beyin ismi olan yer boş bırakılıştır. MD 86/119 numaralı hükümde *"(…) sancağına hüküm ki…"* diye başlamış, aynı şekilde isim hitap yeri boş bırakılmıştır.

sorunlarda merkezi yönetimin beylerbeyini muhatap aldığı beylerbeylerine yazılan hükümlerden anlaşılmaktadır.

Sancakbeylerine hitap edilen hükümlere bakıldığında toplamda 135 tane hüküm tespit edilmiştir. Bu hükümlerin 126 tanesi Çıldır Eyaleti'ne bağlı sancaklara gönderilmişken 9 tanesi Bolu, Ankara gibi uzak sancaklara gönderilmiştir. Çıldır'a tabi olmuş sancaklara gönderilen hükümlerde asayiş, idarî meseleler, savaşta merkezin onlardan ne bekledikleri gibi daha çok Çıldır Eyaleti hakkındaki ayrıntıları içeren bilgilere ulaşılmaktadır.

Kadılara gönderilen hükümler çoğunluk olarak üçüncü sırayı almaktadır. Tespit edilen 65 hükmün 60 tanesi Çıldır Eyaleti'nde görev yapan kadılara gönderilmişken 5 tanesi sınır komşusu kadılıklara hitaben yazılmıştır. Kadılara gönderilen hükümlerde genellikle asayiş ve tımar tevcihi ile ilgili sorunlar ve çözüm önerileri üzerinde durulmuştur. Bu hükümler adli ve idarî işlerin yürütülmesi için kadıların önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Çıldır Kadısına hitap edilen 10 hüküm, eyaletin merkezi idaresinde kadıların etkisini vurgulamıştır.

Osmanlı idarî teşkilâtında "herhangi bir makam, görev veya memuriyeti elinde bulunduran, tasarruf eden" kişi anlamına gelen mutasarrıf XVII. yüzyılın ilk yarısında "sancağa veya eyalete gönderilen idareci" anlamını kazanmıştır.[224] Doğal olarak XVII. yüzyılın ilk yarısında Çıldır Eyaleti hakkında hükümlerde mutasarrıf ifadesi görülmeye başlamıştır. Bu belgeler idari konular, Safevilerle ilişkiler, asayiş sorunları gibi içeriğe sahip olan hükümlerdir.

Hükümlerin gönderildiği diğer bir makam ise "defterdar" makamıdır. Bu makama toplamda 15 hüküm gönderilmiştir. Bunlar Erzurum ve Halep defterdarlıklarıdır. Mali konular içeren bu hükümler daha çok Çıldır Eyaleti'nde görevli olan kapıkullarının maaşları hakkındadır.

Hükümleri yazıldıkları makama göre grupladığımızda yukarıdaki gibi bir sınıflandırma ortaya çıkmaktadır. Ancak başka makam ve şahıslara da hüküm gönderilmiştir. Bunlar az olduğundan "diğer makam/şahıslar" başlığını açma gereği

[224] Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", *DİA*, c. 31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2020) 377-79.

duyulmuştur. Bu başlıkta vezir, alaybeyi, kale dizdarı gibi makamlara; Çıldır bölgesinin yerel hanedan ailesinden Minuçehr, Gorgora gibi Gürcü beylerine; Dadyan, Gori gibi Gürcü prensliklerinin liderlerine; Tatar mirzaları gibi şahıslara gönderilen hükümler yer almaktadır. Bu hükümlerde Osmanlı Devleti'nin Gürcistan bölgesinin yerel hanedanlarıyla ilişkileri, bölgede yaşanan sorunlar, Osmanlı Devleti'nin bu sorunlara yaklaşımı gibi birçok konu hakkında fikir sahibi olunmaktadır.

1.2.3. Hükümlerin Konulara Göre Tasnifi

Bu çalışmada yaklaşık 60 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Tespit edilen hüküm ise 397 tanedir. Bu açıdan elimizde merkez ile Çıldır Eyaleti arasındaki ilişkiler, bölgede meydana gelen olaylar, dönemin sosyo-kültürel yapısını hakkında bilgi verebilecek oldukça zengin bir malzeme vardır. Bu hükümleri konularında göre tasnif ederken altı temel başlık kullanıldı.[225] Bu başlıklar: Safevilerle ilişkiler, Gürcülerle ilişkiler, asayiş sorunları, idarî konular, mali konular ve diğer meselelerle ilgili olan başlıklardır. Bazı hükümler içerik açısından zengin olduğundan bu tür hükümleri iki veya üç konu başlığına dahil edilmiştir.[226] Bundan dolayı hükümler konularına göre tasnif edildiğinde çıkan toplam hüküm sayısı, mühimme defterlerinde tespit edilen hüküm sayısından daha fazla çıkmaktadır. Aşağıdaki tabloda hükümlerin konularına göre dağılımı verilmiştir.

TABLO 3: Hükümlerin Konulara Göre Tasnifi

Safevilerle ilişkiler	140
Gürcülerle ilişkiler	108
Asayiş sorunları	83
İdari konular	45
Mali konular	36
Diğer konular	16
Toplam	**428**

[225] Bu başlıklar da kendi içinde alt başlıklara bölündü. Bu alt başlıklar üçüncü bölümde detaylı olarak değerlendirileceği için burada sadece ana başlıklar ve genel bir değerlendirme üzerinde durulacaktır.

[226] Örneğin, MD 67'de 51 numaralı hüküm asayişle ilgili içeriğe sahip iken Gürcülerle olan mücadele konusuna da değinir.

Hükümlerin konularına göre değerlendirmesi ve yorumlanması bu çalışmanın önceliğini oluşturmaktadır. Hükümler salt olarak tek bir konudan bahsettiğini iddia edemeyiz. Bazı hükümler kısa ve içerik bakımından tasnifi kolayken bazı hükümler bir varağı bulmakta hatta geçmektedir. Bu tür hükümler içerik olarak birçok konuya değinmektedir. Bu açıdan burada yaptığımız tasnifin amacı hükümlerde hangi konuların merkez tarafından önemli görülüp yazıldığını tespit etmektir. Aşağıdaki grafikte hükümlerin konularına göre oransal olarak dağılımı verilmiştir.

GRAFİK 2: Hükümlerin Konulara Göre Tasnifi

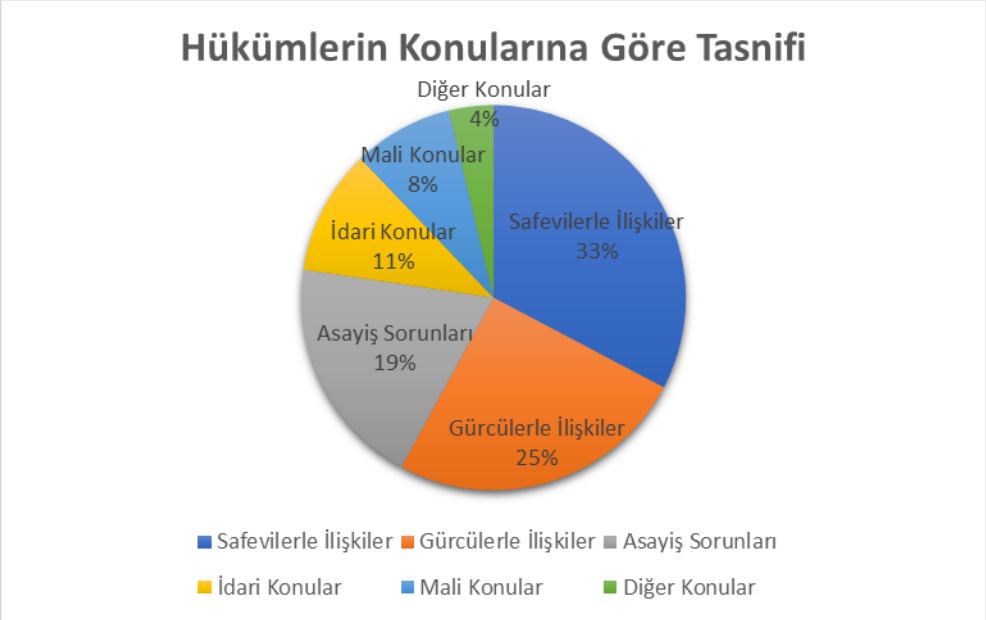

Yukarıdaki grafiğe baktığımızda Çıldır Eyaleti hakkında tespit edilen hükümler arasında en yoğun konunun Safevilerle ilişkiler olduğu görülmektedir. Toplam 140 hükümle en fazla kaydedilen konu, Çıldır Eyaleti'nin Osmanlı-Safevi çatışmalarının yoğun olduğu bir bölgede bulunmasının bir sonucudur. 1579-1639 yılları arasında Safevilerle uzun süreli savaşların yaşandığı bir dönemde, Çıldır Eyaleti'ne gönderilen hükümler, sınır muhafazası, kale savunması, sefer hazırlıkları, ateşkes ve antlaşmalara dair çeşitli konuları kapsamaktadır. Safevilerle ilişkilerdeki bu yoğunluk, bölgenin stratejik önemini ve Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını koruma konusundaki hassasiyetini yansıtmaktadır.

Hükümlerin ikinci büyük kısmı, Gürcülerle ilişkilere dair olup, toplam 108 hükümle temsil edilmektedir. Çıldır Eyaleti, Gürcü prenslikleri ve Kartli Krallığı ile

komşuydu. Bu bağlamda, Osmanlı ve Safevi etkisi altında değişken politikalar izleyen Gürcülerle ilişkiler, önemli bir yer tutmuştur. Gürcülerle mücadele, onların Osmanlı'ya bağlanma süreçleri, isyanlar ve diplomatik ilişkiler gibi konular, bu hükümlerin içeriğini oluşturmaktadır. Gürcülerle olan ilişkilerdeki yoğunluk, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunu koruma çabalarını ve bu süreçte karşılaşılan zorlukları ortaya koymaktadır.

Çalışmamızı içine alan dönem Osmanlı Devleti için bir tarafta batıda ve doğuda uzun süren yıpratıcı savaşların, diğer tarafta geniş çaplı eşkıyalık hareketleri diyebileceğimiz suhte ve Celâli ayaklanmalarının yaşandığı[227] bu sürecin etkisinde taşra yönetim düzenini derinden sarsacak malî ve idarî dönüşümlerin gerçekleştiği bir döneme denk gelmektedir. Habsburglarla 1593'te başlayarak 14 yıl süren savaş neden olduğu askerî ve malî kayıplar yanında çok da bir kazanç sağlamamıştır.[228] Sonuç olarak bu dönem merkezi otoritenin zayıflamaya başladığı, Celali isyanları ile kırsalda idarenin zayıfladığı, Safeviler ve Gürcülerle savaşlardan dolayı yerelde aksaklıkların görüldüğü bir dönemdir. Bu gibi nedenlerle Çalışmamızın kapsadığı dönemde asayiş sorunları da önemli bir yer tutmaktadır. Toplam 83 hükümle, asayiş problemleri, hükümlerin %19'unu oluşturmaktadır. Asayiş problemlerinin nedenleri farklılık arz etmektedir: devlet otoritesinin taşradaki temsilcileri olan ehl-i örfün reayaya zulmü, zorla şer'e ve kanuna aykırı vergi toplamaları, eşkıyalık olayları, ehl-örfün kendi aralarında çatışması gibi nedenlerle asayiş sorunlarının yaşandığı hükümlerden anlaşılmaktadır. Bu sorunların çözümü için merkezin aldığı tedbirler ve uygulamalar hükümlerde yer almıştır.

Hükümleri konularına göre ayrıldığında idarî ve mali meselelerle ilgili olanların toplam içindeki ağırlığının % 18'ini olduğu görülmektedir. İdarî konularla ilgili 45, malî konularla ilgili 36 hüküm tespit edilmiştir. İdarî konular altında eyaletin oluşumu, sınırları, eyalette görev yapmış beylerbeyleri tespit edilebilmektedir. Mali konular altında ise eyaletin doğal kaynakları, eyalette görevli kulların maaş işleri gibi

[227] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, 3. bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017).

[228] 1593-1606 Osmanlı -Habsburg Savaşı için bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 7. bs, c. 3/1. Kısım (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009), 69-98; Feridun Emecen, "Haçova Meydan Savaşı", içinde *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 546-547.

konular hükümler çerçevesinde ele alınmıştır. “Diğer” başlığı altına daha seyrek görülen olaylara değinilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde hükümlerin içeriği değerlendirilecek ve analizler yapılacaktır. Bu çalışmalar iki ana başlık altında yapılacaktır: Safeviler ve Gürcülerle mücadelede Çıldır Eyaleti ilk başlık olacaktır. Bu başlık altında, Çıldır Eyaleti’nin Safeviler ve Gürcülerle olan ilişkileri detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu kapsamda, eyaletin stratejik önemi, görevleri ve bölgedeki askeri ve diplomatik rolü mercek altına alınacaktır. Safeviler ve Gürcülerle olan mücadelenin seyri ve bu mücadelenin bölge üzerindeki etkileri değerlendirilecektir. İkinci olarak Çıldır Eyaleti’nde asayiş sorunları ile ilgili başlık olacaktır. Bu başlık altında, Çıldır Eyaleti ve ona bağlı sancaklarda meydana gelen asayiş sorunları analiz edilecektir. Bu bağlamda, asayiş sorunlarına neden olan gruplar, bu sorunların hangi konularda yoğunlaştığı ve asayiş problemlerinin sonuçları üzerinde durulacaktır. Bu analiz, bölgedeki sosyal ve güvenlik dinamiklerinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Tezin amacı ve kapsamı doğrultusunda, bu çalışmada hükümler idari ve mali açıdan değerlendirilmeyecektir. İdarî ve malî konulardaki hükümler tespit edilip tasnif edilmesine rağmen bu çalışmada odak noktası Safeviler ve Gürcülerle mücadele ile asayiş sorunlarına ilişkin hükümlerin incelenmesi olacaktır. Bu yaklaşımla, Çıldır Eyaleti'nin 1579-1639 yılları arasındaki tarihsel sürecinin, özellikle askeri ve güvenlik boyutları ile ele alınması hedeflenmektedir. Bu değerlendirme, Çıldır Eyaleti'nin Osmanlı Devleti’nin doğu sınırlarındaki stratejik önemini ve karşı karşıya kaldığı zorlukları daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Çalışmanın bu kısmında, bölgedeki önemli olaylar ve bunların hükümet kayıtlarına nasıl yansıdığı derinlemesine incelenecektir.

II. MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE ÇILDIR EYALETİ (1579-1639): HÜKÜMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

2. 1. Mühimme Defterlerine Göre Safevi ve Gürcülerle Mücadelede Çıldır Eyaleti

1579 yılında Saatabago hükümdarı olan Kvarkvare (Gorgora) ve kardeşi Minuçehr İstanbul'a gelerek İslamiyet'i kabul etmişler, Minuçehr "Mustafa" adını Kvarkvare de "Yusuf" adını almıştır. Osmanlı Sultanı III. Murad (1574-1595), Saatabago'dan daha önce alınan topraklarla 9 Ağustos 1578'de yaşanan Çıldır Savaşı'ndan sonra işgal edilen yerleri Minuçehr Mustafa Paşa'nın idaresine bırakılmıştır. Bu şekilde Çıldır Eyaleti (Beylerbeyliği) kurulmuştur (1579).[229] Gürcü ve Safevi (İran) sınırında bulunan Çıldır Eyaleti, onlarla yapılan mücadelede ve ilişkilerde her daim öneme sahip olmuştur. 1578-1639 yılları arasındaki Osmanlı-Safevi savaşları bazen yapılan anlaşmalar ile barış sağlasa da bu barış dönemleri uzun sürmemiş ve taraflar birbirleriyle savaşmaya devam etmişlerdir. Bu mücadelelerde yeni kurulan Çıldır Eyaleti'nin önemini, Gürcüler ve Safevilerle ilişkilerde rolünü, zaman içinde beylerbeyliğin Osmanlı idarî sistemine ile bütünleşmesini mühimme defterlerindeki hükümlerden takip etmek mümkündür.

Tez kapsamında ele alınan 1579-1639 döneminde ait savaş, sefer, lojistik gibi konuları kapsayan Safevi ve Gürcülerle ilgili toplamda 248 hüküm tespit edilmiştir. Bu başlık altında uzun yıllar süren bu sınır mücadelelerinde Çıldır Eyaleti'nden merkezin yönetimin talepleri, beylerbeyliğin üstlendiği görevler, bu görevlerdeki başarılarının mühimme defterlerinde tespit edilen kayıtlar çerçevesinde değerlendirmesini sunmak amaçlanmaktadır. Bu açıdan Osmanlı-Safevi ve Osmanlı-Gürcü mücadelelerine ait tarihi ve genel bilgiler ancak konunun açıklanması için ihtiyaç duyulduğunda verilecektir.

[229] MD 38/hk.48, MD 39/hk.49.

2.1.1. Mühimme Defterlerine Göre Çıldır Eyaleti'nin Safeviler ve Gürcülerle Mücadeledeki Görevleri

Çıldır Eyaleti'nin kurulduğu tarih ve sonrasındaki yıllarda Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarındaki savaş devam ediyordu. Safevi Devleti ile geniş bir coğrafyaya yayılan bu savaş, Kafkasya cephesinde Safevilere bağlı Gürcülerle de mücadeleleri içermekteydi. Bu nedenle, Çıldır'a gönderilen hükümler arasında Safeviler ve Gürcülerle mücadeleye dair olanlar çoğunluktadır. Çıldır Eyaleti'nin sınırda yer alması hem sınır güvenliğinin sağlanmasında hem de bölgede gerçekleştirilecek seferlerde kilit rol oynamasına neden olmuştur.

Mühimme kayıtları, Çıldır Eyaleti'nin Safevi ve Gürcülerle yapılan mücadelede çeşitli görevler üstlendiğini göstermektedir. Hükümler incelendiğinde, savaşın lojistik desteğinin nasıl sağlandığı, payitaht ile Çıldır arasındaki ve Çıldır Eyaleti'nin komşularıyla olan ilişkileri anlaşılmaktadır. Çıldır'a gönderilen hükümler, askerlerin ihtiyaç duyduğu erzakın hazırlanması ve taşınması, savaşan askerlerin maaşlarının bölgeye getirilmesi, sınır bölgelerinde gerçekleştirilen casusluk faaliyetleri gibi seferler sırasındaki görevler hakkında zengin bilgiler sunmaktadır. Aşağıdaki paragraflarda, mühimme defterlerindeki hükümlere dayanarak, Çıldır Beylerbeyi ve sancakbeylerinin Safevi ve Gürcülerle savaştaki görevleri, sorumlulukları ve bunları nasıl yerine getirdikleri ele alınacaktır.

2.1.1.1. Seferlere Katılması ve Destek vermesi

Mühimme defterleri incelendiğinde Çıldır Eyaleti'nin kurulmasından hemen sonra bile Safeviler ve Gürcüler üzerine yapılan seferlere katılması ve destek vermesi istenilen birçok hüküm tespit edilmiştir.[230] Bazı durumlarda toplu olarak gönderilen hükümlerde Çıldır Beylerbeyinin sefere katılması istenmektedir.[231] Örneğin, Nisan 1582'de Rumeli Beylerbeyine gönderilen hükmün suretleri Çıldır ile Anadolu, Batum, Diyarbakır, Maraş, Van, Şehr-i Zol, Bağdad, Karaman, Haleb, Trablusşam, Kars,

[230] Çıldır Beylerbeyinin, Safeviler ve Gürcüler üzerine yapılan seferlere katılması, seferlere destek vermesi istenilen 20 tane hüküm tespit edildi.

[231] Yani mühimme defterine kaydedilirken "*Rumeli Beylerbeyine hüküm ki…"* diye yazılıp alta *"bir sûreti Çıldır Beylerbeyine, bir sureti Erzurum Beylerbeyine…*" şeklinde yazılan hükümlerdir. Örneğin, MD 44/hk.121, MD 44/hk.141, MD 60/hk.378.

Erzurum ve Tiflis Beylerbeyliklerine gönderilmiş ve İran seferine hazır olmaları istenmiştir.[232] Bazı durumlarda ise Çıldır Beylerbeyinin yanına ordu verilip başbuğ veya serdar tayin edilmiş ve sefere çıkması istenmiştir. Örneğin Haziran 1585 tarihli hükme göre Ahtala Kalesi Simon[233] tarafından istilaya uğramıştır. Kalenin kurtarılması için Çıldır Beylerbeyi Ömer'in serdar tayin edildiği ve Kars Beylerbeyinin ona Kars kolundan 500 nefer göndermesi istenmiştir.[234] Çıldır Beylerbeyinin, düşmanın durumuna göre daha büyük seferlere de komutanlık yaptığı anlaşılmıştır. Aralık 1591 tarihli gönderilen hükme göre Simon'u yakalamak ve Ahlediye Boğazı'nı ele geçirmek için Erzurum, Batum, Lori, Açıkbaş (İmereti) ve Dadyan askerlerine başbuğ olarak tayin edilmiştir.[235] Ayrıca Osmanlı Devleti'ne tabi Gürcü krallıklar/prensliklere ferman gönderilip seferde Çıldır Beylerbeyinin emrine girilmesi istenebilmiştir. Kasım 1591 tarihinde Gürel/Goril Melikine gönderilen hükümde "*Mel'un Simon"* üzerine gönderilen kuvvetlerin serdarı olan Çıldır Beylerbeyinin münasip gördüğü şekilde davranması istenmiştir.[236]

Osmanlı Devleti'nde vezirlerin veya sadrazamın başbuğ olduğu büyük seferler için beylerbeylerine yazılan hükümlerde, onlardan seferler için çeşitli hazırlıklar yapmalarını ve bu konuda, nelere dikkat etmeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Çıldır Beylerbeyine de gönderilen bu hükümlerde ilk önce seferin ne zaman olacağı yazılmış sonra bütün sancakbeylerini, zuema ve tımar erbaplarını hazır etmesini; zahire ve mühimmatı hazır ederek serdar o tarafa gelince ona katılması istenirdi.[237] Ayrıca gönderilen hükümlerde hiyerarşiye dikkat edilmiş, rütbe olarak altta olana, üstte olanın

[232] MD 44/hk.119. Benzer hükümler bkz. MD 44/hk.121, MD 44/hk.172, MD 60/hk.378, MD 77/hk.87.

[233] Simon (1537-1611) uzun hayatı boyunca gerek Safevilerle gerek Osmanlılarla mücadele etmiş, yenilmesi güç, savaşçı bir kişilik oluşturmuştur. Babası Kartli Kralı Laursab'dır. Kardeşi David Han (sonradan Davud Han diye anılacak) ile Kartli Krallığı için mücadelede bulunmuştur. Kardeşi Davut Han'ın Müslüman olup Safevi Devleti'nin desteğini almasıyla 1569 yılında Simon'u yenmiş ve Kartli kralı olmuştur. Simon ise Müslüman olmayı reddetmesi ve itaatsizliği sebebiyle Safeviler tarafından Alamut Kalesine hapsedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1578 yılında Güney Kafkasya'ya yayılıp Tiflis'i ele geçirmesi sonucu Safeviler tarafından serbest bırakılmıştır. Simon kısa sürede Lori ve Gori bölgelerindeki bazı kaleleri ele geçirip Tiflis'i kuşatmıştır. Osmanlı'ya bir hayli zorluk çıkartan Simon 1582 yılında Osmanlı ordusunu bozguna uğratmıştır. 1588'de haraç kaşlığında Osmanlı kendisini Kartli Kralı olarak tanımıştır. Ancak 1595 yılında tekrardan isyan edince 1599 yılında yakalanmış ve İstanbul'a getirilerek Yedikule zindanlarına atılmıştır. 1611 yılında burada ölmüştür. Alexander Mikaberidze, "Historical Dictionary of Georgia" (Plymouth: The Scarecrow Press, 2007), 581-82. Osmanlı belgelerinde "Simon Han" olarak da geçer. Bkz. MD 69/hk.566, MD 72/hk.565.

[234] MD 59/hk.256. Benzer hüküm için Revan Beylerbeyine gönderilen hüküm: MD 59/hk.257.

[235] MD 69/hk.1610.

[236] MD 69/hk.182.

[237] MD 44/hk.141, MD 60/hk.378.

uygun gördüğü şekilde davranması emredilmiştir.[238] Sefer için gönderilen hükümlerde, sefere katılmayanların tımarlarının ellerinden alınacağı, uyarısı yapılmıştır.[239] Örneğin, Temmuz 1595 yılına ait mühimme kaydında, Vezir-i Azam Sinan Paşa'nın serdar olup sefere gideceği bildirilmiştir. Bu sefer için beylerbeylerine, eyaletlerinde bulunan zuema ve tımar sahibi olanların tamamının sefer için hazır olmaları bildirilmiş ve bu vazifede beylerbeylerinin acele etmesi ve gereken önemi göstermesi emredilmiştir. Ayrıca hükmün gönderildiği beylerbeylerinden Serdâr-ı Ekrem Sinan Paşa'ya hizmette ve yoldaşlıkta kusur etmemeleri istenmiştir.[240]

Seferler ile ilgili hükümler sadece Çıldır Beylerbeyine gönderilmemiş bazı hükümler Çıldır Beylerbeyliğine tabi sancakbeylerine hitaben yazılmıştır. Onlara gönderilen hükümlerde sefere giderken Çıldır Beylerbeyinin emrine girip onu hizmetinden çıkmamaları uyarısı yapılmıştır. Örneğin, Nisan 1579 tarihli mühimme kaydında Acara ve Ardahan sancakbeylerine gönderilen hükümde "… lâzım olan hususlarda Çıldır Beylerbeyine mürâcaat edip, vâki' olan sefer-i hümâyûnuma müşârün-ileyh ile sefer gitmek emr edip buyurdum ki: Emrim üzere sancağına tâbi' olan zü'amâ sipâhîlerinle vâki' olan sefer-i hümâyûnuma müşârün-ileyh ile birlikte sefere gidip uğur-ı hümâyûnda hizmette bulunasın." yazmaktadır.[241] Bazen tımar sahibi olanların sefere katılmakta isteksiz davranıp sefere katılmaktan kaçındıkları olmuştur. Bu durum orduyu zor duruma düşürdüğü için sancakbeylerine ayrı ayrı hüküm gönderilip sancaklarında bulunan zuema ve tımar sahiplerini özellikle sefere katılmaları için uyarmaları istenmiştir. Örneğin, Şubat 1583 tarihli mühimme kaydında Çıldır Beylerbeyliğine tabi Ardanuç, Şavşad, Ardahan, Ahıska sancakbeylerine ayrı olarak gönderilen hükümde zuema ve tımar sahiplerinden bulundukları yerlerin muhafazası için düşük gelirli tımar sahiplerinin kalmasını ama 2000 akçeden yukarı tımarlı olanların mükemmel silahlarıyla sefere katılmaları, istenmiştir.[242] Bazen de Çıldır

[238] MD 44/hk.234, MD 47/hk.41, MD 48/hk.488.
[239], MD 79/hk.1273.
[240] MD 73/hk.942. Bu hüküm Erzurum, Kars, Çıldır beylerbeylerine ortak gönderilmiştir. Hükümlerde kullanılan dil birbirine benzemektedir. Örneğin bir işi nasıl yapacakları, o işi yapmazlarsa ne olacağı, övgü kelimeleri, uyarılar belli kalıplarla ifade edilmektedir.
[241] MD 40/hk.76, 86/hk.119.
[242] MD 44/hk.270.

Beylerbeyine hüküm gönderilerek hangi sancaktan ne kadar nefer alacağı detaylı belirtilmiştir.[243]

2.1.1.2. Komşu Kalelere Yardıma Gidilmesi

Çıldır Beylerbeyi ve sancakbeylerinin, komşu eyaletler ile Osmanlı Devleti'ne tabi Gürcü prensliklerinin topraklarında yer alan kalelere yardım etmeleri konusunda mühimme defterlerinde hükümler bulunmaktadır. Bu hükümler incelendiğinde, Çıldır Beylerbeyi ve sancakbeylerinden komşu eyaletlerdeki kalelere yardım edilmesi hakkında toplam 57 hüküm tespit edilmiştir. Bu hükümlerin 35'inde doğrudan Çıldır Beylerbeyi muhatap alınırken, 22'si başka beylerbeylerine yazılmıştır. Yardıma gidilmesi istenen kaleler şunladır: Kutaisi Kalesi (14), Tiflis Kalesi (13), Gori Kalesi (11), Kars Kelesi (6), Şirvan Kalesi (5), Tomanis Kalesi (3), Lori Kalesi (2), Ahtala (Ahtalı) Kalesi (2). Bu hükümlerin 51 tanesi 1581 ile 1596 yılları arasında gönderilmiştir. Geriye kalan hükümlerden 1 tanesi 1609, diğer 5 tanesi 1634 yılından sonra gönderilmiştir. Bu dönemde, Kartli Kralı Simon'un Osmanlı'ya karşı yürüttüğü mücadele, Gürcistan'daki Osmanlı kalelerine yönelik saldırılara yol açmış ve bu konuda hükümlerin sayısında artışa neden olmuştur. Ayrıca, 1578 yılında başlayan savaşta ele geçirilen kaleleri Safevilerin geri alma çabalarına karşı, bu kaleleri koruma mücadelesi de hükümlerde yer almıştır. Bundan dolayı Osmanlı, özellikle 1580 ile 1600 yılları arasında bu kaleleri elinde tutmak için yoğun askeri mücadele vermiştir. Osmanlı Devleti'nin güçlü, Safeviler karşısında üstün olduğu dönemde hükümler kronolojik bir sıra izlediğinden olayların akışını takip edebilmektedir (1578-1590). Ancak XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde içte ve dışta yaşanan olaylar ve sıkıntılar mühimme defterlerinin de eksik olması durumunu doğurmuştur.

Çıldır Eyaleti'ne komşu eyalet ve Osmanlı Devleti'ne tabi Guria, Açıkbaş, Dadyan gibi Gürcü prensliklerinin Safevilerle ve Kartli hâkimi Simon ile mücadelede korunmasında aktif rol almıştır. Başlangıçta Çıldır Beylerbeyi sefere gideceği zaman,

[243] MD 47/hk.56. Çıldır Beylerbeyine hitaben yazılan bu hükümde hangi sancakbeyinin kaç nefer ile sefere katılacağı yazıyor. Örneğin; Maçakheli Beyi 100 nefer, Göle Ardahan Beyi 200 nefer, Kemhis Beyi 50 nefer gibi detaylı bilgi verilmiştir. Hükmün devamında Çıldır Beylerbeyinin hükümde sayılan askerleri yanına toplayıp Tiflis savunması için başbuğ tayin edildiği ve sefere çıkması istenmektedir. Benzer hüküm: MD 69/hk.259.

sınırları içindeki birliklerin topluca başka beylerbeylerinin emrine girmesi istenmiştir. Örneğin, Tiflis savunması hakkında 1581 ve 1582 yıllarında Çıldır Beylerbeyine ve sancakbeylerine gönderilen hükümlerde, Çıldır Beylerbeyi ve sancaklarından Erzurum Beylerbeyinin emrine girmeleri istenmiştir. Bir diğer örnek olan Nisan 1582 tarihinde kaydedilmiş hükümde, Çıldır Beylerbeyine Tiflis'in Simon'un saldırı tehdidi altında olduğundan gerekirse askerleriyle Erzurum Beylerbeyi Rıdvan Paşa'nın emrine girip Tiflis'e gitmesi, emredilmiştir.[244] Çıldır'a yazılan Nisan 1581 tarihli başka bir hükümde, Erzurum Beylerbeyi Rıdvan Paşa'nın Tiflis tarafında gidecek askere serdar tayin edildiği ve onunla birlikte çalışması emredilmiştir.[245] Ancak bir kaç yıl içinde, Çıldır Beylerbeyi daha önemli ve güçlü bir beylerbeylik olarak görülmeye başlanmıştır. Aralık 1585 tarihli mühimme kaydında, Lori taraflarını düşman sardığı için Çıldır Beylerbeyinin o tarafa memur edildiği, yazılmıştır. Hükmün devamında, Zulkadiriye Beylerbeyine, onu yanına varıp ona yardım etmesi ve onunla birlikte hareket etmesi, istenmiştir.[246] Kars ve Revan Beylerbeyine 1585 tarihli gönderilen hükümlerde, Simon'un kuşattığı Ahtala Kalesi'ni savunmak için Çıldır Beylerbeyi Ömer Paşa'nın tayin olduğu ve ona yardım için 500 nefer göndermeleri gerektiği, bildirilmiştir.[247] Mühimme kayıtlarından 1591 de Kartli hükümdar ailesinden Simon, Osmanlı Devleti'ne tabi Gürcü Gori prensliğini tehdit ettiği ve orada bulunun Ahladiye Boğazı'nı elinde tuttuğu anlaşılmaktadır. Kasım 1591 tarihli hükümde Lori, Tomanis, Tiflis, Revan, Batum, Gori ve Erzurum Beylerbeylerine ortak gönderilen hükümde, Simon'u yakalamak ve Ahladiye Boğazı'nı fethetmek için Çıldır Beylerbeyi başbuğ tayin edildiği, derhal askerleriyle onun yanına varıp, onun istediği şekilde hizmet etmeleri, istenmektedir.[248] Başlangıçta özellikle Erzurum Beylerbeyi ile koordinasyon içinde hareket eden Çıldır Beylerbeyi, zamanla Osmanlı yönetimi nezdinde daha güvenilir görülmeye başlandığı ve sınırdaki kritik konumuyla daha bağımsız hareket etme imkanı olan bir pozisyona eriştiği anlaşılmaktadır.

[244] MD 44/hk.100.
[245] MD 46/hk.56.
[246] MD 59/hk.226. Bu hükmün bir sureti de Çıldır Beylerbeyine gönderilmiştir.
[247] MD 59/hk.256-257.
[248] MD 69/hk.213. Kars Beylerbeyine de benzer hüküm gönderilmiştir: MD 69/hk.214. Kars Beylerbeyine yazılan hükümde ayrıca Açıkbaş ve Dadyan Gürcü prensliklerinin de Çıldır Beylerbeyinin emrine girecekleri yazılıdır. Çıldır Beylerbeyine de başbuğ tayin olduğu bildirilmiştir: MD 69/hk.216.

Osmanlı Devleti, Kafkasya'da ele geçirdiği kaleleri elinde tutmak için sıkı önlemler almıştır. Bu önlemlerden biri kalelerde sürekli asker bulundurmak olmuştur. Ancak düşman saldırısı ya da tehdidi ile isyan çıkması gibi durumlarda bu askerler yetersiz kalmış ve kalenin korunması için diğer kalelerden veya komşu eyaletlerden nefer istenmiştir. Osmanlıların, Safeviler ve Gürcülerle yoğun mücadele içinde olduğu dönemde Çıldır Beylerbeyliği ve tabi sancaklarından komşu eyalet ve Gürcü prensliklerinde bulunan kalelere asker göndermesini isteyen hükümler tespit edilmiştir. Bu hükümlerde nereye kaç nefer askerin, nasıl gönderileceği detaylı şekilde yazılmıştır. Örneğin, Tiflis savunması hakkında Mart 1582 tarihli Çıldır Beylerbeyine hitap edilen hükümde, Maçakhel Beyi Ali'nin 200 nefer, Ardahan Beyi Şah Yusuf'un 200 nefer, Pertekrek Beyi Keyhüsrev'in 200 nefer yarar adamları ile Tiflis muhafazasına katılmaları emredilmiştir.[249]

Bazen bir kalenin korunmasında Çıldır Beylerbeyi daha fazla görev sorumluluk almıştır. Kutaisi Kalesi, Gürcü Açıkbaş (İmereti) Prensliğinin merkezi ve Gürcistan coğrafyasının en önemli şehirlerinden biridir.[250] Osmanlı Devleti'ne tabi Açıkbaş Prensliğinde bulunan bu kale, Çıldır Eyaleti'nin komşusu ve ona mesafe olarak yakın olmasından dolayı oranın korunmasında Çıldır Beylerbeyine daha fazla sorumluluk verilmiştir. Aralık 1590 tarihli bir hükümde Kutaisi Kalesi'nin muhafazası için Çıldır Beylerbeyinden 150 nefer istenmiştir.[251] Ağustos 1591 tarihli kaydedilen hükümde Çıldır Beylerbeyine, Kutaisi Kalesi'nin muhafazası için beylerbeyliğine bağlı kalelerden 300 nefer göndermesi emredilmiştir. Bunun yanı sıra, adı geçen kalenin korunması için ek olarak 300 nefer daha gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca, iki sancakbeyi, alaybeyleri, zuema ve tımar erbabının da tayin edilip Kutaisi Kalesi'nin muhafazasına gönderilmesi yazılmıştır.[252] Kutaisi Kalesi düşman tarafından saldırıya uğrayıp zarar görmüş olmalıdır. Çünkü Temmuz 1592 tarihinde Çıldır Beylerbeyine hitaben yazılan bir hükümde, Kutaisi Kalesi'nin savunulmasının ve tamire muhtaç yerlerinin onarılmasının

[249] MD 56/hk.56. Aynı hükmün benzeri Tiflis Beylerbeyine yazılarak Çıldır Beylerbeyliğinden kaç nefer geleceği hakkında bilgi verilmiştir. MD 47/hk.57. Benzer hükümler için bkz. MD 71/hk.250, MD 72/hk.866.
[250] Mikaberidze, "Historical Dictionary of Georgia", 414.
[251] MZD 4/hk.148. Başka bir hükümde Ahıska Kalesi neferatından 150 kişi Kutaisi Kalesi'ne gönder, deniyor. Bkz. MD 68/hk.137.
[252] MZD 5/hk.285.

önemli olduğu, beylerbeyinin oraya varıp kaleyi onartmasını, daha sonra orada kalarak kalenin korunmasında ve etrafının kontrolünde en iyi şekilde çalışması istenmektedir.[253]

Kalelere yardım konusundaki hükümlerin yanı sıra, bazı beylerbeylerinin yardıma çağrılmalarına rağmen ihtiyaç duyulan yerlere gitmedikleri de bazı hükümlerde tespit edilmiştir. Kral Simon 1585 yılının yaz ayında Tomanis Kalesi'ni muhasaraya almış. Kalenin suyu kesilmiş ve kaleye su ve zahire tedarikini engellemiştir. Bu sebeple hayvanlar bile telef olmuş, kalede bulunan muhafızların çoğu da kaçmıştır. İşte bu zor durumda Tomanis Beylerbeyi; Çıldır, Kars, Tiflis, Batum, Lori Beylerbeyliklerinden yardım istemiştir. Ancak bu beylerbeylerinden hiçbiri yardıma gitmemiş. Tomanis Beylerbeyi tarafından bu durum İstanbul'a bildirilince Çıldır Beylerbeyinin de aralarında bulunduğu bu beylerbeylerine hükümler gönderilmiştir. İlgili hükümde, Simon'un yolları kestiği, Tomanis'e 6 aydır yardım gelmediği, Tomanis Beylerbeyinin 5-6 kez yardım istemesine rağmen kimsenin yardıma gitmediği yazılmıştır. Hükmün devamında, bu hüküm size gelince acele ederek beylerbeyliğine tabi olan asker alıp diğer beylerbeyleri ile buluşup Tomanis Kalesi'ne yardıma gidin diye emredilmiştir (Aralık 1585).[254]

Hükümlerde savaş sırasında kalelerin savunulması ve tamiri de önemli yer tutmuştur. Kalelerin tamiri veya yeni bir kalenin yapımında çalışacak ırgat ve inşaat ustalarına gerek duyulmuştur. Çıldır Beylerbeyi ve sancakbeylerine gönderilen hükümlerde sınır komşusu eyaletlerde bulunan kaleler için ihtiyaç duyulan ırgat ve ustaları göndermeleri istenmiştir. Öreğin, Mart 1582 tarihli mühimme kaydında Zaruşad Kalesi'nin tamiri için Çıldır Beylerbeyinden usta ve ırgat göndermesi yazılmıştır.[255] Ayrıca kalelerin savunulmasında ve kale içinde işlerin görülmesi için azap, emektar ve yiğit gibi neferler sağlanması gerekmiştir. Örneğin, Ekim 1590 tarihli hüküm kaydında Kutaisi Kalesi'nin ihtiyacı olduğu için Çıldır Beylerbeyinden kaleye 150 nefer göndermesi emredilmiştir.[256] Ağustos 1591 tarihli başka bir hükümde Kutaisi Kalesi'nin ihtiyacı için Çıldır Beylerbeyinden hisareri ve azap lazım olduğundan ellişer hisareri, azap ve emektar göndermesi talep edilmiştir. Bunların giderlerinin Erzurum

[253] MZD 6/hk.54.
[254] MD 60/hk.319, MD 60/hk.469.
[255] MD 47/hk.41.
[256] MZD 4/hk.148.

hazinesinden karşılanması emredilmiştir.[257] Çıldır Eyaleti, Safeviler ve Gürcülerle olan mücadelede sadece askerî bir güç olarak değil, aynı zamanda lojistik destek sağlayan ve kalelerin savunmasını güçlendiren kritik bir merkez olarak da hizmet etmiştir.

2.1.1.3. Safeviler ve Gürcülerle Mücadele Zahire Tedariki

Hükümler incelendiğinde Çıldır Eyaleti'nin bölgede yapılan mücadele için zahire, para, mühimmat hazırlamak açısından da görevlerinin olduğunu anlaşılmaktadır. Bunun yanında civar kalelere ırgat ve usta da göndermesi talep edilmiştir. Bu kayıtlarda istenen zahirenin neler olduğu ve hangi miktarda talep edildiği yazılmış, beylerbeyi ve sancak beylerinden bunları temin etmeleri istenmiştir. Örneğin, Gürcü (Kartli) kralı Simon Tiflis şehrini Safevilerin de yardımı ile kuşattığı dönemde Çıldır Eyaleti'ne Tiflis muhafazasına yardım için birçok hüküm gönderilmiştir. Beylerbeyliğinden özellikle buğday, arpa, un, koyun, bal ve yağ tedariki beklenmişir.[258] Örneğin, Aralık 1581 tarihli Çıldır'a gönderilen hükümde, 3000 kile ve sonrasında imkân olursa 2000 kile buğday daha göndermesi emredilmiştir.[259] Başka bir hükümde Tiflis muhafazası için Çıldır Beylerbeyinden 10000 somar[260] buğday istenmiştir.[261] Çıldır Beylerbeyine tabi sancaklardan da zahire talepleri hükümlerde geçmektedir. Aralık 1585 tarihli hükümlerde Erzurum'da toplanan Veziriazam ve Serdar Osman Paşa'nın komutasında ordu için Şavşad Beyine ve kadısına 1000 keyl[262] arpa ve un ve 500 batman[263] bal ve yağ[264]; Ardahan Beyine 1000 keyl arpa ve un, 500 baş koyun, 500 batman yağ ve bal[265]; Ardanuç Beyine 1000 keyl arpa ve un, 500 batman yağ ve bal, 500 baş koyun[266]

---

[257] MD 68/135. Benzer hüküm: MZD 5/hk285.
[258] Örnek hükümler için bkz. MD 59/hk.236, MD 59/hk.238. MD 59/hk.250.
[259] MD 46hk.585.
[260] Halil İnalcık bir somarın 307,966 kg olduğunu belirtir. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, 14. bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 253. Somar diğer ağırlık birimleri gibi bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Mesela Iğdır'da bir somar 50 kg gelmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi, c.3,* (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966), 1563-1566.
[261] MD 47/hk.244. Lori Kalesi'nin muhafazası için gereken buğday ve arpanın gönderilmesi hakkında bkz. MD 59/hk.201.
[262] Bir keyl yaklaşık 17 kg'dır. Bkz. Walther Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 49.
[263] Anadolu'da kullanılan ağırlık ölçüsüdür. 1 batman yaklaşık 7 kg'dır. Bkz. Hınz, 27.
[264] MD 59/hk.68.
[265] MD 59/hk.80.
[266] MD 59/hk.86. Benzer hükümler için bkz. MD 59/hk97, MD 59/hk.98.

hazırlamaları talep edilmiştir. Verilen bu görevler, beylerbeyliği ve sancak beylerinin yerel kaynakları mobilize etme kabiliyetini ve lojistik destek sağlama yetkinliğini ortaya koymaktadır. Ordu için hazırlanılması istenen zahire pazardan alınırken ürünlerin o günkü değeri üzerinden alınması istenmiştir.[267] Ferhad Paşa İran üzerine ilk kez serdar (1583) tayin edilip gönderildiğinde ona ve ordusuna gereken zahireyi Çıldır ve Erzurum Beylerbeylerinin hazırlamaları ona ulaştırmaları istenmiştir.[268] Erzak temin edilirken o günkü narh üzerinden alınması istenmiştir. Buradan hareketle, Osmanlı Devleti'nin savaş zamanlarında bile adil fiyat uygulamasına verdiği önemi göstermektedir. Ancak bunun uygulamada ne kadar gerçekleştiğini tespit etmek, zahire talebinin karşılanması sürecinde uygulanan fiyat ile aynı ürüne daha önce ve sonra biçilen fiyatı karşılaştırmakla mümkün olabilir. Bu ise çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

2.1.1.4. Cepheye Zahire ve Hazine Taşıması

Savaş veya kuşatma sırasında savaşan askerlere yardım götürmek ve ihtiyaçlarını karşılamak, düşmana karşı üstünlük sağlamada önemli bir ölçüttür. Uzun süren kale kuşatmaları veya savunmalarında askerlerin yiyecek ve içecek kaynakları tükenebilir. Kuşatma veya savunmanın başarısı için askerlerin iaşesi büyük önem taşır. Uzun süreli kuşatmalarda askerlere maaş verilmesi, onların ihtiyaçlarını karşılamasına yardımcı olur ve bu maddi destek, moral ve motivasyon kaynağı olabilir. Hükümlere bakıldığında Kafkasya bölgesinde Safevi ve Gürcülerle süren uzun savaşlarda Osmanlı askerlerine gereken zahire ve maaşları ulaştırmada Çıldır Eyalet'inin önemli görevlerinin olduğunu görülmüştür. Hükümlerden anlaşıldığına göre Çıldır Beylerbeyinin ve maiyetinin Gürcistan'daki yol ve geçitleri iyi bilmesinden Tiflis ve Gürcistan'daki diğer bölgelere giden ordulara kılavuzluk yapması ya da onlar için

[267] MD 44/hk.285. Hükümde: *"…vusûl buldukda te'hîr itmeyüp müşârün-ileyhin mühimmâtına. kifâyet idecek kadar zâhireyi narh-ı rûzî üzere akçasıy'la bî-kusûr tedârik u ihzâr eyleyesin ki inşâ'allâhu te'âlâ vardukda ol bâbda müzâyaka lâzım gelmeye*." şeklinde yazılmıştır. Bu hüküm Erzurum ve Çıldır Beylerbeylerine ortak gönderilmiştir.

[268] MD 44/hk.285. Çıldır/Ahıska Beylerbeyini ve sancakbeylerini sefere çağıran hükümler: MD 47/hk.22-23-24, MD 47/hk.56.

gereken malzemeyi götürmesi istenmiştir. Bu sebeple gerek Çıldır Beylerbeyi gerekse sancakbeyleri gereken yerlere zahire para götürmek için görevlendirilmişlerdir.[269]

Bölgedeki kalelerin muhafaza ve kuşatmasında gereken yardımın Çıldır Beylerbeyi tarafından organize edilmesine yönelik hükümlerde, eyaletin bölgede gerçekleşen savaşların lojistiğinde, sınır bölgesinin muhafazasında ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.[270] Örneğin, Ağustos 1581 tarihli hükümde[271] Tiflis Kalesi'ndeki gazilerin zahire ve mevâciblerinin gönderilmesine gayret edilmesi ibaresi geçmektedir. Hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla sınırdaki kalelere yardım Erzurum'a gelmiş, oradan Çıldır Beylerbeyi vasıtasıyla gereken yerlere gönderilmiştir. Erzurum Beylerbeyine 1581 Eylül'ünde yazılan hükme göre Tiflis'in muhafazasında bulunan askerlere zahire lazım olduğu takdirde, Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa vasıtasıyla ve asker himayesinde Tiflis'e zahire ulaştırılması gerektiği yazılmıştır. [272] Devletin doğu sınırında zahire ve hazinenin iki nokta arasında hızlı ve güvenli ulaştırılmasında Çıldır Beylerbeyi ve sancakbeyleri öne çıkmış ve ondan bu görevleri yerine getirmesi talep edilmiştir. Örneğin Aralık 1583 tarihli Kars Beylerbeyliğine gönderilen hükümde Tiflis'e göndermesi için kendisine yollanan 10000 altını Tiflis'e göndermediği, gönderemiyorsa Çıldır Beylerbeyine ulaştırması ve onun Tiflis'e hızlı götürebileceği yazılmıştır[273] Başka bir örnekteyse Tiflis Kalesi muhafazası için gereken asker maaşları ve zahirenin Erzurum'a gönderildiği ama paranın hala Tiflis'e ulaştırılmadığı, Çıldır Beylerbeyinin bu parayı alarak gerektiği gibi Tiflis'e ulaştırması istenmiştir.[274] Hükümlerde, zahirenin taşınması için bazen farklı uygulamalar olduğu görülmüştür. Örneğin Aralık 1581 tarihli hükümde Çıldır Beylerbeyinin Tiflis muhafazası için

[269] Konuyla ilgili mühimme defterlerine baktığımızda zahire ve maaşların, kale kuşatması veya muhafazasının yaşandığı yere taşınmasında 20 tane hüküm tespit edilmiştir. Bu hükümlerin 13 tanesini 1581-1583 yılları arasında Tiflis Kalesi'nin Gürcü/Kartli Kralı Simon'un ve Safevilerin saldırılarına karşı korunması sırasında Tiflis Kalesi'ne taşınan zahire ve maaşlarla ilgilidir. İki tane Kutaisi Kalesi'ne (1591), birer tane Kars Kalesi (1585) ve Tomanis Kalesi'ne (1585), zahire ve maaş götürmekle ilgilidir.

[270] Örnek hükümler için bakınız. MD 46/hk.56, MD 46/hk.59, MD 46/hk.340, MD 59/hk.324, MD 68/hk.17, MD 78/hk.32.

[271] MD 46/hk.56.

[272] MD 46/hk.185, MD 46/hk.340.

[273] MD 51/hk.263, MD 51/hk.264.

[274] MD 46/hk.485, MD 46/hk.486. Hükümde deniyor ki: "*Bundan akdem Tiflis'te olan kul tâ'ifesini lâzım ve mühîm olan mevâciblerini ve zehâirini dâimâ irsâl ve isâl etmeğin uhdende olduğundan başka nice defâ ahd ettiğin üzere Tiflis kal'asna devamlı zehâir ve mevâcib alıp gitmekten hâli olmayasın…"*

gereken zahire ve parayı bölgedeki aşiretlerden faydalanarak ve onların sırtında taşıtarak yolladığı, bunun da merkezi mutlu ettiği, yazılmıştır.[275]

Hazine ve zahirenin gereken yerlere taşınmasında sorunlar çıktığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki şartları ve bölgenin yapısı, işleyişin aksamasına neden olmuştur. Örneğin, konuyla ilgili en açıklayıcı hükümlerden biri Aralık 1581 tarihli Erzurum Beylerbeyliğine yazılan hükümdür. Bu kayıtta Tiflis'e gönderilecek hazine ve zahire için Çıldır Beylerbeyinin asker istediği, bu istek üzerine gönderilen Diyarbakır, Rum ve Erzurum askerlerinin Ardahan'dan daha ileri gitmek istemedikleri ve kadılara zorla sicil yazdırıp hizmetin ertelenmesine sebep oldukları ifade edilmektedir. Askerlerin bu talebinde coğrafi yapı ve şartlardan dolayı kışın gidilemeyeceği, yönündeki gerekçelerinin etkili olduğu belirtilmiştir.[276] Haziran 1582 tarihli Erzurum Beylerbeyine gönderilen hükümde Tiflis'e zahire ve para götürmek lazım geldiği, Diyarbekir Beylerbeyinin elli bin altınla Erzurum'a geleceği, Erzurum Beylerbeyinin bu parayı Çıldır'a ulaştırması ve Çıldır Beylerbeyinin ise bu parayı ve kendisinin hazırladığı zahireyi Tiflis'e götüreceği yazılmıştır.[277] Ancak İran'dan asker geldiği haberi alınmış olacak ki Erzurum Beylerbeyinin hazine ve parayı bizzat kendisinin götürmesi ve Çıldır Beylerbeyinin ona yardım etmesi emediliştir.[278] Bu olaylardan anlaşılıyor ki iki nokta arasındaki hazine ve zahire akışında en önemli sorun düşmanın tuzak kurup gönderilen hazine ve zahireye el koyabilmesiydi. Nitekim 1582 yılının sonlarına doğru Çıldır Beylerbeyi himayesinde gönderilen zahire ve hazine Safevilerle birlikte hareket eden Kartli Kralı Simon'a bağlı Gürcü birlikleri tarafından saldırıya uğramış ve taşınan her şey yağmalanmıştır. Erzurum Beylerbeyine gönderilen konuyla ilgili hükümde, Çıldır Beylerbeyinin mektup gönderip Tiflis'e gönderilen hazine ve zahirenin düşman eline geçtiği ve Tiflis Kalesi'nde ahalinin halinin kötü olduğu yazılmıştır.[279]

---

[275] MD 46/hk.585.

[276] MD 46/hk.582. Böyle davranan askerlerin zorbalıkla diğer askerlere zarar verdiği de aynı hükümde yamaktadır. Hükümde onlara ceza olarak dirliklerinin alınması dirlikleri olmayanlarında gerektiği gibi cezalandırılması istenmektedir.

[277] MD 44/hk.148.

[278] MD 44/hk.169.

[279] MD 48/hk.548. Bu olaydan sonra Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa kötü sonuçlar olabileceği düşüncesiyle Çıldır'a geri dönememiş ve isyan etmiştir. Osmanlı ona yatıştırıcı hükümler göndererek tekrardan kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Bu konu daha sonra işlenecektir.

Başka bir hükümde saldırı olabileceği için, Çıldır Eyaleti'ne bağlı sancakbeylerinin beylerbeyine eşlik etmesi istenmektedir. Örneğin, Ağustos 1581 tarihli hükümde, emir olunan hazineyi Çıldır Beylerbeyine bağlı Tortum, Ardahan, Şavşad, Poshov, Emirhoy, Pertekrek, Tavusker ve Acara beyleriyle birlikte götürdükleri ve hazineyi Tiflis'e ulaştırdıktan sonra sancakbeyleri müşterek bir mektup yazarak merkezi bilgilendirmişlerdir.[280]

Zahire ve hazine taşımak hem zahmetli hem de dürüstlük gerektiren bir görevdi. Osmanlı Devleti, görev verdiği eyaletlerin emirleri yerine getirip getirmediğini denetlemek amacıyla komşu eyaletlerden bilgi talep etmiştir. Çıldır Beylerbeyine verilen görevlerin yapılıp yapılmadığı hususunda bilgiler de Çıldır'a komşu eyaletlerden alınmıştır. Örneğin, Kasım 1581 tarihli Erzurum Beylerbeyine gönderilen hükümde İran ve Gürcülerle ilgili bazı bilgiler istendikten sonra Tiflis'e tekrar zahire götürmeye memur edilen Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın gidip gitmediğinin acele merkeze bildirilmesini istenmiştir.[281]

Verilen görevleri yerine getirenlere merkezî yönetim tarafından çeşitli hediyeler gönderilmiştir. Amaç verilen görevleri yüklenen şahısları yapacakları olası bir yanlıştan uzak tutmak ve devlete sadakatle hizmet ettiğinde karşılığının olduğunu göstermek olmuştur. Çıldır Beylerbeyleri ve sancakbeylerinin zahire ve hazinenin başarılı taşınması dolayısıyla ödüllendirildiklerini hükümlerden tespit edilmiştir. Başarılarından dolayı beylerbeylerine bir veya birden fazla hilât ve kılıç, sancakbeylerine de hilât gönderildiği anlaşılmaktadır.[282] Çıldır Beylerbeyi, Safeviler ve Gürcülerle süren savaşlarda cepheye zahire ve hazine taşınmasında kritik bir rol oynamıştır. Beylerbeyliği, sınır bölgesindeki kalelerin savunulmasında ve lojistik destek sağlanmasında Osmanlı Devleti'nin önemli bir ayağı olmuştur. Zahire ve hazine taşınmasındaki zorluklara rağmen, Çıldır Beylerbeyi genel olarak bu görevleri başarıyla yerine getirerek merkezin güvenini kazanmıştır.

[280] MD 46/hk.56. Benzer hüküm için bkz. MD 46/hk.59. Tortum Sancakbeyine gönderilen hükmün suretleri Çıldır'a tabi diğer sancakbeylerine de gitmiştir. Hükümde Çıldır Beylerbeyi Mustafa ile Tiflis'e zahire taşımaktaki başarılarından dolayı bir hilat gönderildiği yazılmıştır.
[281] MD 46/hk.340.
[282] MD 48/hk.495, MD 46/hk.56, MD 46/hk.59.

2.1.1.5. Orduya Kılavuzluk Yapılması

Hükümler incelendiğinde, Çıldır Beylerbeyi ve sancakbeylerinin görevleri arasında, sınır bölgelerindeki kalelere gönderilen askerler ve devlet görevlilerine eşlik edilmesi ile Safevilerden Osmanlı tarafına geçen aşiretlerin iskân için istenilen yerlere götürülmesi olduğu tespit edilmiştir.[283] Özellikle sınır bölgelerindeki kalelerin muhafazası için bölgeye gönderilen askerlere eşlik edip onları güvenli bir şekilde belirlenen yerlere ulaştırmak büyük önem taşımaktadır. Hükümlerde Gürcü memleketlerine yapılan askerî hareket için özellikle Çıldır Eyaleti'nin toprakları güzergâh olarak kullanılmıştır. Nitekim, Tiflis Kalesi muhafazası hakkında gönderilen Nisan 1582 tarihli hükümde Tiflis'e gönderilen 30 topçunun, lazım olan yiyeceklerin temin edilerek zor ve tehlikeli geçitlerden güvenli şekilde geçirilip olabildiğince hızlı, gereken yere ulaştırılması istenmiştir.[284] Başka bir hükümde Tiflis muhafazası için Erzurum'un bütün gönüllü taifesi ve 3000 seçkin askerinin Erzurum'dan yola çıktığını, Çıldır Beylerbeyinin de kendisine bağlı bütün erbap ve zuema ile onları karşılaması, istenmektedir. Hükümde *"... sen dahi önlerine düşüp askerî güvenli ve sağlam şekilde gönderesin..."* denildikten sonra bu işin çok önemli olduğunu vurgulamak için bu işle başka bir işi kıyas edip gerekeni yapmaktan ve önemi göstermekten kesinlikle kaçınılmaması emredilmiştir.[285] Çıldır Beylerbeyinin Safevilerle savaşlarda askerlere eşlik etmesi hakkında ilginç hükümlerden biri Nisan 1609 tarihli hükümdür.[286] Çıldır Beylerbeyine gönderilen bu hükümde, Kars Kalesi'nin Kızılbaşlar[287] tarafından ele

[283] Bu konuda 11 hüküm tespit edilmiş olup bunlar civardaki kalelere yardıma giden askerlere rehberlik, Osmanlı tarafına geçen aşiretlerin iskanı için yardım, kuşatmadaki bölgeye gönderilen devlet görevlilerin bölgeye sağ-salim ulaştırılması gibi görevler olduğu tespit edilmiştir.

[284] MD 47/hk.133. Hükümde işi duraksatmaması, ertelememesi ve ihmalden sakınılması emredilmiştir. Benzer hüküm için bkz. MD 47/hk.246.

[285] MD 47/hk.243. Bu hükümde ayrıca Tiflis muhafazasındaki askerlerin maaşları olduğu da yazıldığından Çıldır Beylerbeyine düşen görevin son derece mühim olduğunu görüyoruz.

[286] Safevilerle yapılan 1603-1612 savaşları Osmanlı Devleti'nin 1590 yılında aldığı yerlerin çoğunun elden çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti savaşın başladığı 1603 yılından 1609 yılına kadar gerek batıda Avusturya ile yapılan savaşlar, gerek içerde Celali İsyanları sebebiyle yeteri kadar ilgi gösterememiş veya Safeviler üzerine sağlam ordu göndermekten aciz kalmıştır. Avusturya ile yapılan barış antlaşması ve Kuyucu Murat Paşa'nın "Celali fesadı"nı ortadan kaldırmasıyla ancak Safevi savaşlarına önem verebilmiş ve büyük ordular gönderebilmiştir. Bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 7. bs, c.3/1. Kısım (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009), 64-66.

[287]Kızılbaş adı, X. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmeye başlayan ve bu yeni dini önceki birtakım inanç ve gelenekleriyle kendilerine has biçimde bağdaştıran konar göçer Türkmen oymakları için değişik coğrafya ve dönemlerde kullanılan çok sayıdaki isimlerden biridir. Bu ismin kökeni bu inanca sahip kişilerin başlarına kızıl bir başlık takmalarından geliyor. Bu ad Osmanlı'da "devlete muhalif ve isyancı zümreler, Şii-Safevi taraftarı Türkmenler" için kullanılmıştır. İlyas Üzüm, "Kızılbaş", *DİA,* c. 25 (İstanbul: TDV Yayınları, 2022): 546-567.

geçirildiği, Kızılbaştan kurtulmayı başaran 200-300 nefer askerin biçare durumda olduğu, derhal onlara eşlik edilip Çıldır'a tabi Namervan Kalesi'ne yerleştirmesi ve kalede bulunanlarının onlara saldırmaların engellenmesi, istenmiştir.[288]

Çıldır topraklarından geçeceklere eşlik etmek Çıldır Beylerbeyinin görevi olmakla beraber Çıldır'a tabi sancakbeylerinin de eşlik etmeleri konusunda mühimme defterlerinde hükümler olduğu tespit edilmiştir. Livane Sancakbeyi ve İstanbul'a kadar yol üzerinde olan bütün kadılar ve kale dizdarlarına Ağustos 1609 tarihinde gönderilen hüküm buna örnektir. Hükümde, İstanbul'da bulunan Simon'un oğlunun[289] bazı adamlarının önemli işler için kendi vilayetine gönderildiği, bu sebeple adamların yanlarına faydalı adamlar vererek ve yeteri kadar adamla tehlikeli olan yerlerden geçirip tez zamanda vilayetlerine ulaştırılmaları istenmiştir.[290] Bu hükümden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı'ya tabi Gürcü krallıklarına gönderilen asker, devlet görevlisi veya Osmanlı ve tabi krallıklar arasında gidip gelen elçilerin bölgede güvenliğinin sağlanması ve bu zümrelerin gereken yerlere ulaştırılmasında Çıldır Eyaleti önemli görevler üstlenmiştir.

Safevilerle savaşlarda bazı aşiretler Safevi tarafından Osmanlı tarafına geçmiştir. Bu aşiretlerin devletin istediği yere iskân edilmesinde Çıldır Beylerbeyine görevler verilmiştir. Ağustos 1636 tarihli hükümlerde bu konuya dair örnekler dikkat çekmektedir. Bu kayıtlarda Kızılbaştan Osmanlı tarafına geçen birçok aşiretin oradan kaldırılıp, Adana civarındaki gösterilen yerlere iskân edilmeleri istenmektedir. Aşiretler kalabalık ve dağınık bir vaziyette olduğundan, bu hükümler Kars, Çıldır, Erzurum Beylerbeylerine ortak gönderilmiştir. Adı anılan eyaletlerden istenilen ise bu aşiretlerin hepsinin, mal ve mülkü ile yanlarına güvenilir muhafızlar koşularak Erzurum'a ulaştırılmalarıdır. Yolda aşiretlere tecavüzler olabileceği için onları korumaları ve onların başlarına bir şey gelmemesine dikkat etmeleri emredilmiştir.[291] Bu konuyla ilgili devam eden hükümlerde Çıldır Beylerbeyi, sancakbeyleri ve kadıların da bu iş için

[288] MD 78/hk.721.
[289] Hükümde bu şekilde geçiyor.
[290] MD 78/hk.527. Konunun önemi belirtip *"husûs-i mezbûr mühimmât-ı umûrdandır / avk u te'hîrden ziyâde hazer edesiz*" diyerek görevliler uyarılmıştır. Benzer hüküm için bkz. MD 52/hk.293. Bu hüküm ise kuşatmada olan Osman Paşa'ya acele ulaştırılması gereken üç kapıcının acilen Çıldır'a getirilip, oradan Osman Paşa'ya ulaştırılması, hakkındadır.
[291] MD 86/hk.33, MD 86/hk.34.

görevlendirildiği görülmüştür. Aşiretlerin taşınmasında yardıma muhtaç olanlara yardım edilmesi, gerekirse develer vermeleri ve onların sağ salim Erzurum'a ulaştırılmaları, istenmiştir.[292] Bu belgelerde yeniden iskân edilecek aşiretlerin önce güvenli bir şekilde Erzurum'a ulaştırılmaları sonra oradan devletin işaret ettiği kazaya götürülmeleri şeklinde bir uygulama izlendiği görülmektedir.

2.1.1.6. Casusluk Yapılması ve Merkeze Bilgi Verilmesi

Çıldır Eyaleti'nin, Safevi ve Gürcülerle yoğun mücadelenin sürdüğü dönemde görevlerinden biri de istihbarat ile ilgiliydi. Payitahttan sınır bölgelerine casuslar gönderilmesi, düşmanın ahvalinin sürekli takip edilmesi ve toplanılan bilgilerin İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir. Çıldır'ın konumu, eski bir Gürcü prensliği olması ve halkının bölgeyi ve insanını yakından tanıması Osmanlı Devleti açısından faydalı olmuştur.[293] Çıldır Beylerbeyine gönderilen hükümlerin son kısımlarında çoğunlukla düşman hakkında edinilen bilgilerin merkeze iletilmesi talimatı olmuştur. Örneğin, Aralık 1581 tarihli Çıldır Beylerbeyine gönderilen hükümde, Tiflis Kalesi'ne hazine gönderilmesi işiyle ilgili ayrıntılar verildikten sonra, düşman hakkında alacağı havadisleri bildirmesi istenmiştir.[294] Osmanlı, Çıldır Beylerbeyinden Gürcü krallıkları ve Safeviler hakkında bilgi toplamak için casuslar göndermesini istemiştir. Safevilerle yapılan savaşlarda Kırım Hanı II. Mehmed Giray'ın (1577-1584) kardeşi gazi Giray Safevilere esir düşmüştür.[295] Nisan 1582 tarihli gönderilen hükümde, Çıldır Beylerbeyine gönderilen hükümde "*Mehmed Giray Han'ın karındaşı olup yukarı cânibe*

---

[292] MD 86/hk.44. Bu hüküm mühimme defterinde *"Kars Beylerbeyi ve kadısına"* diye kaydedilmiştir. Oysa bir sûretleri Çıldır Beylerbeyi ve kadısına, Namervan, Penek, Oltu, Ardahan, Acara-i Ulya, Acara-i Süfla, Şavşad ve Livane sancakbeyleri ile kadılarına da gönderilmiştir. Hükümde aşiretlerin taşınmadan evvel defterinin tutulup insan sayısı, eşya ve hayvanlarının kaydının yapılması, Erzurum'a tesliminden sonra temessük alınması, istenmektedir. Hükümde eğer kim emre aykırı davranırsa kim olursa olsun hakkından gelineceği hakkında uyarı da bulunmaktadır. Benzer hüküm için bkz. MD 86/hk.46.

[293] Çıldır Beylerbeyine ve sancaklarına gönderilen hükümlerin casusluk ve bilgi toplama hakkında olanların sayısı 21 kadardır. Bunların 12 tanesi 1581-1583 tarihlerini kapsar. Bu dönemde gerek Safeviler gerekse Gürcülerle mücadele içinde olunması, devlete yeni toprakların katılması ve düşmanın buraları geri alma endişesinin olması bu dönemde gönderilen hükümlerin sayısının fazlalığını açıklar Sonraki hükümler arasında başkentin istihbarat talebini içeren 1591 yılına ait 4, 1606 yılına ait 3, 1609 yılına ait 1 ve 1616 yılına ait 1 tane hüküm tespit edilmiştir.

[294] Ayrıca bkz. MD 46/hk.585, MD 44/hk.169, MD 48/hk.543, MD 48/hk.506.

[295] Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)* (İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993), 89-90.

mahbûs olan Gâzî Giray Sultân'ın keyfiyeti hâli ma'lûm-ı şerîfim olmak ehemm-i mühimmâttan olmağın buyurdum ki" dedikten sonra beylerbeyine, işi ertelemeden Kara Yakub isimli bir casusu aceleyle o bölgeye araştırma yapmaya, Gâzî Giray'ın sağlığı, kimin yanında olduğu gibi bilgiler edinmesi için göndermesi istenmiş, elde edilen bilgilerin hızlıca ulakla İstanbul'a göndermesi emredilmiştir.[296] Osmanlı'ya tabi Gürcü krallıkları hakkında merkezin ihtiyaç duyduğu bilgiler Çıldır Beylerbeyi tarafından sağlanmıştır. Örneğin Kasım 1591 tarihli Açıkbaş Melikine gönderilen hükümde, Çıldır Beylerbeyi İstanbul'a senin hakkında mektup gönderip, senin için söz verdiğin haracın tamamını gönderip iyi şekilde itaat ettiğini bildirdi, diye belirtilmiştir.[297]

Savaşın sürdüğü yıllarda Çıldır Beylerbeyinin casusluk veya başka yollarla düşman hakkında edindiği bilgilere merkez tarafından önem verildiği ve bu bilgiler doğrultusunda kararlar alındığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Temmuz 1582 tarihli Kars ve Erzurum beylerbeylerine gönderilen hükümde, Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın mektup gönderip Levend Han'ın Simon Han ile barıştığı ve İmamkulu Han'ın Tiflis'e iki konak kadar yakın yere geldiği yazılmıştır. Hükümlerde Çıldır Beylerbeyinin casuslarının bölgede etkili olduğu görülmektedir. Verilen bilgilere güvenden dolayı hükmün devamında Kars ve Erzurum Beylerbeylerine düşmanın defi için o bölgeye hareket etmeleri, istenmiştir.[298] Sınır bölgelerindeki kalelerin muhafazası için istihbaratı Çıldır Beylerbeyi vermiştir. Kasım 1582 tarihli hükümde, Çıldır Beylerbeyi İstanbul'a mektup yazıp, Tiflis Kalesi muhafazası için oraya asker, zahire ve hazine gönderilemez ise kalenin muhafazasının imkânsız olduğunu bildirmiştir.[299] Haziran 1591 tarihli hüküm Çıldır Beylerbeyinin casuslarının merkeze verdiği bilgilere iyi bir örnek sunmaktadır. Hükümde, Çıldır Beylerbeyi'nin İstanbul'a mektup göndererek Simon

---

[296] MD 47/hk.165. *"Vardûkda aslâ/tehîr ve terâhî eylemeyip bu bâbda gereği gibi mukayyed olup câsus Karâ Yâkub bilfi'l yanında mevcûd mezkûr Yâkub'u ale't-ta'cîl hüsn-i tedbîr ve tedârîk ile yukarı cânibe gönderip onat vechle tecessüs ettirip sıhhati ve hakîkati ile/elân ne mahâlde olup ve kimin yanında idüğünün tamâm ma'lûm edinip dâhî emr-i şerîfimle varan tatar Mehmed ulak ile südde-i sa'adetime ilâm eyleyesin.."* Bu hükmün suretleri Kars ve Tiflis beylerbeylerine de gönderilmiştir. Başka bir hükümde, yukarı tarafa casuslar gönderilip Kızılbaş tehlikesinin hal ve durumunun iyice araştırılıp incelenmesi belirtildikten sonra casusların getirdiği gerçek haberlerin sürekli merkeze arz edilmesi istenmiştir. MD 44/hk.141.

[297] MD 69/hk.214.

[298] MD 44/hk.174. Bir sonraki hükümde Çıldır Beylerbeyine yazılmıştır. Hükümde mektup gönderip Simon Han ve İmamkulu Han'ın Tiflis'e taarruz edeceklerini bildirdiğini, Serdar Sinan Paşa'ya o tarafa hareket etmesi emri olunduğu, kendisinin de Kars ve Erzurum beylerbeyleriyle düşmanın defi için gayret etmesi yazılmıştır. Bkz. MD 44/hk.175.

[299] MD 48/hk.543, MD 48/hk.728.

Han'ın Kutaisi Kalesi'ni kuşattığını ve kale komutanına, sana başka ülke vereyim, kaleyi bana teslim et, diye ikna etmek için kaleye adam gönderdiği yazılmıştır. Hükmün devamında, Çıldır Beylerbeyinden Simon ve Başıaçık (İmereti) vilayetine casuslar gönderilmesi, onların durumlarının iyice araştırılması, Simon'un isyanının[300] kesin olup olmadığı, Ferhat Paşa'nın yanında olup olmadığı ve Simon'un Şahla ilişkisinin olup olmadığı gibi konularda bilgi toplanması istenmiştir. Elde edilen bilgilerin hızla iletilmesi ve bu bölgeden bir saldırı olursa hemen karşılık verilmesi talep edilmiştir.[301] Bu haber İstanbul'a ulaştıktan sonra bu konu dâhilinde Gürel Melikine ve Çıldır Beylerbeyine bu durum hakkında neler yapmaları gerektiği bildirilmiştir.[302]

Osmanlı Devleti 1578 yıllında Safevilere karşı açtığı savaştan sonra neredeyse tüm Gürcistan bölgesini ele geçirmiş ve burada sınıra yakın yerlerde Çıldır, Tomanis, Gori ve Tiflis gibi beylerbeylikleri kurulmuştur. İmereti (Başıaçık), Kaheti (Zagem), Guril, Kartli ve Dadyan Gürcü prenslikleri ise Osmanlı'ya tabi duruma getirilmiştir.[303] Bu Gürcü krallıkları Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki savaşın gidişatına göre taraf değiştirmişlerdir. Hükümler incelendiğinde, Çıldır'ın Gürcü prenslikler üzerinde denetleyici olduğu, bu prensliklerin Osmanlı'ya haraçlarını Çıldır Beylerbeyi üzerinden verdikleri görülmüştür. Örneğin, Mayıs 1582 tarihinde Kartli hükümdarı Davud Han'a yazılan nâme-i hümâyûnda, Safevilerden ayrılıp Osmanlı İmparatorluğu'na itaat etmesinin memnuniyet yarattığı, Simon ile savaşırken Çıldır ve Erzurum beylerbeylerine yardım etmesi ve daima devlete sadık kalması buyurulmuştur.[304] Kaheti Hükümdarı Aleksandır Han'a, Nisan 1587 tarihli gönderilen nâme-i hümâyûnda, Çıldır

[300] Kral Simon'un 1580'lerin sonlarına doğru Osmanlı Devleti'ne itaat etmiş olmalıdır. Bu konuda kesinlik yoktur. Ama bu hükmün gönderilme yılı 1591 olduğuna göre o sırada hala Osmanlıya tabi olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz. Nebi Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri" (İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2000), 255-256; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 297, 371,444.

[301] MZD 5/hk.27.

[302] Gürel Melikine gönderilen hükümde ondan Kutaisi Kalesi'ni Simon'dan kurtarılmasında Kutaisi Beylerbeyi olan Ferhad Paşa'ya ve Çıldır Beylerbeyi Abdullah'a yardım edilmesi, kale alındıktan sonra Ferhat Paşa'ya teslim edilmesi ve her daim onlarla birlikte hareket edilmesi, istenmektedir. Bkz. MZD 5/hk.157. Benzer hüküm Çıldır Beylerbeyine de gönderilmiştir. Bkz. MD/hk.158.

[303] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 386-89; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.3/ 1, 63.

[304]MD 44/hk.130. Benzer bir hüküm Başıaçık, Dadyan, Gürel hükümdarlarına yazılmıştır. Hükümde her taraftan İran üzerine asker sevk edildiği, Simon ile harp olursa Çıldır ve Erzurum beylerbeyleriyle iletişime geçip onlara yardım etmesi ancak Safevilerden bir saldırı olmazsa kendilerinin Safevilerle bir savaşa sebebiyet vermemeleri istenmiştir. MD 44/hk.131. Safevilerden bir saldırı olmadan siz saldırmayın denildiğine göre hükümden bu tarihte Safevilerle barış görüşmeleri yapıldığı ya da ateşkes halinin olduğu anlaşılmaktadır.

Beylerbeyliği ihsan olunan Yusuf Paşa'ya, önceki Çıldır beylerbeylerine nasıl hizmet edip seferlerde ortak hareket etmişse, Yusuf Paşa ile de aynı mesai içinde olması emredilmiştir.[305] Dadyan hükümdarına gönderilen başka bir hükümde, itaat edip haraç vermeye söz verdiği halde haracını hala neden göndermediği sorulmuş, hükmün devamında Dadyan Melikinin hükmettiği toprakların denetiminin Çıldır Beylerbeyi Yusuf Paşa'da olduğu hatırlatılmış ve tez zamanda söz verdiği haracı yollaması, istenmiştir.[306] Benzer bir hüküm de Osmanlıyı çok uğraştıran Kartli Kralı Simon'un itaati sonrasında gönderilmiştir. Kasım 1592 tarihli Simon Han'a gönderilen hükümde, hükmettiği yerlerin denetiminin Çıldır Beylerbeyi Yusuf Paşa'da olduğu ve onunla "*yek-dil ve yek cihet*" olması gerektiği öğütlenmiş, eğer bir sorun yaşarsa Yusuf Paşa'ya danışması belirtilmiştir.[307]

Çıldır Eyaleti, 1579-1639 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının korunması ile Safeviler ile Gürcülerle yapılan mücadelelerde kritik bir rol üstlenmiştir. Mühimme defterlerinde yer alan hükümler, bu beylerbeyliğinin stratejik önemini ve üstlendiği çeşitli görevleri açıkça ortaya koymaktadır. Çıldır'ın sefer hazırlıkları, lojistik destek, kale savunmaları ve casusluk faaliyetleri gibi konularda üstlendiği vazifeler, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarındaki güvenliği sağlamada ne kadar önemli bir pozisyonda olduğunu göstermektedir. Bu dönemde Çıldır Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin Safeviler ve Gürcülerle olan mücadelelerinde hem askerî hem de lojistik açıdan vazgeçilmez bir merkez olmuştur. Bölgenin bir yönetim birimi olarak, Osmanlı sistemine entegrasyonu Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını koruma ve genişletme politikalarının başarısında belirleyici olmuştur.

2.1.2. Mühimme Defterlerine Göre Safeviler ve Gürcülerle Mücadelede Çıldır Eyaleti'nin Savunulması

Osmanlı Devleti Gürcistan'da ele geçirdiği yerleri hâkimiyet atında tutmak için bu topraklarda tımarlı eyalet sistemini uygulamıştır. Diğer eyaletlere göre daha küçük topraklara sahip olan bu eyaletler ele geçirilen yerlerin Osmanlı yönetim sistemine dahil

[305] MD 62/hk.98.
[306] MD 69/hk.567. Hükmün gönderilme tarihi: 30 Kasım 1592.
[307] MD 69/hk.566.

olmasını kolaylaştırmıştır.[308] Çıldır Eyaleti de Safevilerle yapılan savaşta sınırda kurulmuş, tahriri yapılarak tımar sisteminin uygulandığı bir eyalet olmuştur. Ancak Çıldır Eyaleti'ni tehdit eden durumlar yaşanmış ve Osmanlı Devleti burayı elde tutmak için önlemler almak zorunda kalmıştır. Bu tehditleri iki başlık altında tasnif edebiliriz. Birincisi, Çıldır Eyaleti'nin ilk beylerbeyi olan Minuçehr Mustafa Paşa bir isyan girişiminde bulunmuştur. Bu isyan, Çıldır Eyaleti'nin istikrarını tehdit eden önemli bir mesele olarak Osmanlı kayıtlarına geçmiştir. İkincisi, 1603 yılında başlayan ve 1639 yılına kadar süren Osmanlı-Safevi savaşları sırasında, Safevilerin Çıldır topraklarına yönelik askerî seferlerinin oluşturduğu tehditlerdir. Bu dönemde Safevilerin düzenlediği askerî seferler, bölgenin güvenliğini ciddi şekilde tehlikeye sokmuştur. Bu başlık altında yukarıda sayılan sorunların mühimme defterlerine yansıyan tarafları ele alınmıştır. Osmanlı Devleti, Çıldır Eyaleti'ni korumak ve güvenliğini sağlamak için çeşitli idarî ve askerî tedbirler almış; böylece, bölgenin Osmanlı idarî sistemiyle bütünleşmesini ve Osmanlı toprağı olarak kalmasını sağlamıştır.

2.1.2.1. Mustafa (Minuçehr) Paşa İsyanı (1583-1591)

Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa, Müslümanlığı kabul edip Osmanlı hizmetine girdikten sonra Safeviler ve Gürcülerle mücadelede önemli vazifeler üstlenmiştir. Bu vazifelerinden en önemlilerinden biri Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'da giriştiği fetih hareketlerine gerekli desteği vermek olmuştur. Osmanlıların aldığı kalelerin elde tutulup düşman tarafından geri alınmaması için de yoğun mücadeleler yapılmıştır. Kartli Kralı Simon'un Gürcistan'da Osmanlı'nın ele geçirdiği yerleri geri almak için 1578'den sonra mücadeleye girişmesi Osmanlı'yı bir hayli zora sokmuştur.[309] Simon, Tiflis'i geri almak için uzun yıllar burayı tehdit etmiş ve kuşatmıştır. Osmanlı Devleti ise buna karşılık bölgeyi elinde tutmak için yoğun uğraş vermiştir.[310]

Erzurum Beylerbeyi Mehmet Paşa 1582 yılının Ağustos ayında Tiflis'e hazine ve zahire götürmek için görevlendirilmiştir. Diyarbakır Beylerbeyi Hadım Mehmed Paşa ile Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa, Mehmet Paşa'nın hizmetine girmiş, kafile

[308] Halil İnalcık, "Eyalet", c. 11, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 549.
[309] Simon 1578-1588 ve 1595-1599 yılları arasında Osmanlı ile mücadele etmiştir. Bkz Mikaberidze, "Historical Dictionary of Georgia", 581.
[310] Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993), 97-102.

halinde Tiflis'e doğru yola çıkmışlardır. Ancak Serdar Mehmet Paşa, Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın önerisiyle o zamana kadar kullanılan Tomanis yolu yerine daha kısa olan Gori yolunu kullanmayı kabul etmiştir. Bu yol üzerinde ilerlerken Simon ve Safevi ordusu Gori yakınlarında Osmanlı kafilesine tuzak kurmuş ve ani bir baskın yaparak bütün kafileyi dağıtmıştır. Bu şekilde Tiflis'e giden bütün hazine ve zahire Simon'un eline geçmiş ve askerlerin çoğu öldürülmüştür.[311] Olaylar üzerine Mehmet Paşa, Mustafa Paşa'nın Kartli Kralı Simon ile gizlice anlaştığı iddiası üzerine, Mustafa Paşa'yı tutuklatıp İstanbul'a göndermek istemiştir.[312] Bunu öğrenen Mustafa Paşa, kendini tutuklamak isteyen kethüdayı öldürüp orada bulunan iki paşayı da yaralayıp kaçmayı başarmıştır.[313] Bu olaydan sonra Çıldır Beylerbeyliğine eski Tiflis Beylerbeyi olan Yusuf Paşa getirilmiştir. Yusuf Paşa da Mustafa Paşa gibi Müslümanlığı seçmiş bir Gürcü prensidir. Kendisinden Mustafa Paşa'nın isyanıyla mücadele etmesi talep edilmiştir.[314]

Mustafa Paşa'nın isyanının ardından, Çıldır Eyaleti'ni korumaya yönelik hükümlerin sayısında bir artış gözlemlenmiştir. Bu durum, Osmanlı hükümetinin Mustafa Paşa'nın da Simon gibi isyan edip devlete karşı zorluk çıkarabileceğinden endişe duyduğunu göstermektedir. Mustafa Paşa'nın bölgenin yerel hanedanından gelmesi, ona bu topraklarda kolayca destekçi toplama imkânı sağlamaktaydı. Osmanlı bu durum karşısında hemen önlemler almaya başlamıştır.

Mustafa Paşa'nın isyan etmesi üzerine Erzurum ve Kars beylerbeylerinden Çıldır Beylerbeyine yardım etmeleri emredilmiştir. 20 Kasım 1582 tarihli Erzurum Beylerbeyine gönderilen hükümde, Erzurum sipahilerinden iki bin kişiyi iyi donatarak

---

311 Josep von Purgstall Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Mehmed Ata, c. 4 (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2003), 117; Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, 1993, 120-121.

312 Selânikî, Manüçehr Mustafa Paşa'nın mürted olup Simon Han'ın damadı olduğunu ve suçlu olduğunu belirtir. Bkz. Selânikî, *Tarih-i Selânikî,* I:s.138-139. Hammer ise Manuçehr Mustafa Paşa'nın suçsuz olduğunu, Mehmed Paşa'nın başarısızlığı ona yüklemek gayesinde olduğunu savunur. Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi,* c.4, 117-118.

313 Bu iki paşa Diyarbakır Beylerbeyi Hadım Mehmed Paşa ve Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa'dır. Selânikî, Mustafa Paşa'nın bu olay üzerine mürted olduğunu yazar. Bkz. Selânikî, I, 138-139.

314 Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, 344. Yusuf Paşa'nın Çıldır Beylerbeyi olarak geçtiği ilk hüküm 11 Kasım 1582 tarihli hükümdür. Bu hüküm "*Çıldır Beylerbeyisi Yusuf Paşa'ya*" diye başlamakta ve Mustafa Paşa İsyanı sebebiyle Çıldır'a 600 kul yazılması hakkındadır. Bkz. MD 48/hk.538. 18 Kasım 1582 tarihli başka bir hüküm ise Livane, Şavşad, Büyük Ardahan ve Küçük Ardahan beylerine yazılmış olup, gereklilik üzerine Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa azl olup yerine eski Tiflis Beylerbeyi Yusuf Paşa'nın tayin olunduğu, isyan eden Mustafa Paşa'yla mücadelede gerekirse kendisine yardıma gidilmesi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bkz. MD 48/hk.488.

alaybeyleriyle ve Erzurum Kullarını da ağalarıyla beraber Çıldır Beylerbeyi Yusuf Paşa'nın yardımına göndermesi istenmiştir.[315] Çıldır Beylerbeyi'ne gönderilen hükümde ise kış günlerinde gerekli olduğu takdirde Erzurum ve Kars Beylerbeylerine mektup yazıp, yardım isteyebileceği, konuyla ilgili bu eyaletlere gerekli bilgilendirmenin yapıldığı ifade edilmiştir.[316] Ardahan tarafından bir saldırı olabileceği hakkında bir düşünce olacak ki Yusuf Paşa merkeze mektup gönderip Ardahan Sancağında bulunan Brekend(?) Kalesi'nin önemli olduğu, ancak kalede yeteri kadar asker bulunmadığı bildirilmiştir. Bu mektuba istinaden Erzurum'dan 200'ü ilk başta, 300'ü ise sonradan olmak üzere kul yazılarak Ardahan'a gönderilmesi ve bunların maaşlarının Erzurum hazinesinden karşılanması istenmiştir.[317] Çıldır Beylerbeyi Yusuf Paşa'ya gönderilen farklı bir hükümde, Erzurum Beylerbeyine zuema ve tımar askerlerinden binden fazla askeri Çıldır'a getirerek vilayetin savunmasına katılması emredilmiştir.[318] Aralık 1582 tarihinde Çıldır'a tabi olan sancakbeylerine hüküm diye başlanan mühimme kaydında kışın zorlu şartlarında Çıldır'a yardım lazım olursa ertelemeyip hemen yardıma gitmeleri emredilmiştir.[319] Çıldır Beylerbeyine yardım konusunda sadece eyaletlere hükümler gönderilmemiştir. İsim yeri boş bırakılan bir kayıtta, Gürcü beylerinden birine hüküm yazılarak kış gününde Yusuf Paşa'ya yardım etmesi istenmiştir.[320] Yukarıdaki hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı, Yusuf Paşa idaresindeki Çıldır Eyaleti'ni bu süreçte sürekli olarak destekleme ihtiyacı duymuştur.

Minuçehr Mustafa Paşa, isyanının başlarında payitahta mektup göndererek kendisinin suçsuz olduğunu savunmuştur. Kendisi, İstanbul'a mektup göndererek

---

[315] MD 48/hk.503. Benzer hükümler için bkz. MD 48/hk.507, MD 48/hk.605, MD 48/hk.613,

[316] MD 48/hk.547. Aralık Ayının sonuna doğru benzer hüküm gönderilmiştir. Hükümde kış gününde lazım olursa Erzurum ve Kars Beylerbeylerinden yardım talep edebileceği yazılmıştır. Bkz. MD 48/hk.576.

[317] MD 48/hk.546. Aralık ayında gönderilen benzer bir hükümde Çıldır'a 600 kul yazılması istenmektedir. Bkz. MD 48/hk.556. Her ne kadar hükümlerde Çıldır'a en kısa sürede asker gönderilmesi istense de hükümlerden konuyla ilgili sorunlar yaşandığı tespit olunmaktadır. Örneğin Erzurum Beylerbeyine gönderilen 20 Ocak 1583 tarihli hükümde, Erzurum'dan Çıldır'a gönderilmesi emredilen 2000 askerin henüz gitmediği ve hemen gönderilmeleri emir olunmuştur. Gidenlerin yoklamalarının yapılacağı, gitmeyenlerin dirliklerinin alınıp haklarından gelineceği yazılmıştır. Bkz. MD 44/hk.245.

[318] MD 48/hk.506.

[319] MD 48/hk.549. 22 Aralık 1582 tarihli benzer hükümde, Pertekrek, Tortum, Oltu, Livane, Ardanuç, Kemhıs, Şavşad ve Acara sancak beylerine hitap edilerek, isimleri geçen sancakların Çıldır'a tabii olduğu ve Çıldır Beylerbeyi Yusuf Paşa'nın emrinden çıkmamaları ve talep ettiği taktirde erteleme yapmadan hemen yardıma gitmeleri istenmektedir. Bkz. MD 48/hk.560. Sancak beylerine benzer hükümler göndererek sürekli Yusuf Paşa'nın emirlerine uyulmasının istenmesi, paşanın sancak beyleri tarafından tam kabullenilmediğinin işareti olabilir.

[320] MD 48/hk.578.

hazine ve zahirenin düşman eline geçmesinde bir hatasının olmadığını, Erzurum ve Diyarbakır beylerbeylerinin, kendisinin fikirlerini dinlemeden hazine ve zahireyi geride korunaksız bıraktıklarını, bu sebeple düşmanın hazine ve zahireyi kolayca ele geçirdiğini belirtmiştir. Ayrıca kendisine emanet edilen hazine ve zahirenin Tiflis'e ulaştırıldığını belirtmiştir. Mektubu padişaha arz edilen Mustafa Paşa'ya, kendisinin suçsuz olduğunu ve haksızlığa uğradığını belirten bir hüküm gönderilmişti.[321] Bu hükümde, sefere katılan sancakbeyleri ve güvenilir kimselerden gelen bilgiler doğrultusunda Mustafa Paşa'nın masum olduğuna inanıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca, İstanbul'a gelip Müslüman olduktan sonra kendisine pek çok iltifat ve hediye verildiği hatırlatılarak, yanlış bir iş yapacağına ihtimal verilmediği vurgulanmıştır. Kendisine kötü davrananların cezalandırılacağı eklenerek İstanbul'a gelmesi ve bizzat durumunu arz etmesi istenmiştir. Şayet hatalı olsa bile İstanbul'a gelip af dilemesi durumunda affedileceği ve İstanbul'a gelmeyi reddederse bunun da bir sorun olarak görülmeyeceği belirtilmiştir.[322]

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Osmanlı, Mustafa Paşa isyanında çift yönlü hareket etmiştir. Bir yandan Yusuf Paşa'ya Çıldır Beylerbeyliği payesi verilip etrafındaki eyalet ve sancaklara ona asker göndermeleri ve yardım etmeleri doğrultusunda hükümler gönderilirken, Mustafa Paşa'ya da uysal bir dil kullanılarak onu isyandan vazgeçirmek istenmiştir. Nitekim baskın olayından sonra gönderilen ilk hükümde ona "*Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya hüküm*"[323] denilmesi de bu çift taraflı tutuma işaret etmektedir. Yaklaşık bir ay sonra gönderilen hükümde ise "*Sâbık Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya hüküm*" diye hitap edilmektedir. Ancak bu hükümde de yine Mustafa Paşa'nın suçsuzluğunun oradan gelen haberlerle tasdik edildiği, masum olduğu, isterse İstanbul'a gelebileceğini ve orada iyi karşılanacağı üzerinde durulmuştur.[324]

Mustafa Paşa isyanı sonrasında diğer tabi Gürcü hükümdarlarının da isyan edebileceği taşındığı hükümlerden anlaşılmaktadır. Örneğin Gürcistan ümerasından

[321] MD 48/hk.552; Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", 183.
[322] MD 48 s.196/hk.552. Çıldır Eyaleti'nde Mustafa Paşa taraftarı olanların isyan içinde olduğu ve bunların oluşturduğu sorunların Çıldır Eyaleti için büyük bir problem olduğunu hükümlerden anlamaktayız. Bkz. MD 48/hk.576, MD 48/hk.578.
[323] MD 48/hk.552.
[324] MD 48/hk.662.

Aleksandr'a Ocak 1583 tarihinde gönderilen hükümde, eski Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa'yı çekemeyen bazı kimselerin iftira atarak ona karşı zulüm ettikleri ve hepsinin cezasının verilmek hazırlığında olunduğu bildirilerek, kendisinin bu hallerden şüphelenmeyerek eskiden olduğu gibi şimdi de devlete olan sadakatini devam ettirmesi gerektiği bildirilmiştir.[325] Bu tür hükümlerin Gürcü hükümdarlarına gönderilmesi, onların isyan etmelerini önlemenin yanı sıra, asi Mustafa Paşa ile temaslarının olabileceği şüphesini taşımaktadır. Her ayrıntıyı ortaya çıkarmak mümkün olmasa da Osmanlı yönetiminin izlediği strateji, sınır bölgelerindeki sadakati sağlam tutma ve olası isyanları önleme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, Mustafa Paşa'nın, bu şekilde sadece kendine değil, bölgedeki hükümdarlara da masumluğuna inanıldığını vurgulayan hükümlerin gönderildiğini görürse (ya da duyarsa) "isyandan vazgeçer düşüncesiyle" hareket edildiği tahmin edilebilir. Özetle Mustafa Paşa isyanı hakkındaki hükümlerde, Mustafa Paşa'yla ilişkisinden şüphelenilen kişilere yumuşak dille Mustafa Paşa'nın suçsuz olduğu yönünde hükümler gönderilirken, çevre eyaletlere de bu isyanı bastırmak için Çıldır Eyaleti'ne asker göndermeleri şeklinde hükümler yazılmıştır.[326]

Mustafa Paşa hakkında tespit edilen bir önceki hükümden yaklaşık iki ay sonraya ait 27 Nisan 1583 tarihli hükümde kendisinin affedildiği anlaşılmaktadır Bu hükümde, ataları Safevilere bağlı olduğu halde Osmanlı'ya bağlılık bildirip, Gürcistan ile Şirvan seferlerinde kılavuzluk ettiği, kardeşi ve aznavurlarıyla İstanbul'a gelip İslam'ı seçip türlü ihsanlara nail olduğu, ona atalarının toprağı vilayet olarak verildiği ve devlet için uğraşırken iftiraya uğradığı, suçsuz olduğu ve kendisinin de isyandan vazgeçmesi üzerine daha önceden yönettiği yerlerin kendisine tekrar verildiği yazılmıştır.[327] Hükmün devamında devlete itaat etmeye devam etmesi, Serdar Ferhad Paşa oraya gelince onun emirlerine uyması istenmiştir. Mustafa Paşa bu şekilde tekrar devlet hizmetine girmiştir. Ancak bu itaatin uzun sürmediği sonraki hükümlerden anlaşılmaktadır.

[325] MD 48/hk.798. Bu hükmün bir sûreti Başıaçık hükümdarına da gönderilmiştir.
[326] Örneğin, Erzurum Beylerbeyine yazılan hükümde Çıldır'a tam teçhizatlı 400 kul yazılması istenmektedir. MD 48/hk.1038.
[327] MD 49/hk.87.

Mustafa Paşa'nın itaatinden sonra konuyla ilgili gönderilen hükümde Mustafa Paşa'ya karşı hoşgörülü davranılarak onu tekrar devlete karşı isyandan uzak tutmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Doğu seferi için Serdar tayin olan Ferhad Paşa'ya Mayıs 1583 tarihinde gönderilen hükümde, Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın eyaleti içinde bazı ciddi makam değişiklikleri istediğinin bildirildiği görülmektedir. Hükmün devamında Ferhad Paşa'ya Mustafa Paşa'nın arz ettiği hususlara önem verip her isteğe hoşgörülü davranması, istenmiştir.[328] Ancak Ferhad Paşa temkinli davranarak İstanbul'a gönderdiği mektupta, Çıldır Eyaleti'ne önceki Serdar Sinan Paşa döneminde eklenen sancak ve tımarların alınarak, eyaletin ilk kurulduğu sınırlarına getirilmesini istenmiştir. Haziran 1583 tarihli hükümden Ferhad Paşa'nın, Çıldır Beylerbeyinin yetki alanının daraltılması yönündeki talebine olumsuz yaklaşıldığı, bu konuda herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için sefer sonuna kadar beklemesi istenmiştir. Hatta hükümde Mustafa Paşa karşılanmaya çalışılması, çünkü diğer Gürcistan ümerası üzerinde Mustafa Paşa'nın etkisi olduğu, onun itaatinin diğerlerinin de itaatini sağlayacağı belirtilmiştir.[329] Anlaşıldığı kadarıyla Ferhad Paşa, Mustafa Paşa'nın tekrar isyan etme ihtimaline karşı, hâkim olduğu sancakların sayısını azaltarak gücünü sınırlandırmak istemiştir.

Ferhad Paşa'nın amacına ulaşması Haziran 1583 tarihinde mümkün olmuştur. Zira bu tarihte Serdar Ferhad Paşa'ya yazılan hükümde Çıldır Eyaleti'nin topraklarının ilk oluşturulduğu dönemki sınırlarına çekildiği tespit edilmiştir.[330] Hükümde Çıldır Eyaleti'nin sınırlarının küçültülmesindeki nedenin, Sinan Paşa'nın bazı sancak, zeamet ve tımarları Çıldır Beylerbeyine tevcih ettikten sonra buralarda görevli olan sancakbeyleri, zeamet ve tımar sahiplerinin görevlerinden uzaklaştırılmaları olarak verilmiştir. Daha fazla ayrıntı verilmemiştir. Ancak dirliklere yapılan yeni tevcihata itimadın kalmadığı, beylerbeyliğindeki genişlemenin eski isyankâr Mustafa Paşa'nın gücünü artırabilir düşüncesiyle yapılmış bir düzenleme olduğu düşünülmektedir. Mustafa Paşa'nın bu düzenleme kendisine bildirildiği halde Sinan Paşa döneminde eyaletine eklenen yerleri bırakmakta diremiştir. Yine Haziran 1583 tarihli Serdar Ferhad

[328] MD 49/hk.227.
[329] MD 49/hk.335.
[330] MD 49/hk.353

Paşa'ya hitap edilen bir hükümde[331] Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın Serdar Mustafa Paşa zamanında tevcih olunan sınırları kabul etmeyip, Sinan Paşa'nın tevcihini esas kabul ettiği yazılmıştır. Buna mukabil Ferhad Paşa'nın, Çıldır Eyaleti'ne sonradan eklenen yerlerden Mustafa Paşa'yı uzak tuttuğu aynı kayıtan anlaşılmaktadır. İstanbul ise Ferhad Paşa ne karar alırsa tamamen onun arkasında olduğunu bildirmiştir. Bu olaylar sonucunda Mustafa Paşa ile Serdar Ferhad Paşa'nın arasının açılmış olması şüphesizdir. Çünkü merkez yönetiminin Mustafa Paşa'ya karşı hoşgörülü politikasına karşın, Ferhad Paşa onun topraklarını elinden almış ve oralara müdahalesini engellemiştir.

Yukarıdaki hükümlerden sonra belli bir süre Mustafa Paşa hakkında bir hükme rastlanılmamıştır.[332] Serdar Ferhat Paşa'ya gönderilen Kasım 1583 tarihli hükümden Mustafa Paşa'nın tekrar isyan halinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mustafa Paşa, merkeze yazdığı mektuplarda çevresinde kendisiyle sorunu olanlar sebebiyle isyana mecbur bırakıldığını açıklamaya çalışmıştır. Ferhad Paşa'ya gönderilen hükümde, sâbık Çıldır Beylerbeyi olan "*Karıoğlu Mustafa*"nın mektup göndererek kendisini çekemeyenlerin iftiralarının asılsız olduğunu, devlete sadık ve bağlı olduğunu, nereye emir edilirse oraya gideceğini bildirdiği aktarılmıştır. Ferhad Paşa'dan da bu olayı araştırıp eğer doğruysa kendi arzu ettiği şekilde meseleyi hal etmesi istenmiştir.[333] Mustafa Paşa daha önce yaptığı gibi her ne kadar isyan halinde olsa da merkeze mektup gönderip af dilemekte ve kendinin suçsuz olduğunu belirten mektuplar göndermiştir. Merkezî yönetimin, Serdar Ferhad Paşa'ya gönderdiği hükümde, Mustafa Paşa'nın istediği sancak verilirse kendi ülkesini ve hazinesini devlete teslim edeceğini bildirdiği, böyle yapılırsa din ve devlete faydalı olacağı düşünülerek istediği ahitname yazılıp gönderildiği, ama Ferhad Paşa'nın münasip gördüğü şekilde hareket etmesi belirtilmiştir.[334] Mustafa Paşa'nın mektupları sonucunu almış ve Ferhad Paşa ona Erzurum taraflarından bir sancak verilmesini teklif etmiştir. Bu doğrultuda yazılan

[331] MD 49/hk.35. Aynı konudaki hükümlerin mühimme defterlerine aynı tarihte kayıt edildikleri görülmektedir. Oysa gönderilen emirlerin farklı zamanlarda olduğu anlatılan olayların akışından belli olmaktadır.

[332] Sadece 10000 altını hızlıca Tiflis'e ulaştırması hakkında "Çıldır Beylerbeyi Mustafa Hüküm" diye hüküm vardır. Bkz. MD 51/hk.263.

[333] MD 52/hk.379. Hükümde Mustafa Paşa denilmemekte ve "Karıoğlu" denilmektedir. Bu onun gözden düştüğünü veya Ferhad Paşa'nın görüşünün merkezde benimsendiğini ortaya koymaktadır. Annesi Dedis İmedi'ye atfen söylenmiştir.

[334] MD 52/hk.990.

hüküm de bulunmaktadır.[335] Ancak Mustafa Paşa'ya sancak tevcihatı gerçekleşmemiştir. Bunda Mustafa Paşa'ya karşı şüphelerin ve Ferhad Paşa ile aralarındaki husumetin etkisi olduğu tahmin edilebilir. Ancak kayıtlarda net bir bilgiye ulaşılmamıştır. Aynı tarihlerde Osmanlı ile mücadele içinde olan Simon'un, Mustafa Paşa'yla iletişime geçip onu yanına çekmiş olması muhtemeldir. Ayrıca Minuçehr Mustafa Paşa'nın kendisine emanet dilen Tiflis kullarının maaşlarını götürürken, Simon ile hazineyi alıp kaçtığı yönünde de iddialar bulunmaktadır.[336]

Yukarıda anlatılan olaylar yaşandıktan sonra (Nisan 1584-Ocak 1586 arası) yirmi ay boyunca Mustafa Paşa hakkında hükümlere rastlanmamaktadır. Ama bu süre zarfında Minuçehr Mustafa Paşa'nın, Kartli Kralı Simon'un yanına giderek Osmanlı'ya karşı mücadele vermiştir. Ferhad Paşa Erzurum'a dönerken Minuçehr'in adamları yol üzerinde baskınlar yapak bir hayli can ve mal kaybına sebep olmuşlardır (1584).[337] Bu süre zarfında Minuçehr Mustafa Paşa Şavşat Kalesi'ni ele geçirmiş ve burayı sığınağı haline getirmiştir.[338]

Minuçehr Mustafa Paşa isyanının uzun sürmesi Osmanlı'yı bölgede otoriteyi sağlamada zor durumda bırakmıştır. Hükümlerde artık Mustafa Paşa'ya artık "*Minuçehr nam mürted*" denildiğine tanık olmaktayız. Minuçehr'in adamlarının bölgede sorunlar yaşattıkları, ayrıca Minuçehr ile temasa geçen bazı sancakbeylerinin onun itaatine girdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Ocak 1586 tarihli hükümde, Minuçehr'le bir savaş yapıldığı ve Minuçehr'in komutanlarından Sührab denilen "*melun*"un askerlerinin çoğunun başlarının kesildiği, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ölüm haberi üzerine askerlerin yerlerine çekildiği, Acara-i Ulya sancakbeyi Selman (Süleyman) Bey'in sancağında bulunan kaleleri Minuçehr'e teslim ettiği, Acara-i Süfla sancakbeyi Hüseyin Bey'in de sancağı korumayarak, haraçgüzar reayanın çocuk ve eşlerini sattığı, bölge ahalisinin dayanacak takatinin kalmadığı, bölge arazisinin olumsuz şartları dolayısı ile çok askere ihtiyaç olduğu hakkında Çıldır Beylerbeyi tarafından padişaha bilgi verilmiştir. Beylerbeyi Ferhad Paşa, Batum ve Kars beylerbeylerinin bütün askerleriyle

[335] MD 52/hk.994.
[336] Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, 122.
[337] Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, 143.
[338] Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", 185.

yardıma gelmesini talep etmiştir.[339] Çıldır Beylerbeyinin isteği kabul edilmiş, Kars ve Batum beylerbeylerine hükümler gitmiştir. Bu hükümlerde, *"Minüçehr nâm mürted ile hayli muhârebe ve mukâtele ve küllî mücâdele ve musâdeme edip…"* ifadesi de Minuçehr'in Osmanlı Devleti için büyük bir sorun haline geldiği ve Çıldır Eyaleti'nde düzenin sağlanamamasında kendisinin rolünün büyük olduğuna işaret etmektedir.[340]

Çıldır Eyaleti'nde düzeni kurmak için 1587 yılında Yusuf Paşa tekrar beylerbeyi yapılmıştır. Paşa'nın eski bir Gürcü soylusu olması ve bölge hakkında bilgisinin olması bu kararda etkili olmuştur.[341] O sırada Gürcistan'da bulunan Serdar Ferhad Paşa'ya yazılan bir hükümden Ahıska ve Gori kalelerinin inşa olunduğunu anlaşılmaktadır (1587). Ayrıca hükümde, Gürcistan'a gidilmiş iken Simon ve Minuçehr üzerine yürünüp onları ortadan kaldırmak gerektiği bildirilmiştir.[342] Dolayısıyla Simon ve Minuçehr Mustafa Paşa'nın uzun süren savaşta Osmanlılar tarafından ele geçirilemediği söylenebilir.

Osmanlı yönetimi ile Minuçehr'in, 1588 yılının sonuna doğru tekrardan olumlu ilişkiler kurmaya başladığı kayıtlardan tespit edilmektedir. Örneğin Mayıs 1588 tarihli bir hükümde, Minuçehr'in tekrar itaat etmek istediği ama ona Çıldır'dan bazı kimselerin haber gönderip "sakın gitme yoksa başın alırlar", dediklerini yazmıştır. Hükmün devamında bu kimselerin kimler olduğunun öğrenilmesi istenmektedir.[343] Kasım 1588'te Serdar Ferhad Paşa'ya gönderilen hükümde, Harem-i Hümâyun'da olan Minuçehr'in kardeşi Mahmud için Gürcistan'da bulunan validesi (Dedis İmedi) tarafından Minuçehr'in elçileriyle gönderilen değerli eşyaların, Erzurum'da ellerinden alındığı, zapt olunan eşyaların onlara geri verilmesi bildirilmiştir.[344] Bu hükümden sonra Minuçehr Mustafa Paşa'nın adı Ekim 1591 tarihli Zagem (Kaheti) hükümdarına gönderilen hükümde geçmektedir. Bu hükümde, Minuçehr'in vefat etmesiyle birlikte ülkesinin genel olarak devlete bağlandığı, asker korkusuyla perakende olan ahalinin yerlerine geri getirilmelerinin emredildiği görülmektedir. Bu belge aynı zamanda

[339] MD 60/hk.373.
[340] MD 60/hk.375. Hüküm Kars Beylerbeyine yazılmış ve bir sûreti Batum Beylerbeyine gönderilmiştir.
[341] MD 62/hk.98; Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, 1993, 111; Donald Rayfield, *Edge Of Empires: A History of Georgia* (London: Reaktion Books, 2012), 178.
[342] MD 62/hk.277.
[343] MMD 933/hk.24.
[344] MD 64/hk.266.

hükmün yazıldığı tarihte Minuçehr Mustafa Paşa'nın ölmüş olduğuna işaret etmektedir.[345]

Sonuç olarak, mühimme defterlerinden izlene bilen Mustafa Paşa'nın Osmanlı'ya karşı isyanının anlatısı, Osmanlı yönetiminin Gürcistan'da hakimiyet sağlama konusunda karşılaştığı zorlukları, yerel yöneticiler arasındaki sadakat karmaşasını ve bölgedeki güç dinamiklerini çeşitli yönlerden ortaya koymaktadır. Başlangıçta İslam'a geçen ve Osmanlı hizmetine giren yerel bir Gürcü prensi olan Mustafa Paşa, Osmanlı'nın Gürcistan'daki fetih hareketlerine destek vermekte büyük bir rol oynamıştır. Sadakati, kendisine önemli idarî, askerî sorumluluklar ve ödüller verilmesiyle karşılık bulmuştur. Ancak, daha sonraki isyanı, yerel dinamikler ve kişisel anlaşmazlıkların etkisiyle sadakatinin değiştiğini göstermektedir. Simon ile gizli bir anlaşma yapmış olması, sınır bölgelerinde sadakatin ne kadar değişken olabileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Mustafa Paşa'ya isyanından vazgeçmesi için fırsatlar sunulması, Osmanlı Devleti'nin istikrarı koruma ve isyanları bastırma konusundaki genel tutumunu burada da uyguladığını gösterir. Mustafa Paşa'nın biyografisi, Osmanlı Devleti'nin sınır eyaletleri ve onların yöneticileri ile olan karmaşık ilişkilerinin ve bu bölgelerdeki sadakat, güç ve kontrol dengesinin ne kadar hassas olduğunu ortaya koymaktadır.

2.1.2.2. Safevilere karşı Çıldır Bölgesi ve Ahıska Kalesi'nin Muhafazası

Osmanlı Devleti 1578-1639 yılları arasında Safevilerle olan mücadelesi üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısım Osmanlı'nın güçlü olduğu ve Safevi kontrolündeki birçok yeri fethettiği 1578-1590 arasıdır. Bu dönem Ferhat Paşa Antlaşması (İstanbul) ile son bulmuş ve Osmanlı büyük toprak kazanımı sağlamıştır.[346] İkinci kısım, Safevilerin Şah Abbas önderliğinde toparlanıp Osmanlı Devleti'nin hem dışarda hem içerde sıkıntılarla mücadele etmesini fırsat bilip saldırdıkları 1603-1618 arası dönemdir. Safeviler, Ferhat Paşa Antlaşması (1590) ile kaybettikleri yerleri geri almak için

[345] MD 73/hk.685. Bu tarihten sonra hükümlerde Minuçehr Mustafa Paşa'nın yaşadığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak yabancı kaynaklarda Minuçehr Mustafa Paşa'nın 1598'de bile Osmanlı'ya karşı isyanda olduğu ve 1614 yılında öldüğü hakkında bilgiler vardır. Bkz. Mikaberidze, "Historical Dictionary of Georgia", 373-74; Rayfield, *Edge Of Empires: A History of Georgia*, 182-83.

[346] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. 3/1, 63; Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612),* 197.

başlattıkları bu savaş sırasında Çıldır toprakları da Safevilerin saldırısına uğramıştır.[347] 1612 yılında Nasuh Paşa Antlaşması yapılsa da Safevilerin Osmanlılara verdikleri sözleri tutmadığından 1615 yılında tekrar çatışmalar başlamış ve 1618 yılında Serav Barış Antlaşması yapılmıştır.[348] Üçüncü kısım yine Osmanlı'nın büyük sıkıntılarla uğraştığı ve merkezi otoritenin zayıf olduğu yıllarda başlayan ama sonradan toparlanıp Safevilere karşı kaybettiği bazı yerlerin geri alındığı 1623-1639 yılları arasını kapsayan dönemdir. Kasr-ı Şirin Antlaşması ile son bulmuştur.[349]

Hükümler incelendiğinde Çıldır Eyaleti topraklarının Safevilere karşı korunmasını içeren 63 hüküm tespit edilmiştir. Bu hükümlerin 2 tanesi 1605 yılına, 22 tanesi 1609-1611 yıllarına, 1 tanesi 1616 yılına, 2 tanesi 1634 yılına, 36 tanesi de 1636 yılına aittir. Özellikle 1609-1611 yılları arası ve 1636 yılında Çıldır Eyaleti'nin Safevilerle mücadele de kritik durumda olduğu durumunu çıkarabiliriz.

Çıldır toprakları üzerinde Safevi tehlikesi üzerine ilk kez Mart 1605 tarihli iki hükümde rastlanmıştır.[350] Bu hükümlerden biri Acara-i Ulya, Acara-i Süfla, Küçük Ardahan, Tiryalit, Emirhoy ve Penek sancakbeylerine ortak yazılmıştır. Bu hükümde, önceden Çıldır Eyaleti'ne bağlı iken sonradan ayrılıp başka eyaletler ile birleştikleri, bu nedenle Çıldır Eyaleti'ne bağlı az sancak kaldığı, Kızılbaş yani Safevilerin tecavüzleri nedeniyle tekrar Çıldır Beylerbeyiyle birleşmeleri istenmiştir. Hükmün devamında, sana fermanım geldikten sonra adamlarınla birlikte Çıldır Beylerbeyinin yanına gidip onun uygun gördüğü şekilde düşmanın zararını önlemek için hizmet edesin denmiştir. [351] Benzer hüküm Çıldır Beylerbeyine de hitaben yazılmıştır. Bu hükümde Beylerbeyinin kendisine bağlı sancakların askerleriyle Kızılbaşlara karşı eyaletin sınırlarını koruması emredilmiştir.[352] Bu hükümlerden sınırda stratejik bir bölgede bulunan Çıldır Eyaleti'ni güçlendirmenin Safevileri durdurmada önem arz ettiği anlaşılmaktadır.

---

[347] Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, 269-70.
[348] Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, 120.
[349] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3/1, 205-206; Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, 275-276.
[350] 74 numaralı mühimme defteri 1595-1596 yılları arasını hükümlerini kapsar. Bu dönemde zaten Safeviler ile Osmanlı barış içinde olduğu için Çıldır topraklarına Safeviler tarafından bir tehdit söz konusu olmamıştır.
[351] MD 75/hk.413.
[352] MD 75/hk.414.

Mühimme defterlerinde 1609-1611 tarihleri arası kayda alınmış hükümlerden Çıldır topraklarının Safevilerle mücadele sırasında tecavüzlere uğradığı anlaşılmaktadır. Örneğin Mayıs 1609 tarihli Ardahan-ı Büzürg (Büyük) Beyine ve Kadısına gönderilen hükümde, Kızılbaşların Ardahan'a saldırıp livayı harap ettikleri, halkın perişanlık içinde Ardahan Kalesine sığındığı, belirtilmiştir.[353] Kasım 1609 tarihli Çıldır Beylerbeyi ve Ahıska Kadısına gönderilen hükümde Safevilerin bir yıl önce Ardahan'a saldırdıkları ve bazı kişileri esir olarak götürdükleri yazılmıştır.[354] Sonradan saldırılarını civardaki Namervan, Bardız, Penek ve Oltu topraklarına kadar genişletmişlerdir.[355] Başka bir hükümde Azgur Kalesi'nin düşman tarafından işgal edildiği sırada bazı insanların eşyalarını alıp kaçtıkları yazılmıştır.[356] Çıldır Beylerbeyi merkeze gönderdiği mektupta, Safevilerin büyük bir orduyla Ahıska Kalesi'ne saldırmayı planladıklarını yazılmıştır.[357]

Osmanlı Devleti, bölgeye gönderdiği hükümlerde Safevilerin saldırılarına karşı alınacak önlemler ve çözüm önerileri sunmuştur. Bunu yaparken bölgeden gelen haberleri ve talepleri de dikkate almıştır. Safevilerin saldırılarına karşı alınan önlemlerden biri sınır bölgesinde bulunan kaleleri daha korunaklı hale getirmek olmuştur. Nisan 1609 tarihli Çıldır Beylerbeyine gönderilen hükümde, beylerbeyinden Kars Kalesi'nin Kızılbaşlar ele geçirdiğinde kaçmayı başaran 200-300 kişiyi Namervan Kalesi'ne yerleştirmesi, kendisinin de orada oturup sınırları koruması, Veziriazam Murat Paşa'yı beklemesini, istemiştir.[358] Çıldır Beylerbeyi sınırda bulunan kalelerin korunması doğrultusunda İstanbul'a önerilerde bulunmuş ve bu öneriler kabul edilmiştir. İlgili hükümde Çıldır Beylerbeyi merkeze mektup yazıp, Azgur Kalesi yakınında bulunan Bedre Kalesi'nin çetin ve taşlık bir yerde bulunduğundan korunmasının güç olduğu, Azgur Kalesi'nin korunmasının daha önemli olduğu, bu sebeple Bedre Kalesi'nde bulunan 150 gönüllünün Azgur Kalesi'ne kaydırılmasını istemiştir. Merkezden gelen cevapta, Çıldır Beylerbeyinin isteğinin kabul edildiği, diğer

[353] MD 75/hk.2153.
[354] MD 78/hk.2092.
[355] MD 78/hk.1685.
[356] MD 78/hk.828.
[357] MD 79/hk.890.
[358] MD 78/hk.721.

taraftan bu sınırların korunmasında daha fazla çaba göstermesinin gerektiği, bildirilmiştir.[359]

Saldırılara karşı alınan tedbirlerden biri Tatarların bölgede kullanılmasıdır. Ardahan-ı Büzürg Sancakbeyliği Tatar askerînin başkomutanı Kubad denilen birine tevcih edilmiştir. Haziran 1609 tarihli Ardahan-ı Büzürg Sancakbeyi olan Tatar askerinin başkomutanı Kubad Ata Yusuf'a yazılan hükümde, düşmanın Ardahan üzerine saldıracakları haberini aldığında sen daha önce davranıp, 1000 Tatar askerine kardeşini başkomutan yaparak Gori ve Tomanis ülkelerine göndermesinin emredildiği görülmektedir. Ayrıca hükümde düşmanın Bedre Kalesi'ne saldırdığı ve orayı kurtarmaya giden 200 kadar Tatar askerînin esir edilip türlü işkenceler edildiği, yazılmıştır. Hükmün sonunda Tatar yiğitleriyle sınırların korunmasında canla başla çalışması tembihlenmiştir.[360]

Hükümlerde Çıldır savunması konusunda kilit noktayı Ahıska Kalesi'nin oynadığı anlaşılmaktadır. Özellikle 1636 yılında Çıldır Eyaleti'ni konu alan hükümler Ahıska Kalesi'nin tamiri ve korunması üzerinde sıklıkla durmaktadır. Çıldır Beylerbeyliği kurulduktan sonra eyaletin paşa sancağı olan Ahıska'da kale yapılması hakkında ilk teşebbüs 1584 yılında Serdar Ferhad Paşa tarafından yapıldıysa da askerin muhalefeti sebebiyle Ahıska Kalesi yapılamamıştır.[361] Ancak hükümlerden anlaşılıyor ki Ahıska Kalesi Ferhad Paşa'nın ikinci serdarlığı döneminde 1587 yılının güzüne doğru inşa olunmuştur.[362]

Sınırda bulunduğundan Çıldır toprakları, her zaman Safeviler tarafından saldırıya açık konumda olmuştur. Nitekim 1604 yılında Safevilerin Osmanlı'ya karşı savaş açmalarından sonra eyaletin merkezi olan Ahıska, Safeviler tarafından kuşatılmış ancak alınamamıştır.[363] Safevilerle süren bu mücadele Çıldır Eyaleti tahrip olmuş, Ahıska Kalesi kullanılmaz hale gelmiştir. Bu durumu Çıldır Beylerbeyi merkeze mektup yazarak Ahıska Kalesi'nde top, tüfek, cephane, silah ve mühimmatının dağıtıldığını bildirmiştir. Ancak buna cevaben yazıldığı anlaşılan emirde kalenin

[359] MD 78/hk.1361.
[360] MD 78/hk.1608. Kubad Beyin sınır muhafazası hakkında diğer hükümler: MD 78/hk.50, 1670.
[361] Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, 1993, 143.
[362] MD 62/hk.277.
[363] Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 4, 374.

cephane ve mühimmatının toplanarak eski düzenine kavuşturulmasının kendisine havale edildiği görülmektedir.[364] Mart 1610 tarihli bir hükümden Çıldır Beylerbeyinin İstanbul'a mektup yazarak, sınırda sığınılacak korunaklı sağlam bir kalenin bulunmadığı, bu sebeple Ahıska Kalesi'nin bir tamirattan geçirilmesinin gerekliliği bildirilmiştir.[365] Aynı yılın sonlarına doğru gönderilen hükümde Ahıska Kalesi muhafazası için İspir sancağı sipahileri görevlendirilmiştir.[366] Bu tarihte bir onarımın yapılıp yapılmadığı tespit edilememiştir.

Safevilerle Osmanlılar arasında 1612 yılında yapılan Nasuh Paşa Antlaşması, iki devlet arasındaki sınır anlaşmazlıklarını çözememiştir. Çözüme kavuşamayan yerlerden biri de Ahıska (Çıldır) toprakları olmuştur. Çünkü Safeviler Ahıska'nın Osmanlı hâkimiyetinde kalmasını kabul edememiş, kendi topraklarına katmak için çaba sarf etmişlerdir. Safeviler, Ahıska'nın 1555 Amasya Antlaşması'na göre Safevi toprağı olduğunu, sadece birkaç padişah döneminden beri Osmanlı'nın elinde bulunduğunu, tekrardan Safevilere verilmesini gerektiğini savunmuşlardır. Bu hususta için Şah Abbas'a yazılan mektupta Ahıska'nın başka bir milletin elinden alındığı, ayrıca Gürcü halkının geçmişten beri Osmanlı hâkimiyetinde yaşadığı, belirtilmiştir. Safevi tarafının Ahıska'nın kendilerine ait olduğu yönündeki iddialarını savunmaya devam ettirmeleri iki devlet arasındaki mücadeleyi kaçınılmaz kılmıştır.[367]

Safeviler 1627 yılında Ahıska Kalesi'ni kuşatmaya almıştır. Bunun duyulması üzerine Osmanlı yönetimi, Diyarbakır ve Halep beylerbeylerine haber göndererek Dişlenk Hüseyin Paşa'nın serdarlığında Ahıska'ya yardıma gitmelerini istemiştir. Arkalarından Serdar-ı Ekrem Halil Paşa da yola çıkmıştır. Amaçları Osmanlı'ya sorun çıkartan Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmet Paşa'yı öldürüp, oradan Ahıska'ya yardıma gitmektir. Ancak Abaza Mehmet Paşa kendisine kurulacak olan tuzaktan haberdar olup Osmanlı birliklerine saldırmış ve büyük bir zaiyat vermiştir. Bu şekilde

[364] MD 79/hk.169. (08.12.1609)

[365] MD 78/hk.1441. Bu hükümde, Çıldır Beylerbeyi İstanbul'a, eyalete tabii olan sancaklardan Ahıska Kalesi'nin onarımı için ustalar istenildiği, ancak görevlerinden alınan iki kişinin, bir kaleye sığınıp, ırgat ve usta verilmesine karşı çıktıkları, üzerlerine nice adam gönderildiği ama sonuç alınamadığı, asilerin Ardanuç sancağı mutasarrıfı Ömer Paşa ile ittifaklarının olduğunu söylediklerini, bildirmiştir.

[366] MD 79/hk.971.

[367] Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri* (İstanbul: Yeditepe, 2014), 94-95. 1619 yılında yapılan Serav Antlaşması 1555 Amasya Antlaşmasını esas kabul ederken Ahıska istisnai olarak yine Osmanlı sınırlarında kalmıştır. Bkz. Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, çev. Zuhuri Danışman, c. 2, (İstanbul: Bahar Matbaası, 1967), 721.

Ahıska Kalesine beklenen yardım ulaşamamıştır.[368] Sonrasında, Safeviler Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumu değerlendirerek Ahıska Kalesini 1627 yılında Osmanlılardan almayı başarmışlardır.[369] 1635 yılına kadar Ahıska birkaç kez Safevi ve Osmanlılar arasında el değiştirmiş ama en sonunda Osmanlı tarafında kalmıştır.[370]

Ahıska muhafazası hakkında tespit edilen mühimme kayıtlarının çoğunluğu Safevilerle yoğun savaşların yaşandığı 1636 yılına ait[371] olmakla beraber bu hükümlerden Ahıska muhafazası hakkında birçok veriye ulaşabilmektedir. Bu veriler bize, payitahtın muhafazaya verdiği önemi, alınan önlemleri, kimlerin burada görevlendirildiğini, muhafaza sırasında yaşanan zorluklar vb. konularda açıklayıcı bilgiler vermektedir. Ayrıca bu hükümlerin analizinin yapılması konu kavranması açısından faydalı olacaktır.

Ahıska, Safevilerden geri alındıktan sonra bölgenin korunması ve elde tutulması Osmanlı için özen gösterilen konulardan biri olmuştur. Ahıska'nın, Çıldır Eyaleti'nin merkezi olması, sınır bölgesinde bulunması nedeniyle, daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı yönetimi buraya önem vermiştir. Hükümlerde burası için İslam Devleti'nin sınırının korunması din ve devlet işlerinin en önemlilerindendir, mühim işlerdendir, gibi ifadelerinin kullanıldığına şahit olmaktayız. Örneğin, Ahıska Kalesi'nin muhafazası için görevlendirilen vezir (Gürcü) Mehmet Paşa'ya gönderilen bir hükümde, "… Ahısha kal'ası intîhâ-i serhad-ı İslâmiyede vâki' olub kal'a-i mezbûrenin muhâfazası ve ta'mîr ve termîme muhtac olan mahallerinin termîmi ve ta'mîri husûsunda ihtimâm-ı küllî olunmak lâzım-ı din u devletden ve mühimmat-ı mülk ü milletden olmağla…"[372] ifadesi Osmanlı Devleti'nin Ahıska'yı devletin doğal sınırlarından biri olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Ahıska'nın muhafazasına verilen önem oraya görevlendirilen beylerbeyleri ve sancakbeyleri gibi askerî sınıflara gönderilen hükümlerin çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. Ahıska Kalesi'nin onarım ve muhafazasına Anadolu Eyaleti mutasarrıfı

[368] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c.3/1, 164-65.
[369] Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi,* c.2, 973.; Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri,* 168.
[370] Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, 173.; Emecen, "Çıldır Eyaleti", 301.
[371] Bu konu hakkında sadece 1636 yılında gönderilip kaydı tutulan 37 hüküm tespit edilmiştir. Ayrıca bu hükümler uzun ve detaylı şekilde kayda geçirilmiştir.
[372] MD 86/hk.20. Benzer hüküm için bkz. MD 86/hk.25, MD 86/hk.30, MD 86/hk.32, MD 86/hk.102.

Vezir Mehmet Paşa tayin edilmiş ve yetkili kılınmıştır (20 Temmuz 1636).[373] Mehmet Paşa'nın muhafazaya tayin olmasıyla, Paşa'nın idare ettiği Anadolu Eyaleti'ne bağlı bütün sancakbeyleri, ümera ve alaybeylerinin paşayla beraber Ahıska muhafazasına katılmaları istenmiştir. Hüküm gönderilen sancaklar ve alaybeyleri Karahisar-ı Sâhib, Menteşe, Hüdâvendigâr, Saruhan, Karesi, Hamid, Sultanönü, Aydın ve Teke sancaklarıdır.[374]

O dönemde Çıldır Beylerbeyi olan Sefer Paşa'ya hükümler gönderilerek daha önce emredilen Kars Kalesi'ndeki görevini bırakıp, Ahıska Kalesi tamiri ve muhafazası için Ahıska'ya gitmesi, istenmiştir. Ayrıca Temmuz 1636 tarihli hükümlerde vezir Mehmet Paşa'nın emrine girilmesi ve paşa ne derse yapılması, emredilmiştir.[375] Çıldır Beylerbeyiyle beraber ona bağlı Emirhoy, Nısf-i Livane, Pertekrek, Maçakhel, Şavşad, Acara-i Ulya, Acara-i Sûfla, Ardahan beylerine ortak hükümler giderek Ahıska muhafazasına katılmaları istenmiştir.[376] Ayrıca Rakka[377] ve Karaman[378], Erzurum[379] beylerbeyleri; Ankara, Çankırı ve Bolu[380] sancakbeylerine de hükümler gönderilip, kendilerine bağlı bütün ümera ve tımar erbabı ile Ahıska Kalesi tamiri ve muhafazası için Ahıska'ya ulaşıp vezir Mehmet Paşa'nın emri altına girmeleri emredilmiştir. Bölge hakkında bilgili olması dolayısıyla Tortum Sancakbeyi Yusuf, Ahıska Kalesi'ne mütesellim olmuştur. Yusuf'un, Çıldır Beylerbeyi Sefer Paşa'nın adamlarından 100 kişi alarak bölgeye gitmesi emredilmiştir.[381]

Hükümleri incelendiğinde İstanbul'un bölgedekilerden en önemli isteği Ahıska Kalesi'nin onarılması olduğu görülmüştür. Çünkü kaleye düşman tarafından saldırı olabileceği kaygısı kalenin hemen onarılarak muhafaza için hazır olmasının gerekliliğini ortaya koymuştur. Sınırların güvenliğinin sağlanması, kalenin onarılması, ayrıca etrafında bulunan hendeğin temizlenmesi ve genişletilmesi istenmiştir. Örneğin

[373] MD 86/hk.20.
[374] MD 86/hk.19.
[375] MD 86/hk.21, MD 86/hk.22.
[376] MD 86/hk.25.
[377] MD 86/hk.35. Ağustos 1636 yılında Kars Kalesi muhafazası olduğu için ordunun büyük bir bölümü Kars'tadır. Orada işler kontrol altına alınınca Rakka Beylerbeyi gibi bazı paşa ve beylerin Ahıska'ya gitmesi emredilmiştir.
[378] MD 86/hk.78.
[379] MD 86/hk.75.
[380] MD 86/hk.62.
[381] MD 86/hk.77.

sancakbeylerine gönderilen bir hükümde "… Ahısha kal'asına varub vechi münsib (vezir Mehmet Paşa) gördüğü üzre ol serhadların hıfz u hırâsetlerinde bî lütfullah-ı te'âlâ rafaza-i hâsirenın def'-i ser ve mazarratından ve ol etraf u cevânibde olan ğallat u mazarratın zarar u gezend-u a'dâdan himâyet ve siyânet ve kal'a-i mezbûrenin muhtac-ı ta'mîr ve meremmet olan yerlerin kemâl-i metânetve istihkâm üzre ta'mîr ve hendeğin tathîrinde bezl-i makdûr ve sa'y-u nâ-mahsûr eyliyesin…"[382] şeklinde ifade edilmiştir.

Hükümlerde Ahıska Kalesi'nin tamiri ve hendeğinin temizlenmesi için gereken malzemelerin hazırlanmasından, nasıl temin edileceğine ve bu işlerde çalıştırılacak işçilerin nereden getirileceğine kadar ayrıntıların anlatıldığı emirlere şahit olmaktayız. Örneğin, Temmuz 1636 tarihli Mehmet Paşa'ya gönderilen hükümde, Ahıska'ya gider gitmez kale tamiri için taş ve keresteyi hazırlatması, hendeği temizletmesi istendikten sonra, o bölgede bulunan bütün usta ve yapı işçilerini (ırgad) acilen yanına getirtip, çalışmaların hemen başlatılması emredilmektedir.[383] Ayrıca Ardahan Kapıcıbaşısı Osman denilen kişiye hüküm gönderilerek, kalenin duvarlarının onarımı için kireç yaktırması, etrafta ne kadar usta ve işçi varsa hepsini Ahıska Kalesi'ne göndermesi emredilmiştir. Hükümde ayrıca yapılması emredilen işlerin masraflarının nasıl karşılanacağı hakkında önerilerde verilmiştir. Kirecin yaktırılması için gereken paranın ordunun hazinesinden karşılanması istenirken, usta ve işçiler yevmiyelerini, işe başladıkları günden itibaren beylerbeyinden alacakları belirtilmiştir. Ayrıca masraflar için vilayetin ahalisinden ikişer aylık zahire tedarik olunup hemen Ahıska'ya gönderilmesi talep edilmiştir.[384] Kayıtlardan anlaşıldığına göre Ahıska Kalesi'nde durum o kadar vahimdir ki kalede fitil ve demir bile bulunmadığından bunların tedariki istenmektedir.[385]

[382] MD 86/hk.19. Karahisar-ı Sâhib, Menteşe, Hüdâvendigâr, Saruhan, Karesi, Hamid, Sultanönü, Aydın, Teke sancaklarına gönderilen hükmün günümüz Türkçesi: "… Ahıska Kalesi'ne vararak, vezir Mehmet Paşa'nın uygun gördüğü şekilde, Allah'ın lütfuyla düşmanın saldırılarından ve zararlarından korunması, çevredeki zarar ve tehlikelerden korunarak himaye edilmesi ve kalenin tamir ve güçlendirilmesi gereken yerlerinin en sağlam şekilde tamir edilmesi, hendeğin temizlenmesi için bütün çabanı ve gayretini göstermelisin…"
[383] MD 86/hk.20.
[384] MD 86/hk.23.
[385] MD 86/hk.67.

Hükümlerde, Ahıska Kalesi'nin onarılmasının kış günleri gelip çatmadan bitirilmesi istenmiştir.[386] Bundan dolayı hükümlerde bu durumuna ağırlık verildiği tespit edilmektedir. Özellikle orada görev yapanlara gece ve gündüz durmadan çalışmaları yönünde telkinlerde bulunulmaktadır. Ama işler beklenilenden yavaş ilerlediğinden olacak ki Kars Kalesi'nde çalışan usta ve işçilerin Ahıska Kalesi'ne gönderilmesi emredilmiştir. Konuyla ilgili Kars muhafazasında olan Sadrazam Mehmet Paşa (Tabanıyassı)'ya gönderilen hükümde, Ahıska Kalesi'nin tamiri için en yetenekli ve güçlü olanlarından yüz usta ve işçi istenmiştir.[387] Kalenin muhafaza ve tamiri için gönderilen emirlerde Ahıska Kalesi'nin muhafazası için farklı sancaklardan ve beylerbeylerinden nefer istenmiştir.[388]

Hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla payitaht, Ahıska Kalesi'nin onarılmasında hata yapılmasını istememiş, bu konuyla ilgili görevlendirilenlerden kusursuz bir iş çıkarmaları emredilmiştir. Bu durum şu sözlerle ifade edilmiştir: "… Ahısha kal'asının ta'mîri ve termîmi kal'a içinde yapılması fermânım olan yalvanları yerlu yerine vaz' idüb ve içerisi toprak ile doldurub kal'ay-ı mezbûrede muhtac-ı ta'mîr ve meremmet(onarım) mikdar sibr kusur ve noksan komayub …".[389] Ekim ayının sonlarına doğru kale onarımının bittiği hükümlerden anlaşılmaktadır. Çünkü 1636 Ekim ayında Ahıska Kalesi'nin onarılması hakkında emirlere hükümlere artık rastlanmamaktadır. Bu tarihten sonra gönderilen hükümler daha çok bölgede bulunan beylerbeyi, sancakbeyi ve diğer devlet görevlilerinin Ahıska Kalesi'nin muhafazasındaki görevleri hakkındaki emirleri içermektedir.

Bölgede bulunan beylerbeylerine gönderilen hükümlerde, Ahıska Kalesi'nin onarımı bitse dahi kışın orada geçirilmesi yönünde telkinlerde bulunulmuştur. Örneğin, Karaman Beylerbeyine gönderilen hükümde, kendisi ve askerlerinin kışı Ahıska Kalesi'nde geçirip, civarı ve sınırları düşmandan koruması, emredilmiştir.[390] Aynı

[386] MD 86/hk.31. Benzer hükümler için bkz. MD 86/hk.32, MD 86 /hk.106.
[387] MD 86/hk.79.
[388] Örneğin: Şavşat Beyinden 20, Acara-i Süfla Beyinden 15, Maçakhel Beyinden 20 nefer asker. Bkz. MD 86/hk.64. Vezir Mehmet Paşa'dan kaleyi korumak için ilk başta 600 kul istenmiş, daha sonra bu sayı 1000 nefere çıkartılmıştır. Bkz. MD 86/hk.109.
[389] MD 86/hk.111. Metinde verilen yerin günümüz Türkçesi: "… Ahıska Kalesi'nin tamiri ve onarımı için kalenin içinde yapılması emredilen duvarları yerli yerine koyup ve içini toprakla doldurup, bahsi geçen kalede tamir ve onarım gerektiren yerleri hiçbir eksik ve kusur bırakmadan yapmalısın..."
[390] MD 86/hk.78 (17 Eylül 1636), MD 86/hk.102.

şekilde bölgeye gelen sancakbeylerinin de tayin oldukları bölgede kışlamaları, emredilmiştir.[391] Anadolu'dan gelen beylerbeyi ve sancakbeylerine Ahıska Kalesi'nde kalmaları emredilmişken Çıldır Beylerbeyi Sefer Paşa'ya gönderilen hükümlerde onun Ardahan'da kışlaması istenmiştir.[392] Sefer Paşa'ya gönderilen hükümde, Çıldır Eyaletindeki bütün zuema ve tımar erbaplarına başbuğ tayin olduğu, Ahıska taraflarına göz kulak olup sınırları düşmandan koruması, yazılmıştır. Ayrıca vezir Mehmet Paşa'nın emrinden çıkmaması ve Ahıska Kalesi'ni koruyan Karaman Beylerbeyi Arslan Paşa ile devamlı iletişimde olması istenmiştir.[393] Oysa daha önce gönderilen hükümlerde kendisinin Ahıska Kalesi tarafına gönderilip, oranın tamiri ve muhafazasıyla görevlendirildiği bilgisi verilmiştir.[394] Ahıska Kalesi'ndeki şartların iki beylerbeyinin askerlerini kış boyunca taşıyamayacak durumda olması veya eyaletin genelinde asayişin sağlanması, sınırların korunmak istenmesi Çıldır Beylerbeyi Sefer Paşa'nın Ardahan'da kışlamasının nedenleri olmuştur.

Ahıska muhafazası hakkında tespit edilen son hüküm 27 Kasım 1636 tarihinde Ahıska Kalesi muhafazasında vazifeli olan Karaman Beylerbeyi Arslan Paşa'ya gönderilen hükümdür. Anlaşıldığı kadarıyla Arslan Paşa ordû-yi hümâyûna mektup gönderip Ahıska Kalesi'nin muhafazası için tayin olunan ümerayla gece gündüz etrafı korudukları hakkında bilgi vermektedir. Hükümde, Arslan Paşa'nın kalenin muhafazasındaki gayretlerinin memnuniyet verdiği, dinlenmeyi ve rahatlamayı kendine haram kılıp, yüksek basiret ile çalışmaya devam etmesi gerektiği, yazılmıştır. Ayrıca Paşa'ya, bahara yetecek kadar tam donanımlı 340 hisar erinin Erzurum Eyaleti'nden Ahıska'ya gönderildiği bilgisi verilmiştir.[395] Bu askerlerle beraber kalede bulunan bütün askerlerin yoklanıp, defterlerinin serdara gönderilmesi istenmiştir.

Yukarıda açıklanan hüküm Ahıska Kalesi muhafazası hakkında tespit edilen son kayıttır. Ahıska Kalesi'nin 1636 yılı Temmuz ayında başlanan onarım ve tahkimine

[391] MD 86/hk.74.
[392] MD 86/hk.110. Bu hükümde Çıldır Eyaleti'ne tabi sancakbeyleri, sancaklarındaki zeamet ve tımar sahipleri ile toplanıp seninle muhafaza hizmetine memur oldular. Sen bu sınırları çok iyi bilirsin, dolayısıyla sınır muhafazası sana emanettir, denilmiştir.
[393] Aynı hüküm. Sefer Paşa'ya gönderilen başka bir hükümde bütün Gürcistan ümerasıyla beraber Ardahan'da kışlaması emredilmektedir. Buradan Çıldır Eyaleti'ne "Gürcistan" da denildiği sonucu çıkabilir. Bkz. MD 86//hk.120.
[394] MD 86/hk.22.
[395] MD 86/hk.125.

dair hüküm kayıtları ekim ayında bitmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kaleyi bir daha elden çıkarmamak için bölgede bulunan beylerbeyleri ve ümeraya kışı orada geçirttiği anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Ahıska'ya verdiği önem ve aldığı tedbirler başarılı olmuş ve Ahıska (Çıldır bölgesi) 1639 yılında yapılacak olan Kasr-ı Şirin Antlaşması'nda Osmanlı toprağı olma özelliğini korumaya devam etmiştir.[396]

2.1.3. Safevi ve Gürcülerle Mücadelede Çıldır Eyaleti Hakkındaki Hükümlerin Değerlendirilmesi

Çıldır Eyaleti, 1579-1639 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında kritik bir rol oynamıştır. Bu dönem boyunca Çıldır Eyaleti, Safeviler ve Gürcülerle olan mücadelelerde çeşitli askeri ve lojistik görevler üstlenmiştir. Mühimme defterlerinde kayıtlı olan hükümler, Çıldır Eyaleti'nin stratejik önemini ve üstlendiği çeşitli görevleri detaylandırmaktadır. Bu çalışma, Çıldır Eyaleti'nin Safeviler ve Gürcülerle mücadeledeki rolünü ve bu mücadelenin eyalet üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir.

Çıldır Eyaleti'nin kuruluşundan itibaren Safeviler ve Gürcülerle yapılan savaşlarda önemli roller üstlenmiştir. Hükümler incelendiğinde, Çıldır Eyaleti'ne Safevi ve Gürcüler üzerine yapılan seferlere katılması ve destek vermesi talimatları verilmiştir. Bu hükümler, Çıldır Beylerbeyinin sefer hazırlıklarını yapmasını, askerleri toplayıp harekete geçmesini ve lojistik desteği sağlamasını içermektedir.

Çıldır Beylerbeyi ve sancakbeyleri, komşu eyaletlerdeki kalelere yardıma gitmişlerdir. Bu kaleler arasında Kutaisi, Tiflis, Gori ve Kars gibi stratejik noktalar bulunmaktadır. Özellikle Kartli Kralı Simon'un Osmanlı'ya karşı yürüttüğü mücadele döneminde, bu kalelere yönelik saldırılar artmış ve Çıldır Beylerbeyi'nin yardımı istenmiştir. Yardıma giden askerlerin organizasyonu ve kalelerin korunması, Çıldır Eyaleti'nin askeri gücünün ve stratejik öneminin bir göstergesidir.

[396] Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, 276.

Savaşın devam ettiği dönemlerde Çıldır Eyaleti'ne zahire ve hazine tedariki için önemli görevler verilmiştir. Özellikle uzun süren kuşatmalar sırasında askerlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanması hayati önem taşımaktadır. Hükümler, Çıldır Beylerbeyinin zahireyi ve hazinenin güvenli şekilde taşınmasını sağlama görevini üstlendiğini göstermektedir. Bu görevler, Çıldır Eyaleti'nin lojistik destek sağlama yetkinliğini ortaya koymaktadır.

Çıldır Beylerbeyi ve sancakbeyleri, sınır bölgelerindeki kalelere gönderilen askerlere eşlik etmişler ve bu askerlerin güvenli şekilde hedeflerine ulaşmasını sağlamışlardır. Bu görev, askeri operasyonların başarısı için kritik bir öneme sahip olmuştur. Ayrıca, Safevilerden Osmanlı tarafına geçen aşiretlerin iskân edilmesi gibi görevler de Çıldır Beylerbeyi tarafından üstlenilmiştir.

Çıldır Eyaleti, Safeviler ve Gürcüler hakkında istihbarat toplama görevini de üstlenmiştir. Beylerbeyi, düşman hakkında bilgi toplamak için casuslar göndermiş ve elde edilen bilgileri merkeze iletmiştir. Bu istihbarat, Osmanlı Devleti'nin stratejik kararlar almasına yardımcı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Çıldır topraklarını elde tutmak için yoğun çaba harcadığı hükümlere yansımıştır. Özellikle Çıldır Eyaleti'nin ilk beylerbeyi olan Minuçehr Mustafa Paşa isyanı Osmanlı'yı zor durumda bırakmıştır. Osmanlı Devleti mantıklı bir yol izlemiş, Minuçehr Mustafa Paşa'yı isyandan vazgeçirmek için bağışlayıcı dil kullanırken bölgedeki idari amirlere gönderilen hükümlerde onlardan gerekli önemleri almalarını istemiştir. Osmanlı devleti isyanın bastırılmasında yine bir Gürcü beyi olan Yusuf Paşa'ya beylerbeyi rütbesi vererek, onun yereldeki gücünden faydalanmak istemiştir. Nitekim Minuçehr Mustafa Paşa isyanı uzun süreli bir sorun olmaktan çıkmıştır.

Çıldır Eyaleti'nin merkezi stratejik öneminden dolayı Ahıska Sancağı olmuştur. Buraya Ahıska Kalesi yapılmış, eyaletin güvenliği ve korunması buradan yapılmıştır. Ahıska Kalesi'nin Safevilerle yapılan savaşlarda muhafazasına yönelik hükümlerin sayısının fazla olması Osmanlı Devleti'nin Ahıska Kalesi ve dolayısıyla eyaletin korunmasına verilen önemi göstermektedir. Ahıska 1639 yılına kadar birkaç

kez Safevi ve Osmanlı arasında el değiştirmesine rağmen Osmanlı Devleti burayı en sonunda elde tutmayı başarmıştır.

Çıldır Eyaleti, Safeviler ve Gürcülerle olan mücadelelerde hem askeri hem de lojistik açıdan vazgeçilmez bir merkez olmuştur. Eyaletin stratejik konumu, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını koruma ve genişletme politikalarının başarısında belirleyici olmuştur. Hükümler, Çıldır Eyaleti'nin savaş hazırlıkları, lojistik destek, kale savunmaları ve casusluk faaliyetleri gibi konularda üstlendiği görevleri açıkça ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Çıldır topraklarını elde tutmak için yoğun çaba harcadığı hükümlere yansımıştır. Özellikle Çıldır Eyaleti'nin ilk beylerbeyi olan Minuçehr Mustafa Paşa isyanı Osmanlı'yı zor durumda bırakmıştır. Osmanlı Devleti mantıklı bir yol izlemiş, Minuçehr Mustafa Paşa'yı isyandan vazgeçirmek için bağışlayıcı dil kullanırken bölgedeki idari amirlere gönderilen hükümlerde onlardan gerekli önemleri almalarını istemiştir. Osmanlı devleti isyanın bastırılmasında yine bir Gürcü beyi olan Yusuf Paşa'ya beylerbeyi rütbesi vererek, onun yereldeki gücünden faydalanmak istemiştir. Nitekim Minuçehr Mustafa Paşa isyanı uzun süreli bir sorun olmaktan çıkmıştır.

Çıldır Eyaleti'nin merkezi stratejik öneminden dolayı Ahıska Sancağı olmuştur. Buraya Ahıska Kalesi yapılmış, eyaletin güvenliği ve korunması buradan yapılmıştır. Ahıska Kalesi'nin Safevilerle yapılan savaşlarda muhafazasına yönelik hükümlerin sayısının fazla olması Osmanlı Devleti'nin Ahıska Kalesi ve dolayısıyla eyaletin korunmasına verilen önemi göstermektedir. Ahıska 1639 yılına kadar birkaç kez Safevi ve Osmanlı arasında el değiştirmesine rağmen Osmanlı Devleti burayı en sonunda elde tutmayı başarmıştır.

Bu dönemde Çıldır Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin Safeviler ve Gürcülerle olan mücadelelerinde önemli bir rol oynamıştır. Eyaletin lojistik ve askeri destek sağlaması, Osmanlı ordusunun başarıya ulaşmasında kritik bir unsur olmuştur. Ayrıca, Çıldır Eyaleti'nin merkezi otorite ile olan ilişkileri, Osmanlı yönetim sisteminin sınır bölgelerinde nasıl işlediğini göstermektedir. Bu çalışma, Çıldır Eyaleti'nin Safeviler ve

Gürcülerle mücadeledeki stratejik önemini ve üstlendiği çeşitli görevleri kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir.

2. 2. Mühimme Defterlerine Göre Çıldır Eyaleti'nde Asayiş Sorunları

Sözlükte rahat, huzur, genel emniyet, güvenlik[397] gibi anlamlara denk gelen asayişi kamu düzeni ve güvenliğini ifade eden bir terim olarak kullanılabilir. Osmanlı belgelerinde toplumsal huzurun korunması devletin bekası için çok önemli olmuştur. Çünkü yönetilen sınıf olan reayanın toprağı işlemesi veya işini iyi ve düzgünce yapabilmesi için merkezî devlet tarafından korunmasına ihtiyaç vardı. Toprağını işleyen ve güvende olan reaya iyi ve düzenli vergi verebilir, bu sayede devletin çarkı dönebilirdi. Yani devletin gelirlerini ve gücünü arttırma zorunluluğu, adaletin uygulamasını gerektiriyordu.[398] Bundan dolayı mühimme defterlerinde asayiş sorunlarını içeren hükümler de kaydedilmiştir. Bu hükümlerde eşkıyalık faaliyetleri, ehli örf arasındaki anlaşmazlıklar, tımar sisteminden kaynaklanan problemler, askerî sınıfın reayaya zulmü, isyanlar gibi kamu düzenini bozan olaylar ve bu olaylara karşı alınan tedbirler ve müdahaleler kayıt altına alınmıştır.

Bu çalışmada taranan mühimme defterlerinde 1579-1639 yılları arasında asayiş sorunlarını içeren 83 tane hüküm tespit edilmiştir.[399] Bu hükümlerin yıllara göre dengeli dağılmadığı gözlemlenmiştir. Örneğin 1583 yılına ait on adet asayişle ilgili hüküm varken 1584 yılına ait bu konuda hüküm tespit edilememiştir. Sonrasında gelen 1585, 1586 yıllarına ait birer hüküm tespit edilmiştir. Aynı şekilde 1609 yılına ait on beş, 1610 yılına ait on bir adet hüküm varken; 1611 yılına ait iki adet hüküm tespit ediliştir. Ayrıca hükümlerin kayıt altına alındığı tarihler arasında büyük boşluklar vardır. Bunun

[397] Ferit Devellioğlu, "Âsâyiş", içinde *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2008), 42; İlhan Ayverdi, "Misalli Büyük Türkçe Sözlük", içinde *Âsâyiş* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2010), 72.

[398] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),* 72. İnalcık aynı sayfada, 1069 yılında Kutadgu Bilig'de Osmanlı Devleti'ni etkileyen devlet kavramını yazar: "Devleti denetlemek büyük ordu gerektirir. Orduyu beslemek büyük servet ister. Bu serveti elde etmek için halk zengin olmalıdır. Halkın zengin olması için yasalar adil olmalıdır. Bunlarda biri ihmal edilirse devlet yıkılır."

[399] Çıldır'ın ilk beylerbeyi olan Mustafa (Minuçehr) Paşa isyanı; eyalette asayiş sıkıntısı yaşatmış olsa da Gürcü asilzadesi olması, Simon Han ile anlaşarak Osmanlı'dan topraklarını almaya çalışması gibi nedenlerde ötürü onun "Safeviler ve Gürcülerle Mücadelede Çıldır Eyaleti" başlığında olması uygun görüldü.

ilk sebebi elimize ulaşan mühimme defterlerinden bazılarının kayıp olmasıdır. Bu nedenle 1596 ile 1606 arasında hüküm tespit edilememiştir .[400] Ayrıca 1616 yılından sonra Çıldır Eyaleti hakkında asayişle ilgili mühimme hükmüne rastlanmamıştır.[401]

GRAFİK 3: Asayiş Sorunları Hakkındaki Hükümlerin Yıllara Göre Dağılımı

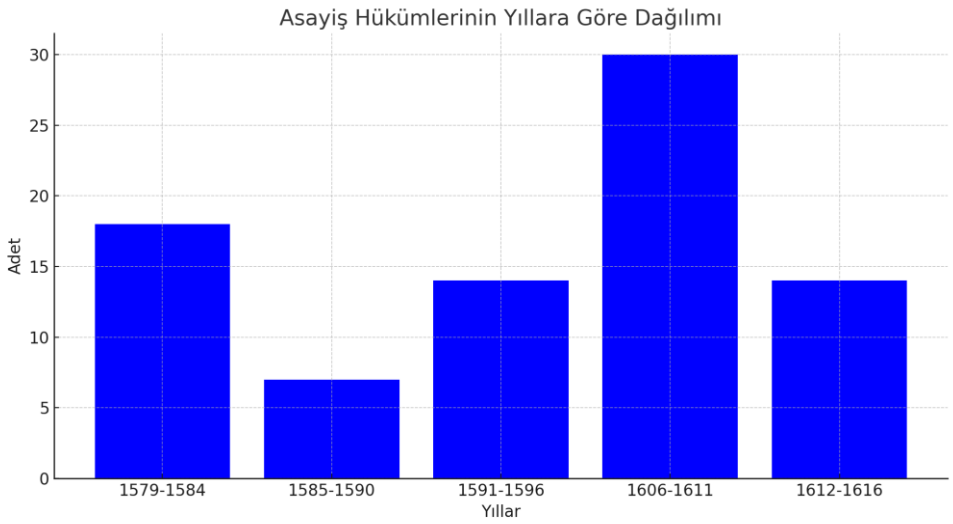

Hükümlerin yıllara göre dağılımını gösteren grafiğe baktığımızda, belirli yıllar arasında asayiş sorunlarında önemli değişiklikler olduğu gözlemlenmektedir. İlk olarak, yıllara göre asayiş sorunlarındaki azalma veya artma dikkati çekmektedir. Ancak, sadece asayiş sorunlarındaki değişiklikler değil, başka nedenler de hükümlerin yıllara göre dağılımını etkilemiştir. Birinci neden, bazı mühimme defterleri kayıp olduğundan, bu yıllar arasına denk gelen dönemde Çıldır hakkında asayiş problemleri tespit edilememektedir. Örneğin 1596 ile 1606 arasında asayişle ilgili hüküm tespit edilmeyişinin en büyük sebebi bu döneme ait mühimme defterlerinin kayıp olmasıdır.[402] Ancak diğer bir neden de sefer ve lojistikle ilgili meselelerin güvenlikle alakalı diğer konuların arka planda kalması olabilir. 1585-1590 yılları arası asayişle ilgili az hükme rastlanası bu dönem de Osmanlı'ya isyan eden Gürcü beyleriyle uğraştığı dönem olduğu

[400] Örneğin MD 74 1585-1596 yılına aitken, MD 75 1602-1604 yıllarına aittir.
[401] Çıldır Eyaleti hakkında tespit edilen hükümlerde 1616 yılına ait MD 81 ile 1634 yılına ait MZD 9 arasında hüküm yoktur. 1634 yılından 1639 yılına ait tespit edilen hükümlerin içeriği asayiş ile ilgili değildir.
[402] Bu dönemde sadece 75 numaralı mühimme defteri 1602-1604 yıllarını içeren hükümlerden oluşur. Ancak bu defterde Çıldır hakkında asayiş hükümleri tespit edilmemiştir.

için ağırlık Gürcüler ve Safevilere verilmiş olabilir. Çünkü bu yıllar arasında toplamda 60 kadar hüküm Çıldır Eyaleti hakkında bilgi içermesine rağmen sadece 7 tanesi beylerbeylik içindeki asayiş sorunları hakkında olmuştur. Özellikle 1606-1611 yılları arasında Çıldır Eyaleti hakkında toplamda 39 hüküm varken bunların 30 tanesi asayiş ile ilgilidir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin kabaca 1591 ile 1610 yılları arasında geçirdiği Celali İsyanlarının sonucu olmalıdır.[403] Çünkü bu dönemde Osmanlı ordularının başına Kuyucu Murat Paşa geçmiş ve Anadolu'da Osmanlı'nın kaybettiği otoritesini yeniden tesis etme yoluna girmişti. Bunu bir hayli zorbalıkla yapmıştır, ancak isyanların durulması da sağlanmıştır.[404] Osmanlı bu dönemde asayiş problemlerine daha fazla hassasiyet göstermiş ve düzeni sağlamak için merkeze gelen şikâyetlere cevap vermiştir.

TABLO 4: Asayiş Sorunlarına Sebep Olan Zümreler

Zümre	**Makam, şahıs, grup**	**Olay Sayısı**
Askerî sınıf	Beylerbeyi	17
	Sancakbeyi	13
	Kullar taifesi, ulufeliler	7
	Zeamet ve tımar ehli	7
	Mutasarrıf	3
	Kethüda	2
	Subaşı	2
	Tatar askerleri	2
	Çavuş	2
	Diğer makam ve şahıslar	13
	Toplam	**68**
Reaya sınıfı	Müslüman reaya	15
	Zimmî reaya	7
	Toplam	**22**

[403] Daha fazla bilgi için bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*; Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet*, çev. Zeynep Altok, 2. bs (İstanbul: Kronik Kitap, 2022).
[404] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3/1:99-113.

	Genel toplam	**90**[405]

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Çıldır Eyaleti'nde asayiş problemlerine en çok sebep olan sınıfın askerî zümre olduğu görülmektedir. Özellikle eyaletlerde ve sancaklarda en yüksek idarî ve askerî makamda bulunan beylerbeyi ve sancakların sancakbeyi gibi görevlilerin asayiş problemlerine sebebiyet vermesi yerelde askerî ve idarî düzeyde sıkıntıların olduğu anlamına gelmektedir. Beylerbeyi ve sancakbeyi haricinde ehl-i örfe tabi her makamın yerelde eşkıyalık, hırsızlık, ev basma, adam kaçırma gibi birçok asayiş olayına karıştığı hükümlerde görülmektedir. Bu da askerî sınıfın yerelde birçok asayiş problemi ve eşkıyalığın kaynağı olduğunu göstermektedir.

Askerî sınıfın yerelde çıkardığı asayiş problemlerinin mağdurları genelde reaya olmuştur. Bunun sonucu gerek Müslüman reaya gerekse zimmî reaya huzursuzluk yaşamış, tepkisini toplumsal huzursuzluk yaratarak vermiştir. Zimmî reayanın yarattığı sorunlar toplumsal ve dini gerilimin yarattığı sorunlar olarak görülebilir. Bu dönemde reaya arasında bazı kişiler çıkıp hırsızlık, öldürme gibi asayiş problemlerine neden olmuşlardır. Bu konuda yirmi iki tane hüküm tespit edilmiştir. Asayiş sorularına yol açan zümrelerin hangi olaylara sebep olduğu, bunu neden yaptıkları, bu durumun merkez tarafından nasıl karşılandığı, ne gibi önlemler alındığı gibi sorulara aşağıda başlıklar halinde detaylı değinilecektir.

2.2.1. Ehl-i Örfün Neden Olduğu Asayiş Sorunları

2.2.1.1. Beylerbeyi ve Maiyetinde Olanların Neden Olduğu Asayiş Sorunları

Beylerbeyi, Osmanlı Devleti'nde eyaletlerin en üst düzey askerî ve idarî yöneticisi olmakla beraber merkezi otoritenin temsilcisi olarak büyük öneme sahipti. Geniş yetkilerle donanmış olan beylerbeyleri, eyaletlerinde düzenin korunmasında, güvenliğin sağlanmasında, tımar topraklarının dağıtımında, adaletin uygulanmasında vazifeliydiler. Ayrıca beylerbeyi, savaş dönemlerinde eyaletten asker toplar, sefere

[405] Asayişle ilgili 83 tane hüküm olmasına rağmen asayiş sorunlarına sebep olan zümrelerin çıkardıkları asayiş problemlerinin toplam sayısına bakıldığında 90 çıkmaktadır. Bunun nedeni bazı asayiş sorunlarına birden çok zümrenin dahil olmasıdır. Mesela, MD 74/hk.662'de kul taifesine bağlı ağalar Gürcü yerel beyleri olan aznavurlara at ve silah sağlıyormuş. Bu da bölgede eşkıyalık olaylarının yaşanmasına sebep oluyormuş. Bu hükümde asayiş sorununu çıkaran iki zümre olduğu için ayrı ayrı yazılmıştır. Benzer hükümler için bkz. MD 81/hk.132, MD 78/hk.1441, MD 73/86.

gider, eyalette eşkıyalık olaylarını bastırır, yerel yöneticileri denetleyip, eyaletteki önemli durumları merkeze raporlardı.[406]

Yapılan incelemede asayişle ilgili 83 hükmün 17'sinde beylerbeyi veya onun kapı halkından kimselerin neden oldukları tespit edilmiştir. Bu 17 hükmün 3 tanesi Erzurum Beylerbeyinin Çıldır'da sebep olduğu asayiş sorunlara yöneliktir. Bu hükümler genellikle iki beylerbeyi arasındaki anlaşmazlıktan doğan sorunlardır. Aşağıda hükümlerin içeriği hakkında bilgiler verip değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Osmanlı'da tımar sistemi sonucu verilen topraklar yerel yöneticilerin en büyük gelir kaynaklarından biri olmuştur.[407] Bundan dolayı geliri düşen veya gelirini arttırmak isteyen beylerbeyi ve sancakbeyi gibi idareciler arasında dirliklerden kaynaklanan yetki alanı müdahale sorunları yaşanmıştır. Çıldır Beylerbeyleri de bazen askerî ve idarî gücünü kötüye kullanarak başkalarının dirliklerine müdahale etmiştir. Örneğin, Eylül 1581 tarihli bir hükümde, Çıldır eyaletinde bulunan dört karyenin arpalık olarak Tiflis Beylerbeyi Yusuf Paşa'ya verildiği, ancak Çıldır Beylerbeyinin "*yurdum ve ocağımdır*" diyerek bu duruma mâni olduğu, yazılmıştır. Hükümde, o karyelere müdahale etmemesi uyarısında bulunulmuştur.[408] Bu konuda Aralık 1582 tarihli başka bir hükümde, Poshov Sancağına devredilen bazı karyelere, Çıldır Beylerbeyinin müdahale ettiği ve kendi idaresine aldığı, kaydedilmiştir.[409]

Beylerbeyinin diğer ümera ile anlaşmazlığı üzerine yaşanan sorunlar da hükümlere yansımıştır. Beylerbeyleri askerî olarak sancakbeylerinin üstünde yer almışlardır. Ancak tımar sistemi gereği sancakbeyleri kendi sancakbeyi haslarında serbesttirler. Kendi sancakları içinde beylerbeyinin örfî bir tasarrufu olamazdı. Ancak yetki alanı müdahaleleri gibi beylerbeylerinin yetkilerini suistimal ettikleri durumlar da görülebilmekteydi. Ocak 1593 tarihli bir hükümde Maçakhel, Emirhoy ve Şavşad sancakbeyleri, Çıldır Beylerbeyinin[410] vergileri tahsil etmelerine engel olduğuna dair şikayetleri konu edilmiştir. Ayrıca beylerbeyinin onları gereksiz işlerle

[406] Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi" *DİA*, c.6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 71-72.
[407] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 111-12.
[408] MD 46/hk.150.
[409] MD 48/hk.606.
[410] Bu tarihte Çıldır Beylerbeyi Hızır Paşa'dır.

görevlendirdiğinden de yakınmışlardır.[411] Hükümde Çıldır Beylerbeyine, devlet malı tamamen tahsil oluncaya kadar sancakbeylerini fuzuli işlerde görevlendirmemesi, eğer devlet malı tahsil olunmazsa kendisin bu zararı karşılayacağı yazılmıştır. Bu hüküm ayrıca sancakbeyinin yerelde, üstleriyle yaşadığı idarî ve mali bir sorunu merkezle paylaşmasını, merkez idarenin denetim mekanizmalarını sınır bölgesindeki eyaletlerde bile büyük bir titizlikle uyguladığını ortaya koyar.

Çıldır Beylerbeyi komşu eyaletlerin beylerbeyiyle sorun yaşadığı hükümlere yansımıştır. Yetki alanı meseleleri, ekonomik kaygılar ve üstünlük kurma isteği gibi nedenlerle birbirlerine zorluk çıkarttıkları görülmüştür. Maiyeti ve yerel desteği daha fazla olan beylerbeyi diğer beylerbeylerine baskı yapabilmiş, müdahalelerde bulunmuştur. Ayrıca Çıldır Eyaleti'ne komşu olan Erzurum ve Tiflis beylerbeyleri Çıldır'a tabi topraklarda asayiş sorunları çıkarmışlar, bunlar da hükümlere konu olmuştur. Mesela Eylül 1609 tarihli hükümde, İspir Sancağının arpalık olarak Çıldır Beylerbeyine verildiği, ancak Erzurum Beylerbeyinin "*bu topraklar benimdir*" diyerek buraya müdahale yaparak halkından zorla erzak ve hayvan almaya devam ettiği, dile getirilmiştir. Ayrıca Erzurum Beylerbeyin İspir halkına her türlü zulüm ve tecavüzde bulunduğu, belirtilmiştir.[412] Aralık 1615 yılına ait Ahıska Kadısına hitaben yazılmış olan mühimme kaydı, eski Tiflis Beylerbeyi ile Çıldır Beylerbeyi arasındaki asayiş sorunu hakkındadır. Eski Tiflis Beylerbeyi olan Yusuf, sekbanlarına Çıldır Beylerbeyi olan Hüseyin Paşa'yı zorla aldırıp hapis ettirmiş. Bununla da yetinmeyerek Hüseyin Paşa'nın mal ve erzağını yağmalatmış, Hüseyin Paşa'nın adamlarına ait olan tımar ve zeametlerine zorla girmiştir.[413]

Beylerbeyinin sebep olduğu asayiş sorunlarından biri halkın mal ve mülküne zorla el koymasıdır. Bu olaylar XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı taşrasında yaygınlaşan çeşitli büyüklüklerdeki ağırlıklı olarak ehl-i örf ve onların kapılarındaki sekbanlardan oluşan atlı grupların reayanın malına mülküne zarar vermesi çerçevesinde

[411] MD 70/hk.446. Günümüz Türkçesiyle hükümde*"...Dergâh-ı Mu'allâma mektup gönderip üzerlerinde mal-ı miri (devlete ait mal) olduğunu ve tahsil için Erzurum Beylerbeyisi ve defterdarı tarafından mektup ve adam geldiğini, lakin senin tarafından önemli bir mesele olmadan hemen hizmete alınmalarıyla üzerlerindeki malın tahsil edilmesinin mümkün olmadığını söylediler..."* ifadesi geçer.

[412] MD 78/hk.1734. Aynı konuda hüküm Çıldır Beylerbeyine de gönderilmiştir. Bu hükümde, Erzurum Beylerbeyinin İspir reayasından zorla mal ve erzak toplamasının, halka zulümde bulunasının engellenmesi uyarasında bulunulmuştur. MD 78/hk.1735.

[413] MD 81/hk.647.

ele alınmalıdır.[414] Beylerbeyleri[415] bazen halka karşı zulüm etmiştir. Bu konu da şikayetlere neden olmuştur. Hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla reayaya karşı zülüm yapılırken Müslüman veya gayrimüslim ayrı ayrımı yapılmamıştır. Beyler, kapı halkları ile tekâlif-i şakka tahsili, halkın malını gasp etme gibi reayanın huzurunu kaçıran ve rencide eden saldırıları olmuştur.

Bu olayların sürekli olduğunu düşünmek tabi ki yanlış olacaktır. Ancak yukarıda belirtildiği üzere Anadolu'da XVI. yüzyıl sonlarında yaşanan Celâli Fetreti sırasında reayanın asayişini bozan benzer vakaların Çıldır Eyaleti'nde de yaşandığı mühimme kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bazı Çıldır Beylerbeylerinin reayaya yaşattığı sıkıntılardan biri adamlarının ihtiyaçlarını karşılamak için onları köylere hilâf-ı şer' ve kanuna aykırı vergi toplamaya göndermesi, reayadan zahiresine el koyması, bazen de adamlarını belli köylere göndererek oralarda kışlamalarını istemesidir. Bu gibi durumlar karşısında zor durumda kalan reaya, eğer bu kişilerin isteklerini karşılayamazsa zorbalığa maruz kalmış, köylerini terk etmek zorunda bile kalmıştır. Örneğin Şubat 1592 tarihli Çıldır Beylerbeyine gönderilen hükümde, adamlarına beylerbeyliğinde olan bazı karyeleri kışla tayin ettiği, bu adamların oralara gidip para vermeden zahire aldıkları, reayanın zor durumda kalarak göç ettiği, bu durumun vilayetin harap olmasına sebep olduğu yazılmıştır. Bu uygulamaları hemen durdurup reayanın huzur ve güvenliğinin sağlanması için çalışması istenmiştir.[416] Beylerbeylerinin keyfi uygulamalarına bir örnek de başka kalelere yerleşerek ve adamlarının ihtiyaçlarını oralardan zorla karşılama yoluna gitmesi olmuştur. Örneğin, Mayıs 1594 tarihli bir hükümde, Safevilerle savaşta Ardahan Sancağının harap olduğu ve ahalisin perişanlık içinde şehrin kalesine sığındığı, Çıldır Beylerbeyinin bu kaleye adamlarıyla gelerek iki üç ay kaldığı, para vermeden halktan yiyecek ve mal aldığı yazılmıştır. Bunun sonucunda zaten büyük sıkıntı yaşanan kalede, kıtlık baş göstermiş, insanlar perişan olmuştur denmektedir.[417]

[414] Mustafa Akdağ, "Celâlî Fetreti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16, sy 1-2 (1958): 97.
[415] İpşirli, "Beylerbeyi", 73.
[416] MD 67/hk.489
[417] MD 78/hk.2153. Benzer hüküm için bkz: MD 78/hk.881

Osmanlıda vakıfların kanun gereği özel statüleri vardır. Selâtin ve Haremeyn vakıflarına bağlı köyler serbestiyyet statüsünde oldukları gibi reayası da bazı vergilerden muaf olmuşlardır.[418] Hükümler incelendiğinde Çıldır Beylerbeyinin eyaletinde bulunan vakıfların idarî ve malî özerkliğini tanımadığı ve buralarda vergi toplamaya çalıştığı ortaya çıkmıştır Örneğin, Eylül 1609 tarihli Pertekrek Beyi ve kadısına yazılan hükümde, Merhum Veziriazam Mehmet Paşa'nın Pertekrek'te bulunan vakıf köylerinin avarız, cizye, nüzul, her türlü örfî ve divanî vergiden muaf olduğu halde beylerbeyinin şeriata ve kanuna aykırı olarak vergi saldığı, oraları kışlak olarak kullandığı, vakıf köylerinin reayasının perişan olduğu, yazılmıştır.[419]

Beylerbeyinin sebep olduğu asayiş sorunlarından biri de haraçgüzar, zimmî ya da gayrimüslim reaya olarak karşımıza çıkan sıradan halktan kimselerin gördüğü bazı zulümlerden de sorumlu olmasıdır. Müslüman reayadan farklı olarak haraçgüzar reaya (artık Osmanlı tabiyetine girmiş olunduğu halde) esir edilip satılmıştır. Örneğin, Kasım 1590 tarihli Çıldır Beylerbeyine yazılan hükümde, haraçgüzar reayadan kimselerin beylerbeyliği ve sancakbeyliğinin adamları tarafından esir edip sattıkları belirtilmiştir.[420] Başka bir hükümde, Çıldır Beylerbeyinin haraçgüzar reayanın çoluk çocuğunu, kadınlarını esir edip sattığı yönünde şikayetlerin geldiği, böyle bir şey yapmamasının emredildiği görülmektedir.[421] Merkez tarafından bu gibi durumlar reayaya zulüm diye tanımlanmış, devlete bağlılık için haraçgüzar reayanın hoşnut edilmesi istenilmiştir. Ancak bu noktada belirtilmelidir ki Kafkasya Osmanlı Devleti için köle sağlanmasında önemli bir kaynak olarak görülmekteydi. Osmanlı hakimiyetine giren Gürcü topraklarından gerekse sınırlarda varlıklarını koruyan Gürcü prensliklerinden Osmanlı topraklarına köleleştirilmiş zimmî reayanın akışı yüzyıllar boyunca devam etmiştir.[422]

Beylerbeylerinin geniş yetkilere sahip olması, Çıldır'ın merkezden uzakta olması, dönemin ekonomik ve idarî şartlarına bağlı olarak bu yetkilerin kötüye

[418] Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)", *Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan,* ed. Fatih Yeşil ve Fatih Öz, (Ankara: Timaş Yayınları 2018), 576.
[419] MD 79/hk.959.
[420] MZD 4/hk.181.
[421] MD 72/hk.311.
[422] Fırat Yaşa, "Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, sy 13 (2014): 660.

kullanılmasını doğurabilmiştir. Beylerbeyinin yetkilerini kendi çıkarları için kullanmaları eyalette huzuru kaçırmış, reayayı perişan etmiştir. Bu konuda şikayetler merkeze ulaştırılmış, ancak benzer olayların çokluğundan çözüme ulaşılmada zayıf kalınmıştır.

2.2.1.2. Sancakbeyi ve Maiyetinde Olanların Neden Olduğu Asayiş Sorunları

Sancaklar, Osmanlı idare sisteminde eyaletlerin alt birimi olarak görülür ve başında "sancakbeyi (mîr-i livâ)" denen idareci bulunurdu. Sancakbeyi, sancağındaki subaşı, alay beyi, dizdar ve sipahi gibi ehl-i örfün amiri olarak bölgesinde asayişi sağlamak, sipahi-reaya arasındaki ilişkileri kanunlara uygun biçimde yürütülmesini sağlardı. Ayrıca sefer zamanlarında sancağındaki tımarlı sipahilerle bağlı olduğu beylerbeyinin emrine girer, sefere giderdi.[423] Devletin ona verdiği meşruiyetle bölgesinde düzeni sağlamakla görevli olan sancakbeylerinin, görev ve sorumluklarının dışına çıkarak asayişin bozulmasına sebep olacak eylemelerde bulundukları tespit edilmiştir. Çıldır Eyaleti'nin sınırda bulunmasından dolayı savaşlar, sınırların korunması gibi etkenlerle beylerbeyliğine bağlı sancakların sayısı bazen artış göstermiş bazen de azalmıştır. Sınırda bulunmaları, bazılarının ihtida etmiş ümeradan olmaları, Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik, idarî, sosyal sıkıntılar sancakbeylerinin daha özgür ve kendi çıkarları için çalışmalarının önünü açmıştır.

Kayıtlarda sancakbeylerinin sebep olduğu asayiş sorunları hakkında 13 hüküm tespit edilmiştir. Asayiş sorunlarına sebep olanların tamamı, olaylar yaşanırken fiili olarak sancakbeyi görevinde olanlar değildir. Bazıları sahte belge ile sancakbeyi olmuş[424], bazıları azledilmiş[425], bazıları da "sancakbeyi olmak"[426] iddiasıyla asayiş sorunları çıkaran kişilerdir. Ancak hükümlerde sancakbeyi makamıyla beraber geçtiği için hepsinin aynı başlık altında ele alınması uygun görülmüştür.

Sancakbeyleri, maiyetinde olan adamları ile çeşitli asayiş sorunlarına sebep olmuşladır. Beylerbeyleri gibi onlar da vakıf mülkü olan köylere baskı uygulamış, zorla

[423] İlhan Şahin, "Sancak", *DİA, c. 36* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 98-99.
[424] MZD 18/hk.237a/1, MZD 18/hk.237a/2.
[425] MD 46/hk.147.
[426] MD 78/hk.428.

vergi toplamış ve köylerdeki reayaya zulüm ve tecavüzlerde bulunmuşlardır. Örneğin, Temmuz 1616 tarihli Pertekrek ve Livane kadılarına gönderilen hükümde, vefat eden Mehmet Paşa'nın vakfına ait köylerden vergi alınmaması lazımken, sancakbeyleri, subaşılar ve voyvodalar adı anılan köylere salgın salıp, reayanın malını gasp ettikleri gibi ödeyemeyeceği vergiler talep etmişlerdir.[427] Sancakbeylerinin vakıf reayasına karşı başka sıkıntılar da yaşattığı hükümlere yansımıştır. Örneğin, Ekim 1610 tarihli hükümlerde Livane sancakbeyinin, vakıf reayasından 6000 kuruş borç aldığı ama bu borcu ödemediği yazılmıştır.[428] Bu hükümler Çıldır Beylerbeyi ve Pertekrek Kadısına hitaben yazılmıştır. Bu durumun kadı mahkemesinde görülüp mağdurların paralarının geri verilmesi emredilmiştir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda yetki alanlarına yapılan müdahaleler, Osmanlı'daki taşra yönetiminin genel bir sorunu olmuştur. Bu sorun, yalnızca vakıf alanlarına özgü değildir; genel olarak tüm yerel yönetim birimlerinde yaşanmıştır. Ancak, vakıf köylerinin, has ve zeamet statüsündeki diğer köylere göre daha korunmasız olması, bu alanları talan eden bazı yerel yöneticiler için daha cazip hale getirmiş olabilir. Bu nedenle, vakıf köyleri, taşra yöneticilerinin yetki aşımı ve kötüye kullanımı konusunda daha savunmasız kalmışlardır.

Sancakbeylerinin yaşattığı sorunlardan biri gayrimüslim reayaya karşı baskılar olmuştur. Hükümlerde sancakbeyleri ve adamlarının zimmî reayayı köle ve esir edip sattıkları konusunda bilgilere ulaşılmaktadır. Öyle ki haraçgüzar reaya yapılan zulümlerden, kadınları ve çocuklarının esir edilip satılmasından o kadar mağdur olmuş ki merkeze arzuhaller gönderip şikayetlerde bulunmuşlardır. Örneğin Ekim 1613 tarihli bir hükümde Acara-i Ulya, Maçakhel, Emirhoy, Şavşad, Pertekrek, Nifs-i Livane, Acara-i Süfla sancakbeyleri ve kadıları muhatap alınmıştır. Hükümde, gayrimüslim reayanın payitahta mektuplar gönderip, kendilerinin uzun yıllardır üzerlerine düşen hizmetleri yapıp haraçlarını verdikleri halde kadınlarının ve çocuklarının esir edilip satıldığı konusunda, yakınmışlardır. Hükümde sancakbeylerine ve ilgili sancaklarına kadılarına hitaben, *"Bu emri aldığınızda bu konuda dikkatli olup, gerçekten haraçgüzar reaya ise ailelerini alıp esir olarak satmayıp, emrime aykırı ve olagelen duruma ters kimseyi rahatsız etmeyesiniz ve ettirmeyesiniz. Eğer haraçgüzar reayayı esir olarak*

[427] MD 81/hk.132.
[428] MD 79/hk.1102, MD 79/hk.1103.

satarsanız, sen ki kadısın, sorumlu olursun. Buna göre basiretli olunuz." denmiştir.[429] Reayanın en yakın şikâyet merci kadıdır. Ancak burada reayanın bulunduğu yerde adaleti bulamadığı ve bu nedenle merkezî yönetime şikayetlerini sunduğu anlaşılmaktadır. Merkezî yönetim ise durumdan haberdar olduğunu bildirmekle birlikte, kadıyı görevini yapmasını emretmektedir.

Sancakbeylerinin payitahttan gelen fermanlara rağmen bu emirlere itaat etmedikleri olmuştur. Örneğin, Mart 1610 tarihli hükümde, Ahıska Kalesi'nin onarılması için Çıldır'a bağlı sancaklardan duvar ustaları ve işçi istendiği, ancak bazı beylerin (Oltu Sancakbeyini kastediyor) Ardanuç Sancakbeyi ile ittifak içinde oldukları ve Ahıska Kalesi için usta ve işçi gitmesini engellediği yazılmıştır.[430] Başka bir hükümde Ardanuç Kalesi dizdarı merkeze mektup gönderip, Ardanuç Kalesi Gürcistan ile bitişik ve yol üzerinde olduğundan bazı sancakbeylerinin çok sayıda atlı ve tüfekli adamlarıyla gelip kalede yaşayanlara ve etraftaki köylere zorluk çıkarıp, aylarca konaklama yaptıklarından dolayı, şikayette bulunmuştur.[431] Bu bölgede gümüş madeni olduğu ve bu sebeple madenin işlerinin aksadığı, dile getirilmiştir. Ayrıca Ardanuç Kalesi, Osmanlı'ya bağlı Gürcü prenslikleriyle komşu olduğu için orada yaşanan sorunların Gürcü kökenli reaya ve beyler açısından sıkıntılara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Ağustos 1595 tarihli hükümde, önceki Ardanuç Sancakbeyi olan Hüseyin'e sancak (Livane veya Pertekrek sancaklarından biri) ve Kaya isminde birine çavuşluk verilmiş. Onlar da Livane ve Pertekrek sancaklarında maden arama bahanesiyle, oranın halkına zulüm etmişlerdir. Oysa bu sancaklarının uzun süredir ocaklık statüsünde olduğu dile getirilmiştir. Bu kişilerin kışkırtmasıyla bazı Gürcü emirlerinin isyan ettiği, hatta bu durumdan dolayı *"Ahıska Vilayeti harabeye dönmüştür"*, yazılmıştır.[432]

Sancakbeyleri arasındaki rekabet, anlaşmazlık asayiş sorunlarına neden oluştur. Hükümler incelendiğinde Çıldır Eyaleti'ne tabi olan sancakların beyleri bazen kendi aralarında eşkıyalığa kadar varan; ev basma, adam öldürme, yağma gibi sorunlara neden olmuşlardır. Eylül 1581 tarihli Çıldır Beylerbeyine gönderilen hükümde, Maçakhel

[429] MD 81/hk.482.
[430] MD 78/hk.1441.
[431] MD 78/hk.881.
[432] MD 73/hk.856

Sancakbeyi iken Gürcülere davranışından dolayı görevden alınan ve hapsedilen Ahmet'in, kurtulup eski sancağını zapt ettiği, zorluk çıkardığı yazılmıştır. [433] Ondan alınan sancakbeyliği Gürcü soylusuyken Müslüman olan ve Yusuf Paşa ismini alan Tiflis Beylerbeyinin[434] oğlu Mustafa'ya verilmiş.[435] Ancak azledilen sancakbeylerinin maiyetinde kendine tabi askerleri olduğu, eski makamına gelmek için kanun dışı yollara başvurduğunu göstermiştir. Hükümlerde yine Maçakhel Sancağında yukarıda yaşanan olayın bir benzeri vardır. Ancak bu sefer mağdur ve fail bu sefer değişmiştir. Aralık 1615 tarihinde Ahıska ve Maçakhel kadılarına yazılan bu hükümde, fiilen Maçakhel sancakbeyi olan Mehmed'in, önceki sancakbeyi olan Arslan'ı zalimce öldürdüğü, elli bin akçesine el koyduğu, akraba ve yakınlarına zulüm ettiği, bu da yetmiyormuş gibi oğul ve kızlarını kafirlere verdiği yazılmıştır.[436] Hükümde bu durumun araştırılıp, şeri kanunlara göre çözülmesi, adaletin sağlanılması istenmiştir. Bu kayıtlar, yerel yöneticiler arasındaki güç mücadelesi ve suistimaller sancakbeylerini yerelde asayişin olaylarının ne derecelere gelebileceğine bir örnek olmuştur. Ayrıca hükümlerde, merkezi otorite tarafından yerel yöneticilerin suistimallerinin ve zalimliklerinin fark edildiği ve şeri kanunlara göre adaletin sağlanması için çaba gösterildiği belirtilmiştir. Bu da merkezi otoritenin yerel düzeydeki adalet arayışını ve suistimalleri önleme çabalarını yansıtmıştır.

Hükümler incelendiğinde, bazı kişilerin sahte belgeler düzenleyerek sancakbeyi oldukları, bu görevleri sırasında halka zorluk çıkardıkları yönünde şikayetlerin olduğu tespit edilmiştir. Bu durumlar üzerine merkezden çeşitli hükümler yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda sahteciliğin ne derece yaygınlaştığını gösteren 1606 yılına ait hükümde şikâyeti yazan önceki Poshov Sancakbeyi Osman olmuştur. Hükümde, Poshov Sancağının Abdi diye birine verildiği ancak bu Abdi denen şahsın sahte emirle 10 yıl önce Ardanuç Sancağına bey olarak atandığı, bu süre zarfında sancağı işgal ve tasarrufta bulunduğu, daha sonra bu sancağı Veli adında birine devrettiği, bu Veli denen şahsın da "*Tebriz'de ölen Ahmet Paşa'dan emir aldım*" diye

[433] MD 46/hk.147.
[434] Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612),* 111.
[435] Bu durum, Osmanlı Devleti bölgede asayişi sağlamak için Müslüman olan Gürcü asillerini bölgede yüksek dereceli idareciler olarak görevlendirmesine bir örnek oluşturmuştur. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk ve Avrupa ile İlişkiler* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 67-92.
[436] MD 81/hk.648.

Acara-i Ulya sancağını işgal etmiş olduğu yazılmıştır. Osman, elinde olan kayıtlara baktığında adı anılan bu kişilerle ilgili "sancağa girme emirlerinin" bulunmadığını belirtmiştir. Bu konuda kadıdan fetva aldığını da belirtmiştir.[437] Başka bir hükümde Ahıska Alaybeyi olan Mustafa denen birinin sahte emirle "*Acara-i Ulya sancağı bana verildi*" dediği yazılıştır. Bu Mustafa denen şahıs ayrıca reaya tecavüzlerde bulunduğu, onlardan haksız yere erzak aldığı belirtilmiştir. [438] Merkezi otoritenin zayıflaması ile yerelde güçlü olan kişiler Osmanlı idarî sisteminde iyi pozisyona gelebilmek için sahte belge bile düzenleyebilmiş, bu durumun yeniçağ koşullarında tespit edilip sorunun çözülmesi uzun yıllar sürebilmiştir. Bu şekilde reaya zengin olmak isteyen hırslı sancakbeylerinin suistimallerine açık hale gelmiştir.

Bazı kişiler sahte belgeler ile sancakbeyi olmayı denerken bazıları da maiyetinde topladığı sekbanlarıyla kendini "mîr livâ yani sancakbeyi" olarak tanıtarak asayiş sorunlarına sebep olmuş ve eşkıyalık hareketlerinde bulunmuştur. Örneğin Haziran 1609 tarihli Çıldır Beylerbeyi ve Ardanuç Kadısına hitaben yazılmış hükümde, Mehmet isminde birinin "mîr livâ" ünvanlıyla 100 kadar sekban, 150 atlı ve başka adamları ile Ardanuç Kalesi'ni 12 gün kuşatıp hisar erlerinden 2 kişiyi öldürdüğü, kalenin etrafında olan köyleri basıp erzaklarını yağmaladığı, bağ ve bahçeleri, ormanları yaktığı, harabe iki kaleyi tamir edip eşkıyalarını ve sekbanlarını buraya yerleştirdiği yazılmıştır.[439] Bu hükümden anlaşıldığı kadarıyla eşkıya ile ehli örf arasında bir ayırım kalmamış, sıkıntıyı hep reaya çekmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Sancakbeyleri ve maiyetindekilerin yol açtığı asayiş sorunları taşra yönetiminde önemli sorunlar yaratmıştır. Çıldır'a bağlı sancaklar özelinde yaşanan asayiş sorunları, yerel idarecilerin suistimalleri ve rekabetlerinin ne derece vahim sonuçları olduğunu gözler önüne sermiştir. Sancakbeyleri kendilerine verilen yetkileri kötüye kullanmış ve halkı zor duruma sokmuşlar, vakıf mülklerine saldırmışlar, haraçgüzar reayaya zulmetmişledir. Devletten gelen emirlere uymamışlar, sahte belgelerle sancakbeyi olmaya çalışarak yerelde asayişin bozulmasına yol açmışlardır. Osmanlı'da merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerde yerel idarecilerin

[437] MZD 18/hk.237a/1.
[438] MZD 18/hk.237a/2.
[439] MD 78/hk.428.

kendi çıkarlarını ön planda tuttukların ve reayanın huzurunu bozduğunu ortaya koymuştur.

2.2.1.3. Kul Taifesinin Sebep Olduğu Asayiş Sorunları[440]

Sözlükte "esir, köle" anlamına gelen kul (gulâm), özellikle II. Mehmed'den itibaren "tebaa, hizmetkar, sadık" gibi anlamlarda da kullanılmıştır.[441] Kul sistemi ise geniş anlamda sarayda ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere kölelerden padişaha bağlı idarî ve askerî sınıf yetiştirme olarak tanımlanabilir.[442] İlk başlarda savaş esirlerinden elde edilen kölelerle oluşturulan bu sistem, zamanla Osmanlı'nın Hristiyan tebaasından alınan çocuklardan oluşturulmaya başlanmıştır. Ancak devşirme oğlanı denen bu çocuklar, esir sayılmazdı. Devşirme sistemi Osmanlı'nın kul sistemine getirdiği bir yenilik olmuştur.[443] Bu sistemden beslenen kapıkulu ocakları, Osmanlı Devleti'nin merkez kuvvetlerini teşkil eden maaşlı askerlerin gel adı olmuştur. Kapıkulu askerleri yaya veya atlı asker olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır: Acemi, yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacısı, humbaracı ve lağımcı gibi ocaklardan oluşan "yayalar ve sipah, silahtar, ulûfeci ve gurebâ gibi bölüklerinden oluşan "altı bölük ocakları"dır.

Kapıkulları ilk başlarda başkent ve çevresinde konumlandırılmışken XVI. yüzyılın ikinci yarsından itibaren gerek Osmanlı'da şehzadeler arası mücadele gerekse celali eşkıyalarının ortaya çıkmasıyla beraber eyalet merkezlerindeki kalelerde görevlendirmeye başlanmışlar, gitgide taşradaki sayıları artmaya başlamıştır.[444] Hükümlerde, sınırda olan Çıldır Eyaleti'nde ulûfeli olan bu kapıkullarının faaliyetlerine dair bilgiler tespit edilmiştir. Kul taifesi ehl-i örf zümresi altında sorunlara neden olmakla beraber bu başlık altında kulların (kapıkulları -yeniçeriler) öne çıktıkları olaylar yazılmıştır.

---

[440] Burada kastedilen kaleleri korumak için merkezden gönderilen devşirme sistemine bağlı, ulûfeli olan askerlerdir.
[441] Abdülkadir Özcan, "Kul", *DİA, c. 26* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 348.
[442] Mehmet Ali Ünal, "Kul Sistemi", içinde *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 2011), 415-416.
[443] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),* 83.
[444] Cafer Çiftçi, "Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy 27 (2011): 30-31.

Çıldır hakkındaki hükümlerde kul taifesinin çıkardığı sorunların başında ulufe almaların rağmen görevlerini aksatmaları, kaleleri izinsiz terk etmeleri, maaşları ile ilgili sorunlar gelmektedir. Örneğin, Kasım 1592 tarihli Çıldır, Kars, Tiflis, Lori gibi beylerbeylerine ortak gönderilen hükümde, eyalette mevcut olan ve olmayan kulların yoklanıp, kalelerde hizmet edenleri ayrı, kendi keyfinde olup görevlerini yapmayıp ulufe zamanı gelip maaş alanları ayrı defterlere yazıp merkeze bildirmeleri emredilmiştir.[445] Bu konuda Temmuz 1596 tarihli başka bir hükümde, kalelerde bulunan kullar maaşlarını almalarına rağmen kalede durmadıkları ve dergah-ı mualla çavuşuyla beraber bu durum için yoklamalar yapılarak yerlerinde olmayanların dirliklerinin ellerinden alınması istenmiştir.[446]

Çıldır Eyaleti sınırda bulunduğundan oradaki kalelerin savunulması önemli olarak görülmüş buna göre önlem alınmıştır. Bu nedenle Ahıska, Azgur, Ardanuç gibi kalelerin savunulması için yeniçeriler ve diğer kul taifesinden askerler yerleştirilmiştir. Ancak, bu kalelerde bulunması gereken askerlerin görev yerlerinde olmadıkları konusunda merkeze şikayetler iletilmiştir. Örneğin, Nisan 1594 tarihli Çıldır Beylerbeyine hitaben yazılan hükümde, Ahıska ve Azgur kalelerinin muhafazasında olması gereken kulların yarısının başka diyarlarda olduğu, bazılarının ağalarının izniyle kaleden aydırıldıkları, bundan dolayı sınırların korunaksız kaldığı yazılmıştır.[447] Hükümden bu konudaki şikâyeti merkeze bildirenin Çıldır Beylerbeyi olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki beylerbeyi bile ulûfeli kul askerlerine otoritesini geçirememiş ve sorunun çözümü için merkeze mektup yazmak zorunda kalmıştır. Ayrıca bu hükümde, eğer kullar izin alıp bir yere gideceklerse beylerbeyinden icazet almaları konusunda kul ağalarına sıkı şekilde tembihte bulunulmuştur.

Kul taifesi görev yaptıkları kaleleri terk etmek için başka yollar da bulmuşlardır ve gittikleri yerler de eşkıyalık faaliyetlerine katılmışlardır. Çıldır kullarının maaşları Halep veya Revan hazinesinden ödenmiştir. Bu maaşları alıp getirmek için kullar arasından bazıları seçilmiştir. Ancak gitmesi gerekenden daha çok kişi kalelerden ayrılıp maaş almaya gitmiştir. Bu durum hem ayrıldıkları kalelerin savunulmasında hem de gittikleri yerlerde asayiş sorunları doğurmuştur. Bu konuda

[445] MD 69/hk.161.
[446] MD 74/hk.630
[447] MD 72/hk.213.

Halep Defterdarı merkeze şikâyette bulunmuştur. Bu şikâyete karşılık Ekim 1590 yılına ait Çıldır, Kars, Tomanis beylerbeylerine ortak hitap edilen hükümde, kul maaşları için Halep'e gelen kulların sayısının 400-500'ü geçtiği, bu kişilerin oralarda halka zulüm ve tecavüzlerde bulundukları yazılmıştır. Ulufe zamanı geldiğinde her kaleden 3 kişiden fazla kul gönderilmemesi istenmiştir.[448]

Kul taifesinin ev basma, adam öldürme, yağma gibi eşkıyalık olaylarında bulunduğu tespit edilmiştir. Örneğin, Şubat 1615 tarihli hükümde kul taifesinden askerlerin yaptıkları asayiş sorularına dair örnek vardır. Çıldır ve Erzurum beylerbeylerine hitaben yazılmış olan bu hükümde, kale muhafazasında olması gereken Kars kullarından 5-6 kişi görev yerlerinde olmayıp, haraçgüzar reayaya "*siz gönüllü oldunuz*" diye yanlarına toplayıp, onlarla beraber fesatlık yaptıkları, yazılmıştır.[449]

Sonuç olarak, kapıkulu askerlerinin görevlerini yerine getirmekte yaşadıkları aksaklıklar ve bu aksaklıkların getirdiği güvenlik sorunları, Osmanlı'nın askerî ve idarî sistemindeki bazı problemleri ortaya koymuştur. Bu durum, merkezi yönetimin yerel sorunlarla başa çıkmakta ne kadar zorlandığını göstermekte ve askerî teşkilatın etkinliğinin önemini vurgulamaktadır. Ayrıca kapıkulları bir grubu ifade ettiğinden burada yazılandan daha çok asayiş sorununa neden olmuşlardır. Bir anda hepsi isyan veya eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmamışlardır. İçlerinden bazıları daha çok sıkıntı yaratmıştır. Ancak hükümlerde kul yazılması yerine ehli örf yazıldığı da olmuştur. Bundan dolayı kapıkulu sisteminin bozulması olgusu bu Çıldır özelindeki hükümlerde kendini göstermiştir.

2.2.1.4. Tımar ve Zeamet Sahiplerinin Sebep Olduğu Asayiş Sorunları

Türkçede dirlik ile eş anlamlı kullanılan tımar kelimesi "bakım, ilgi" anlamlarına gelmektedir. Tımar, geniş anlamda Osmanlılar'da devlete ait toprakların (mirî) askerî ve idarî amaçlarla tahsisine dayalı bir sistemi ifade etmek için kullanılan bir terim olmuştur. Bu sistem nakit ekonomisi ve merkezi hazinenin gelişmediği dönemde hem ordu oluşturmak hem de taşrayı denetlemek ve vergi toplayabilmek için

[448] MD 67/hk.56.Benzer hükümler içi bkz. MD 64/hk.417, MD 66/hk.236.
[449] MD 80/hk.1073. Benzer hüküm için bkz.MD 70/hk.347.

zorunlu bir şekilde ortaya çıkmıştır.[450] Bu sistemde vergi vermekle yükümlü olan reaya vergisini tımarlı sipahi denen devlet görevlisine öder, tımarlı sipahi de ayni ödenen vergileri nakde çevirirdi. Bu paradan hem kendi giderlerini karşılar hem de belli miktar gelir başına cebelü denen atlı askerler yetiştirmek zorundaydı. Tımar toprakları kendi aralarında büyüklüklerine göre tımar, zeamet ve has diye kısımlara ayrılmıştır. Tımar sahibi olanların hem askerî hem de idarî görevleri vardı. Asayişi sağlamak, vergi toplamak, sefer zamanı orduya katılmak, üretim ve tarımı teşvik etmek, adaletin sağlanmasına yardım etmek tımar sahiplerinin görevleri arasında olmuştur.[451]

Çıldır'a gönderilen hükümler incelendiğinde tımar ve zeamet sahibi olanların sebep oldukları asayiş sorunlarına rastlanmıştır. Çıldır'da yaşayan Ramazan adında bir alaybeyi[452] İstanbul'a şikayetler gitmiştir. Çünkü bu alaybeyi o sıralar Osmanlı'ya isyan etmiş eski Çıldır Beylerbeyi olan Mustafa Minuçehr Paşa ile temasta olunduğundan şüphelenilmiş. Ocak 1583 tarihinde yazılan hükümde, Ramazan alaybeyinin isyan eden Mustafa Paşa'nın vekili olduğu ve sürekli asilerle ilişki içinde olduğu yönünde şikayetlerin geldiği yazılmıştır. Ancak bu hükmün devamında Ramazan denen kişinin İstanbul'a gidip İslam ile şereflendiği belirtilmiştir. Ayrıca "bana kasıtlı olarak iftira atıyorlar" diye onun da kendisini savunduğu eklenmiştir. Payitaht, Erzurum Beylerbeyinden bu durumun araştırılmasını istemiştir.[453] Bu hükümden bir ay sonra yazılan hükümde, Ramazan alaybeyinin asilerle beraber olduğunun kanıtlandığını, hainlere ibret olsun diye hakkından gelinmesi istenmiştir.[454] Bu hükümlerden onun köken olarak Gürcü soylusu olduğu ve sonradan Müslüman olduğu ve buna karşılık zeamet derecisinde bir tımar verildiği ve alaybeyi yapıldığı sonucu çıkarılabilir. Ancak görevini kötüye kullanmış, asilerle gizliden ittifak yapıp devlete zarar vermiştir.

Tımar verilen topraklar, tımar sahipleri için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Bunun karşılığında, tımar sahipleri bu topraklarda yetiştirdikleri askerlerle savaşlara katılmak zorundaydılar. Ancak tımar sahipleri bazen seferlere katılmamışlar, sınır savunmasında olmaları gerekirken cepheden kaçmışladır. Çıldır'a gönderilen hükümlerde buna örnek oluşturacak hükümler vardır. Mart 1609 tarihli Çıldır

[450] Halil İnalcık, "Tımar", *DİA,* c. 41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 168-69.
[451] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),* 111-13.
[452] Osmanlı'da tımarlı sipahilerin ve bölüklerinin başında bulunan komutan.
[453] MD 48/hk.741.
[454] MD 48/hk.824. Sahte belge düzenleyen Alaybeyi hakkında hüküm için bkz. MD 18/237a/2.

Beylerbeyine hitaben gönderilmiş hükümde, Azgur nahiyesinde zeameti olan Mustafa isimli zaim, Safeviler oraya geldiğinde ailesini alıp kaçtığını, bundan dolayı Mustafa'nın zeameti Azgur Kalesi kethüdası Osman'ın akrabasına verildiği, Mustafa'nın hileye başvurup, sahte belge düzenleyip Osman'ı eşkıya gösterdiği yazılmıştır. Kethüda Osman'ın itibarını geri verin diye eklenmiştir.[455] Eski zaim Mustafa rahat durmamış, sınırda karışıklıklar çıkarmış. Bundan dolayı başka bir hüküm daha gönderilip, firar eden ve fesatlık çıkaran Mustafa'nın yakalanıp şeriata göre hüküm verilmesi emredilmiştir.[456]

Tımar sahibi olanlar bazen tımarlarını kaybettikleri olmuştur. Bu şekilde tımarları elinden alınan kişiler eşkıyalar ile birlikte olup etrafa zarar veren faaliyetlerde bulunduğu olmuştur. Mesela, Mayıs 1586 tarihli hükümde, Ardanuç Sancağında tımardan azledilmiş birinin, fesat ehli ile birlikte hareket edip, bu tımar yerini eşkıyaların yuvası yaptığı, bundan dolayı etraftaki vilayetlerin harap olduğu, hatta sefere giden askerlerin bile yollarını kesip, onları katledip, mallarını ve erzaklarını yağmaladıkları yazılmıştır.[457] Bu olayların araştırılması ve olayların şeriat mahkemesinde çözülmesi istenmiştir. Tımar üzerinden anlaşmazlıklar yaşandığı olmuştur. Zeamet ve tımar sahipleri savaşta ölürse, bu dirliklerin savaşta başarı gösterenlere verilmesi yönünde hükümler gönderilmiştir. Örneğin, Temmuz 1609 tarihli bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla, özellikle yüksek gelirli tımar sahibi olmak isteyenler arasında ciddi bir rekabet vardır. Gücü veya yüksek makamlı tanıdıkları olan kişiler, hak etmese de iyi tımarları alabilmektedir. Bu nedenle hükümde, "*hakkıyla tımar alanların haklarının korunması, başka kimselerin dahil edilmemesi*" yönünde telkinde bulunulmuştur.[458]

2.2.1.5. Asayiş Sorunlarına Sebep Olan Diğer Makam ve Şahıslar

Çıldır Eyaleti sınırları içinde yaşanan asayiş sorunlarının büyük bir kısmı, askerî sınıftan kaynaklanmaktadır. Önceki bölümlerde, bu sorunlara daha çok neden olan makam ve zümreler hakkında bilgi verilmiştir. Ancak, askerî sınıf içerisinde birçok

[455] MD 78/hk.828.
[456] MD 78/hk.1831.
[457] MD 60/hk.560.
[458] MD 78/hk.613

farklı makam ve şahıs, çeşitli asayiş sorunlarına sebep olmuştur. Bu bölümde, bu kişilerin ve grupların sebep olduğu asayiş sorunlarına ayrıntılı bir şekilde değinilecektir. Hükümler incelendiğinde, asayiş sorunlarına neden olanların tek bir makam veya şahısla sınırlı olmadığı görülmektedir. Bazı hükümlerde "ümeradan" (ümera sınıfından) veya "ehl-i örften" (ehl-i örf sınıfından) ifadesi kullanılarak, sorun çıkaranların genel sınıfına atıfta bulunulmuştur. Bu tür ifadelendirmeler, sorunların belirli bir makam veya ünvanla değil, daha geniş bir grup içinde ortaya çıktığını göstermektedir.[459] Bazı durumlarda ise, ümeradan belirli kişilerin adları açıkça belirtilerek, bu kişilerin neden olduğu sorunlar dile getirilmiştir.[460] Bu hükümler, asayiş sorunlarına neden olanların çoğunlukla birden fazla şahıs, makam ve gruptan oluştuğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, askerî sınıfın içindeki karmaşıklığı ve çeşitli makamların asayiş sorunlarına katkısını gözler önüne sermektedir.

Mutasarrıf, Osmanlı idarî teşkilatında "herhangi bir makam, görev veya memuriyeti elinde bulunduran, tasarruf eden" kişi anlamına gelmiştir. XVII. yüzyılda idarî yapıdaki değişikliklerle beraber merkezden veya taşradan güçlü kişilere arpalık olarak sancaklar verilmeye başlanmıştır. Bu şekilde sancakları tasarruf eden kişilere mutasarrıf denilmiştir. Çıldır Eyaleti'nde asayiş ile ilgili sorun çıkaran makamlardan biri de mutasarrıf olmuştur. Hükümlerden bu kişilerin yanlarında güçlü maiyetleri olduğu ve reayaya zulüm yaptıkları üzerine kayıtlar vardır. Örneğin, Şubat 1615 tarihli hükümde, Livane ve Pertekrek sancaklarına mutasarrıf olan beyler vakıf olan köylere saldırıp yağma yaptıkları, halkına zülüm ettikleri, zorla para aldıkları yazılmıştır.[461] Peşinden gelen hükümde Livane ve Pertekrek sancaklarına Sefer Bey diye birinin mutasarrıf olduğu, 200-300 atlı Gürcü beyleri ile vakıf köylerine saldırıp, hayvanları ve diğer yiyecekleri zorla alıp, insanlara tecavüzlerde bulundukları belirtilmiştir.[462] Hükümlerde mutasarrıf olan Sefer Bey'in vakıf topraklarının statüsünü kabul etmeyerek "*önceden benimdi*" diye saldırılarını haklı göstermeye çalıştığı yazılmıştır.[463] Bu

[459] Örneğin: MD 78/hk.881, MD 79/hk.958. Bu hükümde *"...mümâ-ileyh ümerâya ve ademlerine ve sair ehl-i örf tâ'ifesine muhkem tenbîh ve tekîd eyleyesin ki..."* denilerek sorun çıkaranlara uyarı yapılmıştır.
[460] Örneğin, MD 81/hk.547. Bu hükümde, *"...bundan akdem ümerâdan Yûsuf ve kethüdâsı Mustafa, ümerâdan Yâkub'u katl eyleyip..."* şeklinde kişi adları verilmiştir.
[461] MD 80/hk.1071.
[462] MD 80/hk.1072.
[463] MD 80/hk.870.

olayların iyi araştırılması, reayanın uğradığı mağduriyetlerin giderilmesi ve suçlu olanları şeri mahkemede cezalandırılması emrediliştir.

Hükümlerde "ağa" görevinde olanların da asayiş olaylarına neden oldukları tespit edilmiştir. Bunlar daha çok eşkıya ile temasta olmuşlar, kendi çıkarlarını ön plana alarak eylemlerde bulunmuşlardır. Devlette makamların liyakat değil de nepotizme göre belirlenmesi bu tür olayların artışında önemli olmuştur. Çünkü görevi elinden alınan kişiler eşkıya ile birlikte hareket etmeyi bir çıkar yol olarak görmeyi ön plana almışlardır. Örneğin, Temmuz 1596 tarihli hükümde, Ahıska Ağası olan Süleyman'ın eşkıyalardan olduğu, asi olanlara at, tüfek ve barut sağladığı yazılmıştır.[464] Benzer bir hükümde, Ardanuç'ta garipler ağası olan birinin eşkıya ile birlikte hareket edip, Müslümanların mallarına karışıp, huzursuzluk ve fesatlık çıkardığı kaydedilmiştir.[465]

Safevilerle savaşlarda sınırları korusunlar diye Tatar askerleri Ardanuç Sancağına yerleştirilmiş ve Ardahan Sancakbeyinin emrine verilmiştir. Ancak bu Tatar mirzaları maiyetindeki adamlarla boş durmamışlar birçok yeri yağma yapıp, reayaya zulümde bulunmuşladır. Tatarların bölgede yaşattığı asayiş sıkıntıları hükümlere yansımıştır. Mesela Haziran 1609 tarihli hükümde Tatar mirzalarına, kendi keyfîlerine göre hareket edip, halka ve fakirlere zülüm ve kötülük ettikleri, bu durumun öğrenildiği, vakit kaybetmeden Ardahan beyinin yanına varıp, onun emrinden çıkmamaları tembihlenmiştir.[466] Ancak Tatarların rahat durmadıkları ve halkı yağmalamaya ve zulüm etmeye devam ettikleri başka bir hükümden anlaşılmaktadır. Bu hükümde Tatarların baskı yapıp yağma yaptığı köylerden neler aldıkları ayrıntılı olarak verilmiş ve bu alınanların tanzimi için Çıldır Beylerbeyi, Oltu ve Ardanuç kadılarına görev verilmiştir.[467]

Hükümlerde "ehl-i örf" veya "ümera" diye tanımlanan askerî sınıfın sebep olduğu münferit eşkıyalık olayları da vardır. Bu sınıfa mensup olanlar haneye tecavüz, yağma, adam öldürme, tüccarların mallarına saldırı gibi birçok olaya karışmışlar bölgede asayişin bozulmasına sebep olmuşlardır. Örneğin, Mart 1609 tarihli Çıldır Beylerbeyi ve kadısına hitaben gönderilen hükümde, Recep isimli bir yeniçeriyi

[464] MD 74/hk.662.
[465] MD 74/hk.622.
[466] MD 78/hk.1670.
[467] MD 79/hk.287.

haraçgüzar reayadan bazı kişiler ve Mehmet Bey diye birinin kethüdası öldürüp, parasını, eşyalarını ve erzakını aldıkları yazılmıştır.[468] Başka bir hükümde, Hüseyin adlı bir yeniçerinin vekili olup ticaret yapan Osman adında biri Şavşat'ta ehl-i örfe tabi kişiler ve eşkıyanın saldırısına uğradığı, mallarının yağmalanıp kervandaki diğer kişilerin öldürüldüğü, Osman'ın ise canını zor kurtardığı yazılmıştır. İşin tuhaf yanı bu olay aylar önce olmalıdır. Çünkü hükümde, Osman'ın oradan kaçıp Ahıska'ya vardığı, oradan şikâyette bulunmak için İstanbul'a gittiği ama bu eşkıyaların İstanbul'a adam gönderip Osman'ı öldürttükleri belirtilmiştir.[469] Bu durum bize bu tür olayların ciddiyetini, merkezi otoriteye kadar uzanan karmaşıklığını ve şiddetini vurgulamaktadır.

Ümeralar arası husumet hükümlere yansımıştır. Bu duruma örnek ilginç bir hüküm vardır. Eylül 1613 tarihli hükümde, ümeradan Yusuf ve kethüdası Mustafa, yine ümeradan Yakub diye birini öldürdüğü, eski Pertekrek Sancakbeyi olan Mustafa'nın annesi, eşi, oğul ve akrabalarına ait 70 yük akçe miktarı mal ve erzağı yağmalayıp fesatlık yaptığı, yazılmıştır. Bu erzak ve mallar geri verilsin diye defalarca hüküm gönderilmiş olmasına rağmen Yusuf'un bu malları geri vermediği belirtilmiştir.[470] Bu hüküm, Osmanlı'da adalet sisteminin işleyişini ve haksızlıkların giderilmesine verilen önemi göstermektedir. Emirlerin defalarca verilmiş olması, merkezi otoritenin bu tür olayları yakından takip ettiğini ve adaletin sağlanması için kararlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, çeşitli hile ve aldatmalara karşı önlemler alındığı ve adaletin sağlanması için güçlü tedbirlerin alındığı da vurgulanmaktadır.

2.2.2. Yönetilen Sınıfa Tabi Olanların Çıkardıkları Asayiş Sorunları

Osmanlı Devleti'nde yönetilen sınıfa "sığır, koyun sürüsü" anlamlarına gelen reaya denilmiştir. Bu terim en geniş anlamıyla seyfiye, kalemiye ve ilmiyeden oluşan askerî sınıf dışında kalan vergi vermekle mükellef bütün reayayı temsil etmek için kullanılmıştır. Reaya kendi içinde Müslüman reaya ve gayrimüslim reaya diye ikiye

[468] MD 81/hk.365.
[469] MD 79/hk.1055.
[470] MD 81/hk.547.

ayrılmış, gayrimüslimler için "haraçgüzar reaya", "kefere" veya "zimmî reaya" terimleri kullanılmıştır. [471]

2.2.2.1. Müslüman Reayanın Sebep Olduğu Asayiş Sorunları

İncelenen hükümler, reayadan kaynaklanan asayiş sorunlarının sayısının, askerî sınıfa göre daha düşük olduğunu göstermektedir. Hükümlerde, ehl-i örf sınıfına mensup kişilerin eşkıyalarla birlikte hareket ettiklerine dair ifadeler bulunmaktadır. Ancak bunların reayadan eşkıyalar mı olduğu yoksa askerî sınıfa tabi eşkıyalar mı olduğu anlaşılmamaktadır. Çünkü belgelerde eşkıyalık kavramı belli bir sınıfa ait eylemleri ifade etmek için kullanılmamıştır. Osmanlı Devleti'nde genel olarak soygun yapıp insanların malına kasteden, etrafı haraca bağlayan, yağma yapanlara şaki veya bunun çoğulu olan eşkıya denmiştir.[472] Hükümlere baktığımızda bazı kişilerin sorun çıkarıp eşkıyalarla birleşip fesatlık çıkardığına yönelik ifadeler yer almıştır. Örneğin "bi-l fi'il Ahısha'nın ağası olan Süleyman eşkîyadan olduğundan"[473], "Mehmed Beğ'in yanında Celâlî eşkıyâsından Murâd Hânlı tâ'ifesi ile tekrar adı geçenin evini basıp"[474] gibi ifadeler asayiş sorunlarını çıkaranların sadece tek bir sınıfa ait olmadığı, bazen askerî ve reayadan kişilerin bir araya gelip sorun yarattıklarını göstermektedir. Bazen boş kalan bir toprak veya kalenin eşkıyaların yuvası haline geldiği ve eşkıyaların buralarda fesatlık yaptıkları, dile getirilmiştir.[475] Yani bölgede genel olarak eşkıyalık faaliyetinde olanların hangi zümreden olduğunu çözmek karışık ve zordur. Ancak bu gibi eşkıyalık olaylarında reayadan insanların da olduğu muhakkaktır. Bu başlık altında reayadan kişilerin birinci dereceden fail olduğu asayiş sorunları işlenecektir.

Reayadan asayiş sorunlarına sebep olanlar çeşitlilik arz etmiştir. Hükümlerde bazen asayiş sorunu çıkaran kişilerin meslek ve isimleri verilmiştir. Bazen bazı meslek gruplarına tabi olanlar sorunlar çıkarabilmiştir. Bunlar reayaya karşı eşkıyalık hareketlerinde bulunmuşlardı. Örneğin Mart 1594 tarihli Ardanuç Beyi ve Kadısına gönderilen hükümde, Ardanuç'ta gümüş madeninde çalışan madencilerden Durmuş,

[471] Mehmet Öz, "Reâyâ", içinde *DİA* (İstanbul, 2009), 490.
[472] İlgürel Mücteba, "Eşkıya", *DİA*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 467.
[473] MD 74/hk.662.
[474] MD 78/hk.2092. Bu konuda başka hükümler için bkz. 48/hk.741, MD 78/hk.824, MD 50/hk.560.
[475] MD 78/hk.1765, MD 67/hk.2

Katırcı Ömer, Kara Ali ve Kiras Mehmed vs. adlı kişilerin zimmî eşkıyalarla beraber hareket edip fukaranın kadınlarını ve çocuklarını kaçırıp, bazılarını yaralayıp mallarını ve erzaklarını yağma ettikleri yazılmıştır.[476] Ayrıca bu kişiler "Biz madenciyiz" diye kendilerini üstün görmeye çalışmışlardır.

Hükümlerde Çıldır Eyaleti'nde yaşayan bazı kişilerin Celali eşkıyası olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Örneğin, Kasım 1609 tarihli hükümde Keyhüsrev'in oğlu Mehmet Bey'in Celali eşkıyasından Murat Hanlı ile bir olup, silahtar zümresinden Mustafa adlı kişinin evini basıp, bütün mal ve erzakını yağmaladıkları yazılmıştır.[477] Başka bir hükümde bir Celali eşkıyasının, Çıldır'da bir kaleye yerleşip Safevilere haberler gönderdiği kaydediliştir. Ocak 1610 tarihli bu hükümde, "Canpuladoğlu eşkıyası" tabiri geçmektedir.[478] Anadolu'da Kuyucu Murat Paşa'nın Celali eşkıyasına karşı giriştiği acımasız mücadelenin sonucunda kaçan Celaliler Çıldır topraklarına kadar gelmişlerdir.[479] Bununla beraber Kızılbaş eşkıyasının faaliyetleri devam etmiştir. Çıldır Beylerbeyine hitaben 1616 yılında yazılan bir hükümde, Oltu reayasının sürekli Kızılbaş eşkıyasının saldırısına uğradığı, mallarının ve erzaklarının yağmalandığı, kadın ve çocuklarının esir alındığı belirtilmiştir. Bunun üzerine mağdur olan reayanın daha güvenli olan kalelere yerleştirilmesi istenmiştir.[480]

Bazı eşkıyalar bölgede çok güçlenmiş ve bölgedeki Osmanlı ordusuna büyük zararlar vermiştir. Mesela, Mayıs 1609 tarihli bir hükümde Mito Hamidoğlu adında bir eşkıyanın yaptıkları dikkat çekicidir. Bu hükümde, Mito Hamidoğlu'nun isyan edip, Ahıska Kalesi'ni kuşatıp ele geçirdiği, oradaki topları alıp Azgur Kalesi'ne götürdüğü, İslam askerîne sıkıntı yarattığı kaydedilmiştir.[481] Bu eşkıyanın sonunda yenildiği dile getirilmiştir. Bu şahısların ihtida etmiş kişiler olduğu yüksek ihtimaldir. Çünkü bölgede bu kadar güçlü olmak için Gürcü asilzadesi olup, bölgenin halkından destek görmesi gerekmektedir. Bu kişiler İslamiyet'i kabul etseler de yerel güçleri devam etmiştir.

[476] MD 72/hk.877.
[477] MD 78/hk.2092.
[478] MD 78/hk.1175.
[479] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3/1:105-13.
[480] MD 81/hk.36.
[481] MD 78/hk.1064.

Bunu çıkarımı destekleyen başka bir hükümde, Vakuş Ahmet Bey isminde birinin bazı aznavurlarla[482] beraber olup daima halka karşı eşkıyalıkta oldukları yazılmıştır.[483]

Hükümlerde reaya arasında husumetlerin olduğu ve yüzden asayiş sorunları yaşandığın görülmüştür. Örneğin Eylül 1610 tarihli hükümde, Ardanuç'a bağlı bir köyde oturan Köseoğlu Davut isminde biri Kızılbaştan yüz çeviren Allahkulu adından birinden iki at çaldığına yönelik iddianın soruşturulması istenmektedir.[484] Başka bir hükümde, İspir ve Tortum mutasarrıfı olan Mustafa'nın kız kardeşini Kürt beylerinden Mehmet isminde biriyle evlendirdiği ama Mehmet'in kardeşlerinin bu kızı öldürdükleri kaydedilmiştir.[485] Bu hüküm Çıldır ve Erzurum beylerbeyleri ile Erzurum Kadısına ortak gönderilmiştir. Bu gibi olaylar normalde şeri mahkemelerde görüldüğünden mühimme defterlerine yansımaz. Ancak zarara uğrayan kişiler güçlü kişiler ise şikayetlerini İstanbul'a yazabilmişlerdir. Hükümde suçluların yakalanması, şeriat mahkemesinde davalarının görülmesi istenmiştir.

2.2.2.2. Zimmî Reayanın Sebep Olduğu Asayiş Sorunları

Hükümler incelendiğinde, zimmî reayanın çıkardığı asayiş sorunlarına da rastlanmıştır. Ancak hükümlerde zimmîlerin asayiş sorunlarına sebep olduklarına dair az kayıt vardır. Zimmî reayanın çıkardığı sorunlar genellikle Müslüman reaya ile birlikte olmuştur. Bu konu hakkında yukarıdaki paragraflarda bilgi verildiği için tekrar yazma gereği duyulmamıştır. Hükümlerde, zimmîlerin (Gürcülerin) çıkardığı asayiş sorunları daha çok asilik (isyankârlık) olarak tanımlanmıştır.

Zimmîlerin çıkardıkları asayiş sorunları hakkında hükümlerin çoğu Minuçehr Mustafa Paşa isyanı döneminde gönderilen hükümlerdir. Minuçehr Mustafa Paşa'nın isyanı Gürcü reaya üzerinde etkisi olmuş ve bu durum Osmanlıları zor durumda bırakmıştır. Örneğin, hükümlerde "…bu kış vilâyet-i Çıldır'ın/âsîlerin def'i için mu'âvenet ve muzâheret lâzım olmağla…" gibi ifadeler geçmekte ve Erzurum, Kars

[482] Osmanlı'da genellikle Hristiyan kökenli yerel idareciler ve askerî liderler için kullanılan bir unvan. Özellikle Gürcü ve Ermeni kökenliler için kullanılmıştır.
[483] MD68/hk.7.
[484] MD 79/hk.957.
[485] MD 81/hk.299.

gibi beylerbeyinden Çıldır'a yardıma gitmeleri istenmiştir.[486] Bu hükümlerden Gürcülerin çıkardıkları sorunların Çıldır Beylerbeyi için ciddi sıkıntılar yarattığı anlaşılmaktadır.

2.2.3. Asayiş Sorunları Hakkında Olan Hükümlerin Değerlendirilmesi

1579-1639 yılları arasında mühimme defterlerine yansıyan asayiş sorunlarını ve bu sorunlara sebep olan makam, şahıs ve zümreler detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda şu denilebilir ki asayiş sorunlara sebep olanların çoğunluğu askerî sınıfa mensup olanlardır.[487] Asayiş sorunlarının yaşanmasında reayanın rolü de olmakla beraber askerî sınıfa göre daha az sorun çıkarmışlardır. Bunlar özellikle yerel güçlerle anlaşarak eşkıyalık faaliyetlerine katılmışlar. Küçük çaplı olaylar da olmuştur; bunlar da kişiler arasında husumet, anlaşmazlık, mal paylaşımı gibi münferit olaylar olarak kalmışlardır.

Beylerbeyleri, taşrada en üst düzey askerî ve idarî yönetici olarak sahip olduğu geniş yetkileri kötüye kullanmış. Altında olan makamlara baskı, haksızlıklarda bulunmuş, angarya işler yaptırmıştır. Ayrıca vakıf mallarına kanun dışı olmasına rağmen tecavüzlerde bulunması Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin gücünün Çıldır Eyaleti üzerinde bazı dönemler azaldığının kanıtı olmuştur. Beylerbeyleri zaman zaman kendi ekonomik çıkarlarını ön planda tutmuş, eyalet içinde merkezden bağımsız faaliyetlere girişmiştir. Söz konusu durum da yerel halk üzerinde olumsuz etkiler doğurmuş, devlete olan güvenin azalmasına yol açmıştır. Sancakbeyleri, taşrada beylerbeylerinden sonra gelen en güçlü yöneticilerdir. Onlar da yetkilerini kötüye kullanarak, vakıf mallarına tecavüzlerde bulunmuşlar, emirlere itaatsizlikte bulunmuşlar, bazen sahte belge ile sancakbeyliği almışlardır. Bu gibi sorunlar sancakbeylerinin Osmanlı'da merkezi denetimden kaçıp keyfi uygulamalarda bulunduklarına kanıt teşkil etmişlerdir. Sancakbeyleri özellikle haraçgüzar reaya üzerinde baskı kurup, onları esir edip satma yoluna gitmişler, bu durum özellikle

[486] MD 48/hk.547, MD 48/hk.549, MD 48/hk.576, MD 48/hk.578.

[487] İlginç bir konu olarak ehl-i şer denilen ulema mensuplarının asayiş sorunlarına karıştığına yönelik mühimme defterlerine dair bir kaydının olmamasıdır**.** Sadece bir hükümde asayiş sorunu çıkaranlardan biri ifade edilirken "sabık kadı" ifadesine rastlanmıştır. MD 48/hk.657.

haraçgüzar olan zimmî reayanın çeşitli zulümler yaşamasına, bazen de isyan etmelerine sebep olmuştur.

Osmanlı'da merkezi kuvvetleri oluşturan ve üç ayda bir maaş alan kapıkulu askerleri görevini yerine getirmekte sorunlar çıkarmış, bazen görev yerlerini terk etmişlerdir. Emirlere itaat etmekte sıkıntı yaratmışlar, ticaretle uğraşmışlar, şehirli gibi yaşamaya başlamışladır. Bazen de halka karşı zulümlerde ulunmuşlar, kontrol edilmeleri zor bir grup olmuşlardır. Onların para kazanma hırsı halkı korunaksız bırakmıştır. Vergi toplama ve askerî hizmetle sorumu olan tımar ve zeamet sahipleri, gelirlerinin düşmesiyle sefere katılmaktan kaçmaya başlamışlar, aralarında tımarlar için mücadele etmişler, eşkıya ile bir olup halka zorluklar çıkarmışlardır. Bu durumlar tımar sistemindeki çözülmeleri ve bunun sonucunda suistimallerin ortaya çıktığını göstermiştir. Osmanlı yönetimi bu sorunlara bir çözüm bulamamış, geçici çözümlerle sorunların üstünü kapatma yoluna gitmiştir. Bundan dolayı da geliri tımar toprağı olan bu sınıf, reayayı daha fazla sömürme yoluna gitmiştir.

Askerî sınıfa mensup mutasarrıflar, ağalar, Tatar askerleri gibi diğer makam ve şahıslar da çeşitli asayiş sorunlarına yol açmıştır. Hükümlerde bu kişilerin halka zulümleri, dolandırıcılık, eşkıya ile hareket etme gibi birçok olaya karıştıkları hakkında içerik bulunmuştur. Bu durumlar Osmanlı taşra yönetiminde düzeni, adaleti, güveni sağlamakla görevli askerî sınıfın, en büyük sıkıntı kaynağı olduğu ve Osmanlı merkezi idaresinin bu durumu çözmede aciz kaldığının kanıtı olmuştur.

Osmanlı toplumunda vergi yükümlüsü olan ve yönetici sınıfın dışında kalan geniş nüfus kesimi reaya Müslüman ve gayrimüslim olarak iki sınıfa ayrılmıştır. Müslüman reayanın yol açtığı asayiş sorunları genellikle yağma, hırsızlık, adam kaçırma gibi eşkıyalık faaliyetleridir. Bu olaylar hem bireysel suçlular tarafından hem de askerî sınıfa mensup şahıslarla iş birliği içinde gerçekleştirilmiştir. Yine Celali isyanları gibi büyük çaplı huzursuzlukların da bölgede yaşayan reaya üzerinde hissedilmiştir. Zimmî reayanın çıkardığı asayiş sorunları daha çok devlet otoritesine karşı gelmek şeklinde olmuştur. Özellikle Minuçehr Mustafa Paşa isyanı bu tür asayiş sorunlarını tetiklemiştir. Ayrıca Müslümanlığa geçmiş birçok Gürcü'nün zimmî reayaya beraber eşkıyalık faaliyetleri çıkardığına dair kayıtlar mevcuttur. Yine hükümlerde,

zimmî reayanın Müslüman reaya ile iş birliği içinde olarak sorunlara sebebiyet verdiği tespit edilmiştir.

Reaya sınıfının çıkardığı asayiş sorunları Osmanlı Devleti'nde dönemin sosyal, ekonomik ve politik çerçevesini yansıtmaktadır. Vergi yükü altında ezilen reaya, sosyal adaletsizlik ve ekonomik çaresizlikler içinde eşkıyalık gibi yollara başvurmak zorunda kalmıştır. Bu gibi sorunlar Osmanlı yönetiminin taşra idaresinde karşılaştığı zorluklar ve merkezi otoritenin yerel düzeydeki etkisini gözler önüne seren örnekler sunmuştur.

TABLO 5: Asayiş Sorunlarının Konularına Göre Dağılımı

Konu	**Adat**
Yönetici sınıfın (ehl-i örf) halka karşı zulmü	22
Haneye tecavüz, adam kaçırma, yağma, hırsızlık vb.	12
Emirlere itaatsizlik	9
Eşkıyalık faaliyetleri	9
Ehli örf arasında toprak anlaşmazlığı	7
Dolandırıcılık, sahtekarlık	6
Eşkıyaların halka zulümleri	6
Eyalet içinde asilik yapanlar	5
Beylerbeyinin alt ümeraya karşı zorbalığı	3
Tatar askerlerinin halka zulmü	3
Tımar ve zeamet tevcihi ile ilgili sıkıntılar	2
Diğer	4
Toplam	**90**

Osmanlı yönetimi, Çıldır Eyaleti'nde meydana gelen asayiş sorunlarına karşı çeşitli önlemler almış ve çözüm yolları önermiştir. Hükümlerde kayıt altına alınan bu tedbirler, bölgedeki sorunların çözülmesine ve düzenin tesis edilmesine yönelik olmuştur. Osmanlı yönetimi, asayiş sorunlarına sebep olan gruplara göre farklı çözüm önerileri sunmuştur. Payitaht, makamın hiyerarşik olarak üstten alta doğru indiği durumlarda, ceza ve çözümde daha sert tedbirlerin uygulanması yoluna gitmiştir.

Hükümlerde asayiş sorunlarına en çok sebep olan yerel yönetici Çıldır beylerbeyleridir. Payitaht, Çıldır beylerbeylerinin sebep olduğu asayiş sorunlarının çözümü için yazılan hükümlerde yine Çıldır Beylerbeyleri muhatap almıştır. Beylerbeylerine karşı genelde uyarı, kınama gibi cezalar üzerinde durmuş, yapılan olumsuz davranışların bir daha yapılmaması telkininde bulunmuştur. Bu durum fail

beylerbeyleri olunca hem sorunun kaynağı hem de çözümünden sorumlu olanın aynı kişi olduğunu göstermektedir. Beylerbeyinin yarattığı sorunlar hakkında çözüm merci olarak kadıları da muhatap alan hükümler de bulunmaktadır. Örneğin, Çıldır Beylerbeyinin vakıf mülklerine saldırıları hakkında yazılan hükümlerde kadılara da hitap edildiği olmuştur.[488] Bu kayıtlarda, kadılardan beylerbeyliğinin adamlarını vakıflara müdahale etmesinin engellenmesi, ne almışlarsa reayaya geri verilmesi istenmiştir. Çıldır Beylerbeyinin şer'i mahkemeye çağrılması yönünde tek hüküm tespit edilmiştir. İlgili hüküm, Çıldır Beylerbeyinin, eski Tiflis Beylerbeyini zorla hapse attırması ve mallarına el koymasıyla ilgilidir. Ahıska kadılarına yazılan bu hükümde, olayın detaylı bir şekilde soruşturulması hem Çıldır Beylerbeyinin hem de mağdurun vekilinin mahkemede hazır bulunması gerektiği belirtilmiştir. Eğer Çıldır Beylerbeyinin suçu kanıtlanırsa, mağdurdan aldığı malları iade etmesi talep edilmiştir.[489] Ancak beylerbeyine yol açtığı asayiş sorunları hakkında bir ceza verilmesi talep edilmemiştir.

Sancakbeylerinin sebep olduğu asayiş problemleri dolayısıyla gönderilen hükümlerde çözüm merci olarak beylerbeyliği görülmüştür. Eyaletin en büyük idarî ve askerî amiri olarak adaletin tesisi ve düzenin sağlanmasına beylerbeyliği merkezin ilk muhatap aldığı makamdır. Ancak sancakbeyliği makamı suistimallere açık olduğu için onların işlediği suçlar için kadılara hitaben yazılan hükümler de vardır. Özellikle sahte belgelerle sancakbeyi olanlar veya sancağı elinden alınıp sorun çıkaranlar hakkında istenilen cezalar ağır olmuştur. Mesela Ahıska Alaybeyi "Acara-i Ulya Sancağı bana verildi" diye sahte belge düzenlemiş ve sancakbeyi atanmıştır. Bu şikâyet üzerine gönderilen hükümde alaybeyin şeriat mahkemesine çıkartıp, eğer suçu sabit görülmüşse hakkından gelesiniz yazılmıştır.[490] Sancakbeylerin vakıf mülklerine ve haraçgüzar reayaya tecavüzleri hakkında yazılan hükümler kadılara hitaben yazılmış, sorunların çözümünde kadılar sorumlu tutulmuştur.[491] Sancakbeylerinin sebep oldukları asayiş problemlerinde çözüm yeri olarak şeriat mahkemeleri görevlendirilmiştir. Beylerbeyleri olayların takibinde görev almıştır.

[488] MD 79/hk.759, MD 79/959. Hükümlerde kadılar genelde tek başlarına değil yerel idarecilerle birlikte muhatap alınmışlardır. Örneğin, "Çıldır Beylerbeyisine ve Kadısına..", "Pertekrek Beyine ve Kadısına…" gibi.
[489] MD 81/k.647.
[490] MZD 18/237a/2. Benzer hükümler için bkz. MZD 18/237a/1, MD 78/hk.428.
[491] MD 81/hk.482, MD 81/hk.132.

Ehl-i örfün alt kesiminin sebep olduğu asayiş sorunları için değişik önlemler alınmıştır. Hükümlerde bu zümreye tabi olanların sebep olduğu asayiş sorunlarında suçu sabit olursa istenilen cezalar daha sert olmuştur.[492] Reayadan kişilerin sebep olduğu asayiş sorunları için de çözüm merci olarak şeri mahkemesi görülmüştür. Hükümlerde beylerbeyi ve sancakbeyi gibi idarî ve askerî makamlara suçluları bulmaları, mahkemeye getirmeleri ve kadının vereceği kararların yerine getirilmesinde sorumlu oldukları görülmüştür.

Payitahttan gelen hükümlerde, suç kesinleşmeden ceza verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Suçun kanıtlanması durumunda ise ceza uygulanması talep edilmiştir.[493] Çıldır'dan payitahta gönderilen şikâyet mektuplarının cevaplanması bazen zaman alabilmiştir. Bazı hükümlerde şikâyeti yazanın "sabık beylerbeyi" olduğu belirtilmiştir.[494] Bundan dolayı da bazen adaletin işlemesi yavaşlamıştır. Bu gibi durumlardan dolayı hükümlerde *"...zikr olunan husûsâtdan bir def'a şer'île fasl olmayub on beş sene mürûr (sona ermeyen) itmeyen hususları..."* ibaresi bir çok yerde geçmektedir.[495] Payitahttan gelen hükümlerde on beş yılı geçmeyen davaların kadı mahkemelerinde görüşülmesi istenmiştir. Çünkü adil sorgulama ve somut kanıt bulma kaygısı adaletin doğru işlemesinde önemli olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti yerel yöneticilerin yetki sınırlarını belirlemiş ve reayanın korunması için çaba sarfetmiştir. Hükümlerde adaleti sağlamak, düzen ve huzur ortamı oluşturmak için idarecilere uyarılarda bulunulmuş, reayanın zor durumda kalmaması ve adil bir yönetim için kadılara yetkiler verilmiş, oluşan suçlar şeri mahkemelerde kanunlara göre çözülmesi istenmiştir.

Hükümlerde asayiş sorunlarının yarattığı sıkıntıların reaya üzerinde sonuçlarına rastlanmaktadır. Sorunlar karşısında devlete güven azalmış; reaya baskı, yağma ve tecavüzlere uğramıştır. Reayanın bu gibi şikayetleri yerelde çözüme kavuşmayınca onlar da sorunlarını payitahta yazmak ve adalet beklemek zorunda kalmışlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Doğuda Safeviler, Batı da

[492] MD 78/hk.491, MD 78/hk.1441, MD 79/hk.958, MD 79/hk.1055, MD 79/hk.1257. Bu yöndeki hükümlere bakıldığında daha çok "şeriat mahkemesine getirilip, suçları sabit olunursa haklarından gelinsin" ibaresi geçmektedir.
[493] MD 78/hk.491, MD 78/hk.2092, MD 81/hk.299.
[494] MD 78/828, MD 80/hk.1071, MD 80/hk1072.
[495] MD 74/hk.622, MD 78/hk.428, MD 78/hk.2092.

Habsburglar, içerde de Celali eşkıyaları ile uğraşıyor olması merkezi otoritenin gücünü azaltmış, söz konusu şartlar taşrada daha çok sıkıntı doğmasına sebep olmuştur. Çıldır'da yaşayan reayanın ne kadar çaresiz kaldığını anlatan ifadelere hükümlerde rastlamak mümkündür. Özellikle yerel idarecilerin köylere saldırması ve reayaya zulüm etmesi karşısında reayanın köylerini tek ettikleri hükümlerde yansımıştır. Hükümlerde reayanın çocuk ve kadınlarının ve çocuklarının esir edilip satıldığı ve çeşitli zulümlere uğradıkları yazılmıştır. Bu baskılara dayanamayarak köylerini terk ettikleri yazılmıştır.[496] Haraçgüzar reayanın durumu Müslüman reaya göre daha ağır olduğu söylenebilir. Potansiyel köle olarak görülmeleri ehl-i örften birçok kişinin Gürcü köylerine saldırıp kadın ve çocukları kaçırmasına neden olmuştur.[497] Osmanlı yönetimi, haraçgüzar reayanın korunmasına büyük önem vermiş ve zimmî statüsündeki bu insanlara zulüm edilmeye devam edilirse, uğraşlar sonucunda elde edilen eyalet topraklarının elde tutulamayacağını Çıldır Beylerbeyine bildirmiştir.[498] Bu baskılardan bıkan Gürcü beyleri bazen isyan durumuna geldiği olmuştur.[499] Bu gibi durumlardan dolayı bazen Çıldır Beylerbeyine hitaben reayanın refah ve huzurunun iyi korunmasını istenen hükümler gönderilmiştir.[500]

[496] MD 80/hk.1072, MD 79/hk.958, MD 79/hk.959, MD 81/hk.132.
[497] MZD 4/hk.181, MD 72/hk.311, MD 81/hk.482.
[498] MD 72/hk.311.
[499] MD 73/hk.856.
[500] MD 73/hk.1027, MD 67/hk.489, MD 72/882, MD 78/hk.1670.

SONUÇ

Bu çalışma, 1579-1639 yılları arasında Çıldır Eyaleti'nin Osmanlı Devleti bünyesindeki toplumsal ve siyasî yapısını mühimme defterleri aracılığıyla detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamıştır. Çıldır Beylerbeyliği, Osmanlı Devleti'nin Safeviler ve Gürcülere karşı kazandığı zaferler sonucunda 1579 yılında kurulmuş ve merkezi Çıldır veya Ahıska olan bir eyalet olarak Osmanlı idarî yapısına katılmıştır. Bu bölge, Osmanlı'nın doğu sınırlarında önemli bir savunma hattı oluşturmuş ve mühimme defterlerindeki hükümler, bölgenin güvenliği, asayişi ve idaresi konularında Osmanlı yönetiminin aldığı tedbirleri ve uygulamaları ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur.

Çıldır Eyaleti'nin idarî yapısı, Osmanlı Devleti'nin genel idarî yapısıyla uyumlu bir şekilde düzenlenmiştir. Beylerbeyilik, Osmanlı'nın doğu sınırında stratejik bir öneme sahip olmuş ve bölgenin güvenliği, idaresi ve asayişi konularında çeşitli politikalar ve tedbirler uygulanmıştır. Mühimme defterlerinde yer alan hükümler, Çıldır Eyaleti'nin yöneticilerine verilen emirler ve talimatlar aracılığıyla bölgenin idarî yapısının nasıl şekillendiğini göstermektedir. Bu hükümler, bölgedeki vergi toplama, askerî seferler, asayiş sorunları ve diğer idarî konulara dair ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında kurulan Çıldır Eyaleti, Safeviler ve Gürcülerle savaşlardan dolayı sınırlar ve eyaletin beylerbeyleri sık sık değişmiştir. Ayrıca eyaletin kuruluşundan sık sık beylerbeyleri değişiklikleri olmuştur. Ancak bölgede düzeni sağlamada Çıldır bölgesinin yerel hanedanından Cakeli ailesinden olan kişilere beylerbeyilik rütbesi vererek bölgede düzeni sağlamaya çalışmıştır. Buna 1625 yılında Sefer (Beka) Paşa'nın beylerbeyi olması ve uzun süre görevde kalması örnek verilebilir. Hükümler eyaletin idari sınırlarının değişimini takip etmek için önemli bilgiler vermektedir. Mesela hükümlerden Tiryalit, Tomanis, Gori gibi Gürcistan'ın daha içinde kalan yerlerin kısa süreliğine de olsa Çıldır Eyaleti sınırlarına dahil olduğu anlaşılmaktadır.

Çıldır Eyaleti'nde uygulanan hukukî düzenlemeler, Osmanlı hukuk sisteminin bir parçası olarak, mühimme defterlerinde yer alan hükümlerle kayıt altına alınmıştır. Bu hükümler, bölgedeki adaletin sağlanması, hukukî anlaşmazlıkların çözümü ve yerel

halkın hukukî ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla çeşitli düzenlemeler içermektedir. Mühimme defterleri, bu dönemde Çıldır'da uygulanan hukukî politikaların ve alınan tedbirlerin ayrıntılı bir dökümünü sunmaktadır.

Çıldır Eyaleti'nin toplumsal yapısı, Osmanlı Devleti'nin genel sosyal politikaları çerçevesinde şekillenmiştir. Mühimme defterlerinde yer alan hükümler, bölgedeki sosyal düzenin korunması, halkın refahının sağlanması ve toplumsal huzurun temin edilmesi amacıyla alınan tedbirleri göstermektedir. Bu hükümler, bölgede yaşayan farklı etnik ve dini grupların haklarının korunması, sosyal yardımların dağıtılması ve toplumsal sorunların çözümü konularında önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle, Safeviler ve Gürcülerle olan mücadelelerde bölgedeki halkın korunması ve asayişin sağlanması konularında alınan tedbirler dikkat çekicidir.

Çıldır Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında stratejik bir öneme sahip olmuştur. Safeviler ve Gürcülerle olan mücadelelerde önemli bir rol üstlenen beylerbeylik, Osmanlı'nın doğu sınırlarındaki savunma hattının bir parçası olarak kritik bir konumda bulunmuştur. Mühimme defterlerinde yer alan hükümler, Eyaletin askerî seferler, sınır güvenliği ve düşman saldırılarına karşı alınan tedbirler konularında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bu hükümler, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını koruma ve genişletme stratejileri hakkında önemli veriler sağlamaktadır.

Çıldır Eyaleti'nde asayiş ve güvenlik konularında alınan tedbirler, mühimme defterlerinde ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Bu dönemde, bölgedeki asayişin sağlanması, halkın güvenliğinin temin edilmesi ve düşman saldırılarına karşı savunma tedbirlerinin alınması amacıyla çeşitli politikalar uygulanmıştır. Mühimme defterlerindeki hükümler, eyalette asayişin korunması, suçların önlenmesi ve güvenlik güçlerinin düzenlenmesi konularında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarındaki güvenlik politikalarının anlaşılması açısından değerli veriler sağlamaktadır.

Bu çalışma, Çıldır Eyaleti'nin Osmanlı Devleti bünyesindeki yerini ve önemini daha iyi anlamamıza yardımcı olmuştur. Mühimme defterlerinin sağladığı geniş ve ayrıntılı bilgiler, eyaletin Osmanlı Devleti içindeki idarî, hukukî, toplumsal ve siyasî yapısını anlamak için değerli bir kaynaktır. Bu çalışma, Osmanlı arşiv belgelerinin

kullanımıyla tarih yazımına katkı sağlamış ve dönemin siyasî, sosyal ve idarî dinamiklerini aydınlatmıştır.

Sonuç olarak, 1579-1639 yılları arasında Çıldır Eyaleti'nin Osmanlı Devleti içindeki idarî, hukukî ve toplumsal yapısını mühimme defterleri ışığında analiz eden bu çalışma, bölgenin Osmanlı yönetimindeki durumunu ve bu dönemde yaşanan önemli olayları ayrıntılı bir şekilde analiz etmiştir. Bu bağlamda, Çıldır Eyaleti'nin Osmanlı Devleti tarihindeki yeri ve önemi daha iyi anlaşılmış ve bu döneme dair yeni bilgiler edinilmiştir.

KAYNAKÇA

Ababay, Feridun. *Çıldır Tarihi*. Ankara: Kadıoğlu Matbaası, 1987.

Ahıskalı, Recep. "Divan-ı Hümâyûn Teşkilâtı". *Osmanlı* 6: 24-33 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Akdağ, Mustafa. "Celâlî Fetreti". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16, sy 1-2 (1958): 53-107.

———. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*. 3. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.

Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000

Allen, W.E.D. *A History of the Georgian People: From The Beginning Down To Russian Conquest in the Nineteenth Century*, London: Paul, Trench, Trubner & co, 1932.

Aktaş, Necati, "Atik Şikâyet Defteri", *DİA* 4: 68, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Andreasyan, Hrant D. (Çev.), *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. 3.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Artamanov, Mihail İ. *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*. çev. D. Ahsen Batur, 3. bs. İstanbul: Selenga Yayınları, 2008.

Atalay, İbrahim. "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi". *Jeomorfoloji Dergisi*, sy 7 (1978): 23-33.

Ateş, Erhan. "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2, sy 2 (2017): 363-390.

_____. "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35, sy 60 (2016): 73-96.

Aydın, Ahmet. "Çoruh Vadisi (Tao) ve Oltu'nun Osmanlı Hakimiyetine Girmesi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* Dergisi 7, sy 1 (2006): 205-221.

Aydın, Bilgin. *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2017.

Bala, Mirza. "Gürcistan", İçinde *İslam Ansiklopedisi*. c. 4: 837-845, İstanbul: MEB Yayınları (1988).

Barkey, Karen. *Eşkıyalar ve Devlet*. çev. Zeynep Altok. 2. bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

Bayram Arif Köse. "Moğol İstilasının Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdari ve İktisadi Etkileri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sy 41 (2015): 485-498.

Berdzenişvili, Nikoloz ve Simon Canaşia. *Gürcistan Tarihi*. çev. Hayri Hayrioğlu, 2. bs. İstanbul: Sorun Yayınları, 2000.

Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.

Bilge, Sadık Müfit. *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*. 2. bs İstanbul: Kitabevi, 2015

Bittel, Kurt. "Artvinde Bulunan Tunç'tan Mamul Asarı Attika". *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, sy 1 (1933): 171-177.

Brosset, Marie Felicite. *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Buntürk, Seyfeddin. *Rus-Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2007.

Cüveyni, Alaattin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2013.

Çiftçi, Cafer. "Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy 27 (2011): 27-57.

Çiloğlu, Fahrettin, *Gürcülerin Tarihi /Dilden Dine Edebiyattan Sanata*. İstanbul: Ant Yayınları, 1993.

Çınar, İkram. *Atabek Yurdu: Jeokültürel Yaklaşım*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.

Danişmend, İsmail H. *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, c. 2, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

David, Geza. "XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri". çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sy 53 (2012): 295-349.

Demirel, Muammer. *Yusufeli Tarihi*. İstanbul: Beyazdüş Matbaacılık Ltd. Şti., 2010.

Devellioğlu, Ferit. "Âsâyiş". *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2008.

Dunlop, Dougles M. *Hazar Yahudi Tarihi.* çev. Zahide Ay, İstanbul: Selenga Yayınları, 2008.

Dursun, Davut. "Kafkasya: Fiziki ve Beşerî Coğrafya". *DİA* 24: 157-158, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

_____. "Gürcistan-Fiziki ve Beşerî Coğrafya". *DİA* 14: 310-311, İstanbul: TDV Yayınları 1996).

el-Belazuri, Ahmed b. Yahya. *Fütuhu'l Büldan: Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*. haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman. c. 2/2, 2. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Emecen, Feridun. "Çıldır Eyaleti", *DİA* 8: 300-301, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

———. "Haçova Meydan Savaşı". İçinde *DİA* 14:546-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

———. "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, sy 5 (2005): 107-39

Gökbel, Ahmet. *Kıpçak Türkleri: Siyaset ve Dini Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Göyünç, Nejat. "16. Yüzyılda Ruûs ve Önemi". *Tarih Dergisi* 17, sy 22 (1967): 17-34

_____. "Defter". *DİA* 9: 88-90, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Gümüş, Nebi. "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000.

Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Hammer, Josep von Purgstall. *Büyük Osmanlı Tarihi* 4. çev. Mehmed Ata, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2003.

Haydar Çelebi, *Haydar Çelebi Ruznamesi*, haz. Yavuz Senemoğlu, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1976.

Heyd, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*. Oxford: Clarendon Press, 1960

Hızal, Ahmet Hazer *Kuzey Kafkasya: Hürriyet ve İstiklal Davası,* Ankara: Orkun Yayınları, 1961.

Hınz, Walther. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

_____.*İslâm'da Ölçü Sistemleri*. Çeviren Acar Sevim, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.

Honigmann, Ernst. *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*. çev. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

Hüseynov, Rauf. "Malazgirt ve Kafkaslar". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy 10 (1968): 61-71.

İberieli, Sandro. *Gürcü Halkının Tarihi Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma*, İstanbul: Cinius Yayınları, 2014.

İnalcık, Halil. "Eyalet", *DİA* 11:548-50. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

———. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600).* çev. Ruşen Sezer, 14. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

———. *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk ve Avrupa ile İlişkiler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

———. "Tımar". *DİA* 41:168-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

İpşirli, Mehmet. "Beylerbeyi". *DİA* 6:69-74. İstanbul: TDV Yayınları, 1992

Karamanlı, Hüsamettin M. "Gürcistan-Tarih", *DİA* 14: 314-316, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin. *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590).* 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998

_____. *Kars Tarihi* 1, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.

———. *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar: İlk-Kıpçaklar (MÖ VIII.- M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267- 1578),* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

Kökten, İ. Kılıç. "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor". *Belleten* 7 (1943): 601-613.

Ksenephon. "Anabasis, Onbinlerin Dönüşü. çev. Tanju Gökçöl, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974.

Kurat, Akdes Nimet. *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972.

Kuzgun, Şaban. *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve KarayTürkleri*, Ankara: Seda Yayınları, 1985.

Küpeli, Özer. *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*. İstanbul: Yeditepe, 2014.

Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı- İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993.

Kütükoğlu, M. "Mühime Defterlerindeki Muamele Kayıtları Üzerine" *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, Bildiriler (1986)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1988.

Met Çünatıkho İzzet. *Kafkas Tarihi*. çev. Fahri Huvaj, 1, Ankara: Adıge Yayınları, 2002.

Mikaberidze, Alexander. "Historical Dictionary of Georgia". Plymouth: The Scarecrow Press, 2007.

Mücteba, İlgürel. "Eşkıya". *DİA*, 11:466-69. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Müverrih, Vardan. *Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)*. çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Milli Mecmua Basımevi, 1937.

Naîmâ Mustafa Efendi. *Naîmâ Tarihi*. çev. Zuhuri Danışman, c. 2, İstanbul: Bahar Matbaası, 1967.

Ostrogorsky, George. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan, 4. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006.

Örenç, Ali Fuat. "Mutasarrıf". *DİA*, 31: 377-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Özdemir, Halit. *Artvin Tarihi*, 2. bs. Artvin: Egem Matbaacılık, 2002.

Öz, Mehmet. "Reâyâ". *DİA*, 34: 490-93. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Özcan, Abdülkadir. "Kul". *DİA*, 26: 348-50. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Özel, Oktay. "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)". ed. Mehmet Öz ve Fatih Yeşil. *Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, İstanbul: Timaş Yayınları (2018): 557-591.

Özey, Ramazan. *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016.

Özmenli, Mehmet. “V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 17, s. 3 (2008): 323-332.

Paydaş, Kazım. “Timur’un Gürcistan Seferleri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy 1 (2006): 419-437.

Peçevi, İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi*. haz. Bekir Sıtkı Baykal, c. 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Pınar Pınarcık, “Urartu Krallığı’nın tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, Tarih İncelemeleri Dergisi 27, sy 2, (2012): 459-482.

Rayfield, Donald. *Edge Of Empires: A History of Georgia*. London: Reaktion Books, 2012.

Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, çev. Mehmet İpşirli, 2. bs. 2 cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999).

Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lügati*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1986.

Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Subaşı, Ömer. “Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 49 (2013): 323-342.

Suharulizde, Yuri, Alexandre Manvelişvili, ve Tsate Batsaşi. *Trabzon’dan Abhazya’ya Doğu Anadolu Halklarının Tarih ve Kültürleri*. çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul: Sorun Yayınları, 1998.

Suny, Ronald Grigor. *The Making of The Georgian Nation*. 2.bs. Indanapolis: İndiana University Press, 1996.

Şahin, İlhan. “Sancak”. *DİA*, 36:97-99. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Şengelia, N.N. “XI-XII Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular”. çev. Mehmet Mürselov, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 22, sy 2 (2007): 227-240.

Zehiroğlu, Ahmet M., *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz* (İstanbul: Çivi Yayınları, 1999).

Woods, John E., 300 *Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.

———, “16. Yüzyılda Ruus ve Önemi”, *Tarih Dergisi* c. 17, s. 22 (1967): 17-34.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

_____. *Osmanlı Tarihi*. 7. bs. C.3/1 Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.

Ünal, Mehmet Ali. "Kul Sistemi". *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 415-17. İstanbul: Paradigma, 2011

Temelkuran, Tevfik. "Divanı-ı Hümâyun Mühimme Kalemi". Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1970.

Yaşa, Fırat. "Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, sy 13 (2014): 657-69.

EKLER

EK 1: 1578-1639 Yılları Arasında Yazılmış Mühimme Defterlerini Transkribe Eden Yüksek Lisans Tezleri

Harun Bingöl, "Mühimme Zeyli Kataloğu'ndaki 5 Numaralı Defterin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2002.

Osman Okumuş, "Hicri 1000-1001/1592/1593 Tarihli 6 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.

Yeliz Karataş, "18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607) (vr.1-130)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

Derya Elvan, "18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607) (vr.131-260), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

Şuayib İzgi, "986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri (s.201-400), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Özge Teneş, "33 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-190)", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.

Yunus Eren, "34 Numaralı ve H.986/1578 Tarihli Mühimme Defteri (s.1-164)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.

Süleyman Nacak, "34 Numaralı Mühimme Defteri (H.986/M.1578) Transkripti ve Değerlendirmesi (s.164-326)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.

Erhan Akçelik, "39 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-118)", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.

Faruk Akar, "41 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 987/M. 1579-1580) (s.1-252)", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2021.

Sevilay Sakarya, "43 Numaralı Mühimme Defteri) H.988/M.1580) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-108)", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2014.

Mehmet Ali Ünal (haz.), "Mühimme Defteri 44", İzmir: Akademi Kitapevi, 1995.

Ebru Yılmaz, "47 Numaralı Mühimme Defteri (H.990/M. 1582) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-133)", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019.

Betül Yılmaz, “47 Numaralı Mühimme Defteri (H.990/M. 1582) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 133-266)”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019

Sümeyra Tatar, “48 Numaralı Mühimme Defteri (H.990/M. 1582) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 254-380)”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019.

Hasan Yıldız, “XLIX Numaralı Mühimme Defteri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.

Meltem Karababa, “50 Numaralı Mühimme Defteri (991-993/1583-1585) Değerlendirme-Transkripsiyon (s.1-80)”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.

Alime Çukuryurt, “50 Numaralı Mühimme Defteri (991-993/1583-1585) Değerlendirme-Transkripsiyon (s.84-166)”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005.

Hikmet Ülker, “51 Numaralı Mühimme Defteri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.

Fatime Yazıcı, “54 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-154)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.

Özge Sevilmiş, “54 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.153-220)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.

Bayram Karabıyık, “54 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.221-291)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.

Musa Günay, “55 Numaralı Mühimme Defteri”, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1996.

Hayriye Uslu, “57 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-65)”, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2019.

Tuğba Özdoğan, “57 Numaralı Mühimme Defteri’nin 81. ve 146. Sayfa Aralıklarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2019.

Oğuzhan Yüce, “59 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007.

Cevat Yıldız, “Mühimme Defteri -60 (Sayfa 209-314; Hüküm 492-942; Tarih 993-994/1585-1586)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1998.

Mehmet Ali Atıcı, “Mühimme Defteri -61 (994-995/1586-1587) Tahlil-Metin (Sayfa: 1-100; Hüküm: 1-243), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997.

Ömer Orhan Gündüz, “62 Numaralı Mühimme Defteri’nin (H.995-996/M.1587-1588) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-134)”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2022.

Abbas Gök, “62 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.135-271)”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2021.

Serdar Kar, “63 Numaralı Mühimme Defteri (995-996/1587-1588) Özet ve Transkripsiyon”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.

Reyhan Aytaç, “66 Numaralı (H.997-998/M.1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin)”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

Yıldız Kapçak, ““67 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.1-118)”, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2022.

Mustafa Karaca, “68 Numaralı Mühimme Defteri (Tasnif ve Transkripsiyon)”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1999.

Muhammet Samet Kaya, “69 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.1-168)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.

Fatih Çiçek, ““69 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.169-336)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.

Özdemir Yılmaz, ““72 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.1-159)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.

Abdullah Tanrıvermiş, ““72 Numaralı Mühimme Defteri (H.1002-1003) (vr.1-230) İnceleme-Metin”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.

İbrahim Canpolat, “72 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.160-320)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.

Zafer Şahin, “72 Numaralı Mühimme Defteri (H.1002-1003) (vr.231-473) İnceleme-Metin”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

Yunus Kırayit, ““73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.1-120)”, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2017.

Muhammed Uğurlu, “73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.121-276)”, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2018.

Ömer Bayramoğlu, “73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.277-433)”, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2018.

Ferdi Sönmez, “73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.434-590)”, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2019.

Cihat Taşkesenlioğlu, “74 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.1-117)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.

Aydın Acar, “74 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.121-241)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.

Selçuk Demir, “75 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.1-171)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.

Adem Keleş, “75 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.172-331)”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.

Serpil Gökçe, “77 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Özeti (s.1-370)”, Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2008.

(haz.) Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik vd.“82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618): Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım**”,** Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000.

(haz.) Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik vd.“83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037 / 1626-1628): Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım**”,** Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001.

Durmuş Kandıra, “84 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995.

(haz.) Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik vd.“85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041(1042) / 1630-1631 (1632)): Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım**”,** Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002.

Hülya Yüksel, “86 Numaralı Mühimme Defteri (Transkripsiyon, Özet v Değerlendirme)”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.

Murat Alanoğlu, “86 Numaralı Mühimme Defteri’nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.

Gözde Murat Topal, “87 Numaralı Mühimme Defteri’nin Latin Harflerine Çevrilmesi ve Hükümlerin Değerlendirilmesi (s98-197)”, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2021.

Murat Ateş, “88 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi 1637-1638 (H 1046-1048)”, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2008.

Fatma Kaytaz, “88 No’lu Mühimme Defteri (Transkripsiyon ve Özet), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Canan Karacagil, “933 numaralı Mühimme Defteri (H.996/M.1588) 8İnceleme-Metin), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2022.

EK 2: Hükümlerde Tespit Edilen Çıldır Beylerbeyleri

	Adı	İlk Geçtiği Hüküm	Son Geçtiği Hüküm	Açıklama
1	Minuçehr Mustafa Paşa	MD 39/hk.46 (09.12.1579)	MD 48/hk.488 (18.11.1582)	Cakeli Hanedanı'na mensup sonradan Müslüman olmuş. Tekrardan Hristiyan oluyor.
2	Yusuf Paşa	MD 48/hk.488 (18.11.1582)	MD 48/hk.728 (21.01.1583)	
3	Minuçehr Mustafa Paşa	MD 49/hk.227 (23.05.1583)	MD 51/hk.263 (12.09.1583)	Affediliyor, tekrar beylerbeyi oluyor.
4	Hüsrev Paşa	MD 59/hk.145 (17.04.1585)	MD 56/hk.9 (20.10.1585)	Hükümlerde "sabıka Çıldır Beylerbeyi Hüsrev Paşa" olarak geçiyor. Daha önceden beylerbeyliği yapmıştır.
5	Ömer Paşa	MD 59/hk.226 (13.05.1585)	MD59/hk.257 (09.07.1585)	
6	Ferhat Paşa	MD 60/hk.375 (02.01.1586)	-	
7	Yusuf Paşa	MD 62/hk.98 (24.04.1587)	-	
8	Ahmed Paşa	MMD 933/hk.66 (05.01.1588)	MMD 933/hk.33 (25.05.1588)	
9	Ali Paşa	MMD 933/hk.4 (18-27.04.1588)	MMD 933/hk.22 (25.05.1588)	
10	Hızır Paşa	MMD 933/hk.92 (27.07.1588)	-	
11	Mustafa Paşa	MD 67/hk.51 (30.10.1590)	-	
12	Abdullah Paşa	MD 68/hk.17 (22.09.1591)	-	
13	Yusuf Paşa	MD 69/hk.495 (22.01.1592)	MZD 6/hk.198 (01.05.1593)	
14	Hızır Paşa	MD 71/hk.488 (25.07.1593)	MD 72/hk.531 (27.02.1594)	
15	Ali Paşa	MD 72/hk.211 (26.05.1594)	-	
16	Hızır Paşa	MD 72/hk.211 (26.05.1594)	MD 72/hk.565 (28.05.1594)	Hızır Paşa Gori Beylerbeyi yapılmış, ancak Simon bu durumu istemediğinden tekrar

				Çıldır Beylerbeyi yapılmış.
16	Ahmed Paşa	MD 72/hk.801 (05.06.1594)	-	
18	Hızır Paşa	MD 73/hk.1028 (07.10.1595)	-	
19	Karakuş Mehmed Paşa	MD 75/hk.31 (26.08.1604)	-	
21	Derviş Mehmed Paşa	MD 78/hk.1731 (08.08.1609)	-	"Sabık" olarak geçiyor.
22	Ömer Paşa	MD 79/hk.289 (19.02.1611)	-	
23	Ali Paşa	MD 80/hk.580 (15.02.1613)	MD 80/hk.1050 (01.02.1615)	
24	Hüseyin Paşa	MD 81/hk.647 (06.12.1615)	MD 81/hk.105 (26.02.1616)	
25	Sefer Paşa	MMD 942.1/hk.15 (17.03.1634)	MD 87/hk.482 (03.02.1638)	Cakeli Hanedanı'na mensup sonradan Müslüman olmuş.

EK 3: HÜKÜMLERDE TESPİT EDİLEN ÇILDIR EYALETİNE TABİ SANCAKLAR

Sancak Adları	Eyalete tabi olunması hakkında	Eyaletten ayrılması hakkında
Ahıska	MMD 933/hk.18: Bu hükümde bazı sancakbeylerinin Ahıska'ya varıp Çıldır Beylerbeyi Ali Paşa'ya yardım etmeleri istenmiştir. (25.05.1588)	
Çıldır	MMD 933/hk.23: Bu hükümde Çıldır Sancağı olarak geçiyor. (25.05.1588)	MD 39/hk.48,49: Payitaht, Çıldır sancağının kılıç gücüye alındığı için Çıldır Beylerbeyi Minuçehr Mustafa Paşa'nın beratına dahil olmadığını yazmış. (09.12.1579) MD 72/319: Çıldır Sancağının Gori Beylerbeyliğine bağlandığı yazılmış. (26.05.1594)
Azgur	MMD 933/hk.18	
Hırtız	MD 39/hk.48 (09.12.1579)	
Ude	MD 39/hk.48 (09.12.1579)	
Aspinza	MD 39/hk.48 (09.12.1579)	
Tümük?	MD 39/hk.48 (09.12.1579)	
Acara	MD 40/hk.76 (20.04.1579) MD 46/hk.56 (27.08.1581) MD 48/hk.560 (22.12.1582)	MD 67/81 (14.11.1590)
Acara-ı Ulya	MD 75/hk.413 (31.03.1605)	
Acara-ı Süfla	MD 75/hk.413 (31.03.1605)	
Ardahan-ı Büzürg	MD 40/hk.81 (09.02.1580) MD 46/hk.56 (27.08.1581) MD 48/hk.488 (18.11.1582) MD 71/hk.758 (14.09.1593) MD 72/hk.801 (05.06.1594) MD 72/hk.802 (05.06.1594)	MZD 6/hk.109 (17.08.1592)

Poshov	MD 40/hk.82 (09.02.1580) MD 46/hk.56 (27.08.1581)	
Tortum	MD 46/hk.56 (27.08.1581) MD 48/hk.560 (22.12.1582)	
Şavşad	MD 46/hk.56 (27.08.1581) MD 48/hk.488 (18.11.1582) MD 48/hk.560 (22.12.1582)	
Emirhoy	MD 46/56 (27.08.1581) MD 67/hk.81 (14.11.1590)	MD 73/hk.687 (02.10.1591)
Pertekrek	MD 46/hk.56 (27.08.1581) MD 48/hk.560 (22.12.1582)	MD 47/hk.332: Kars BB ne bağlanıyor (24.05.1582)
Tavusker	MD 46/hk.56 (27.08.1581)	
Ardanuç	MD 47/hk.331 (24.05.1582) MD 48/hk.560 (22.12.1582)	MD 47/331: Hükümde zaten Çıldır Beylerbeyliğine tabi olan Ardanuç'un Kars Beylerbeyliğine geçmesi isteniyor. (24.05.1582) MD 47/hk.332 (24.05.1582)
Pesingerd		MD 47/534: Pesingerd Sancağı ilk önce Ardahan Sancağına bağlı bir nahiyeyken sonra müstakil sancak yapılıp Kars Beylerbeyliğine bağlanıyor. (18.07.1582)
Küçük Ardahan (Kola/Göle)	MD 48/hk.488 (18.11.1582) MD 67/hk.492: Hükümde yazdığına göre daha önceden Çıldır Beylerbeyliğine tabiymiş. Ancak sonradan Kars Beylerbeyliğine bağlanmış. Küçük Ardahan sancakbeyi tekrar Çıldır Beylerbeyliğine bağlanmak istiyor. (04.12.1582) MD 68/39: Bu hüküm de tekrar Çıldır Beylerbeyliğine tabi	MZD 6/hk.109 (17.08.1592)

	olsun deniyor. (22.09.1591) MD 68/hk.42 (03.09.1591) MD 72/hk.801 (05.06.1594) MD 72/hk.802 (05.06.1594) MD 73/hk.675: Hükümde Ahılkelek, Göle, Penek sancakları başka bir beylerbeyine bağlı oldukları ama tekrardan Çıldır Beylerbeyine tabi olmaları emrediliyor. (07.08.1595) MD 75/hk.413 (31.03.1605)	
Livane	MD 48/hk.488 (18.11.1582) MD 48/hk.560 (22.12.1582)	
Oltu	MD 48/hk.560 (22.12.1582)	
Kemhıs	MD 48/hk.560 (22.12.1582)	
Çeçerek/Heçrek	MD 933/hk.23 (25.05.1588)	
Bedre	MD 933/hk.23 (25.05.1588)	
Penek	MD 933/hk.73 (05.01.1588) MD 68/39: bu hüküm de tekrar Çıldır BB ne tabi olsun deniyor. (22.09.1591) MD 68/hk.42 (03.09.1591) MD 73/hk.675: Hükümde Ahılkelek, Göle, Penek sancakları başka bir beylerbeyine bağlı oldukları ama tekrardan Çıldır Beylerbeyine tabi olmaları emrediliyor. (07.08.1595)	MZD 4/hk.108 (25.07.1590)
Ahılkelek	MD 67/hk.95 (19.11.1590) MD 68/hk.39: Hüküm de tekrar Çıldır Beylerbeyliğine tabi	MZD 4/hk.108 (25.07.1590) MD 72/hk.319 (26.05.1594)

	olunması isteniyor. (22.09.1591) MD 68/hk.42 (03.09.1591) MD 73/hk.675: Hükümde Ahılkelek, Göle, Penek sancakları başka bir beylerbeyine bağlı oldukları ama tekrardan Çıldır Beylerbeyine tabi olmaları emrediliyor. (07.08.1595)	
Tomanis	MD 69/hk.565. Tomanis sancak statüsüne getirilerek Çıldır Beylerbeyliğine tabi olunması istenmiştir. (30.11.1592)	
Gori	MD 69/hk.565: Gori sancak statüsüne getirilerek Çıldır Beylerbeyliğine tabi olunması istenmiştir. (30.11.1592)	
Kutais	MD 69/565: Tomanis sancak statüsüne getirilerek Çıldır Beylerbeyliğine tabi olunması istenmiştir. (30.11.1592)	
Lori		MD 70/hk.176: Sancak yapılıp Çıldıra Beylerbeyliğine tabi kılınmış ama tekrar Çıldır'dan ayrılmış.. (15.03.1593)
Maçahhel	MD 71/hk.454 (23.07.1593)	
Tiryalit	MD 75/hk.413 (31.03.1605)	

EK 4: MD 47/hk.145

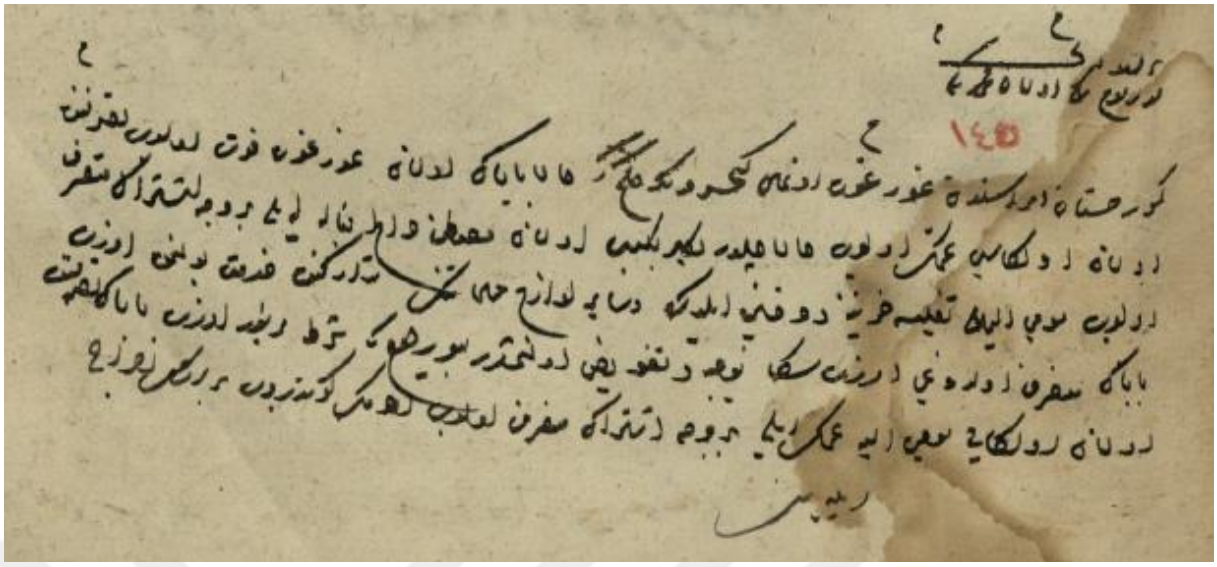

Gürcistan ümerâsından Gurgura oğlu Keyhüsrev Bey'e hüküm ki, hâlâ baban olan Gurgura fevt olup tasarrufunda olan ülke emmin olan hâlâ Çıldır Beylerbeyi olan Mustafa ile ber-vech-i iştirâk mutasarrıf olup mûmâ-ileyhâ Tiflis'e hazine ve zahîre eyledikte ve sa'ir levâzım ve mühimmâtın tedârikinde hizmette bulunmak üzere babanın mutasarrıf olduğu üzere sana tevcih ve tevfîz olunmuştur. Buyurdum ki, şart-ı mezbûr üzere babanın tasarrufunda olan ülkeyi mûmâ-ileyh emmin ile ber-vech-i iştirâk mutasarrıf olup adamını gönderip berâtını ihrâc eyleyesin.

EK 5: MD 79/hk.1257

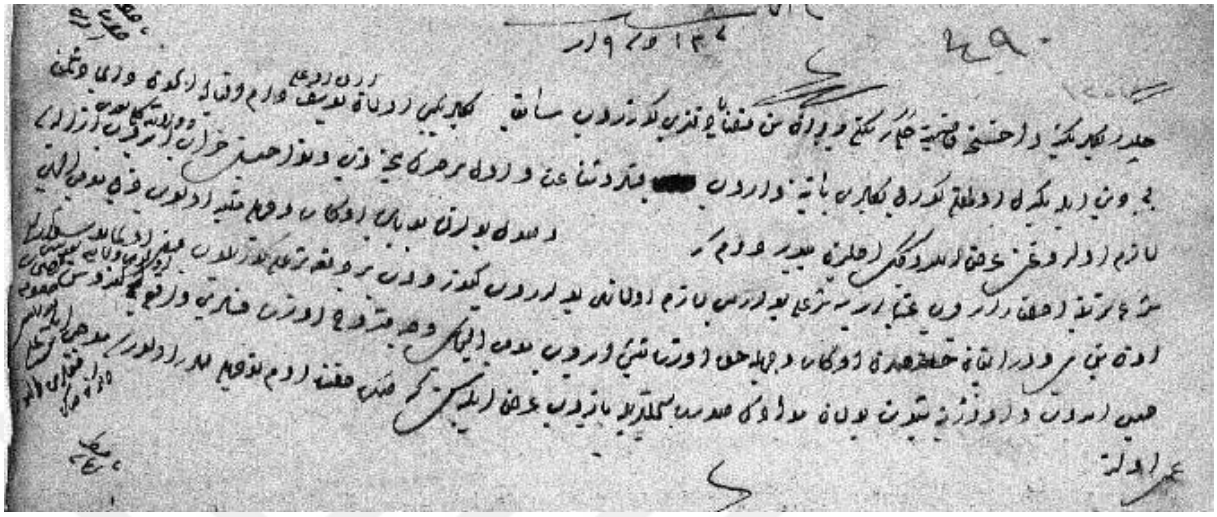

Çıldır Beylerbeyine ve Ahıska kadısına hüküm ki, sen ki mîri mîransın, kazâyâ defteri gönderip sâbıkâ beylerbeyisi olan ... oğlu Yusuf için dâima düşman-ı bi-dîn ile yekdil olmakla Goril sancakbeyi yanına varıp fesâd u şenâat ve ol serhaddin nice yerlerinin harâb ve vilâyeti küllî te‘addî edip izâlesi lâzım olduğunu arz eylediğin ecilden buyurdum ki, vusûl buldukda bu bâbda onat vechle mukayyed olup dahi mumaileyhi şer‘-i şerîfe ihzâr edip inâd ederse şer‘le buldurasın, lâzım olanlara buldurup getirdip def‘â şer‘le görülüp fasl olmayup 15 yıl mürûr etmeyen hususların onat vechle hak üzere teftîş edip mûmâ-ileyhin vech-i meşrûh üzere fesâdı vâki olup ... habs edip ve üzerine sübût bulan mevâddın sûret-i sicilleriyle yazıp arz eyleyesin ki sonda hakkında emrim ne vechle sâdır olursa mücebî ile bâde’s-sübût hukuk şer‘le hakları alıverdikten sonra amel oluna.

EK 6: MD 40/hk.77

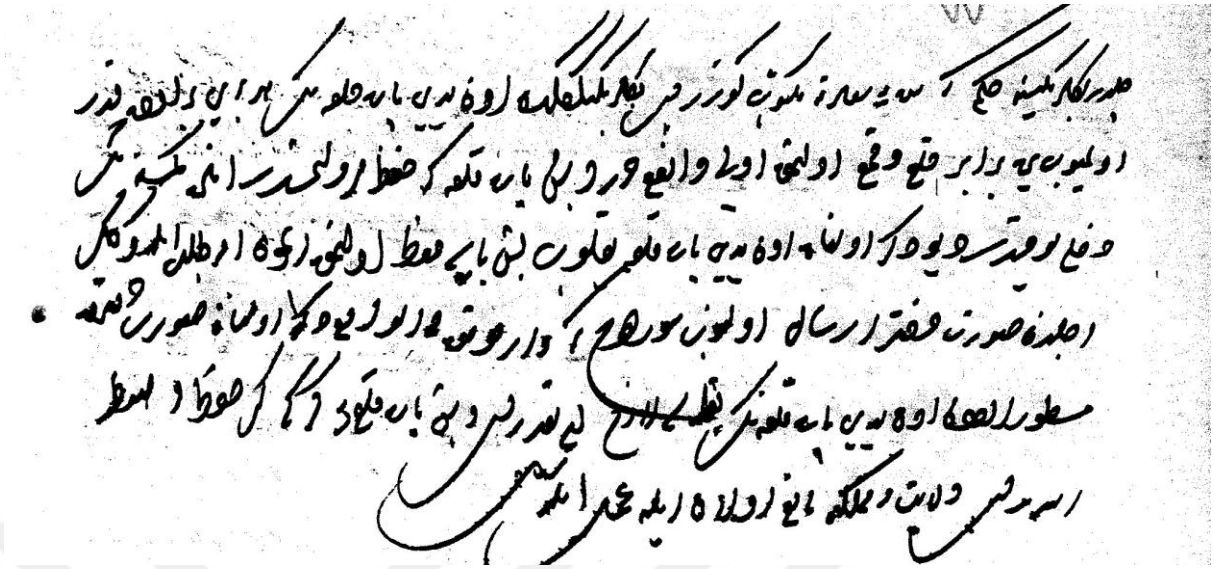

Çıldır Beylerbeyine hüküm ki, Südde-i Sa'âdet'ime mektup gönderüp, beglerbegiliğinde 17 pare kal'elerden her biri bir oda kadar olmayub, bize yarar kal'e hukûmünde olmamak üzere ...dır ve beş pare kal'esi hıfz olunmuştur. Anlara kimesnenin dahli yoktur deyu zikr olunan 17 pare kal'anın yıkılıp, beş pare kal'anın hıfz olunmak için emr taleb eylediğin ecilden, sûreti defter irsâl olunub buyurdum ki, vardıkta filvâki' zikr olunan sûreti defterde mestûr olan 17 pare kal'anın yıkılması lâzım ise yıktırub ve beş pare kal'anın gereği gibi hıfz ve zabt idüp vilâyet ve memlekete vâki' olan ile amel eyleyesin.

EK 7: MD 77/hk.133

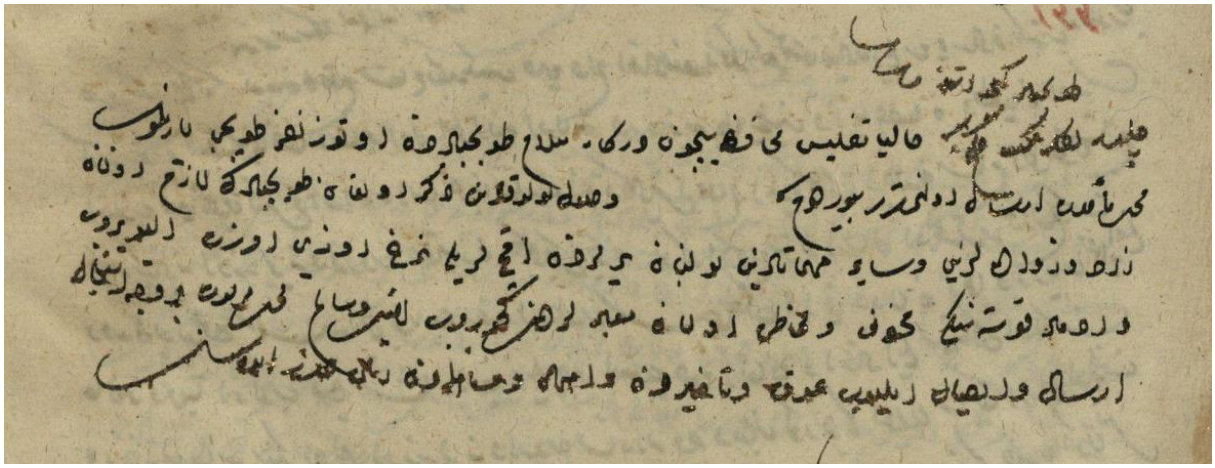

Çıldır Beylerbeyine hüküm ki, hâlihazırda Tiflis muhafazası için Dergâh-ı Mu‘allâ topçularından 30 nefer topçu yazılıp mahall-i memûreye irsâl olunmuştur. Buyurdum ki, vusûl buldukda zikr olunan topçuların lâzım olan zâd u zevâdeleri ve sa’ir mühimmâtları bulunan yerlerden akçeleriyle narh-ı rûzî üzere alıverip, ... mahûf ve muhatara olan mâberlerden geçirip emin ve sâlim mahall-i mezbûre ber-vech-i tâcîl irsâl ve isâl eyleyip avk u te’hîrden ve ihmâl ve müsâheletten ziyâde hazer eyleyesin.

EK 8: MD 47/hk.165

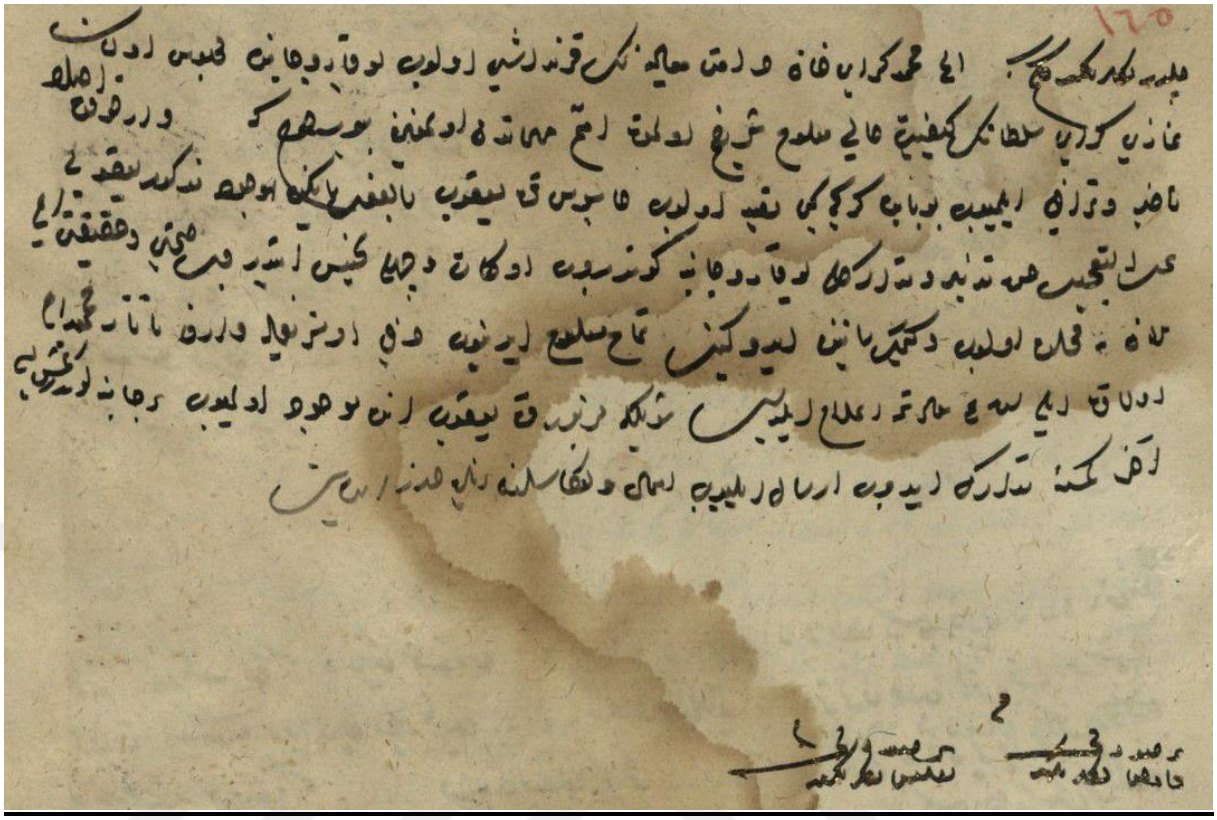

Çıldır Beylerbeyine hüküm ki, Mehmed Giray Han'ın karındaşı olup yukarı cenâbta mahbus olan Gazi Giray Sultan'ın keyfiyeti hâli ma'lûm-ı şerîfim olmak ehem-i mühimattan olmağından buyurdum ki, vardıkda asla te'hîr ve terâhî eylemeyip bu bâbda gereği gibi takayyüd olup casus Kara Yakub bilfiil yanında mevcut mezkûr Yakub'u ale'l-tâcîl hüsn-i tedbir ve tedarikle yukarı cenâbe gönderip onat vechle tecessüs ettirip sıhhati ve hakikati ile elân ne mahalde olup ve kimin yanında olduğunu tamam ma'lûm edinip dahi emr-i şerîfimle varan Tatar Mehmed ulak ile südde-i sa'âdetime ilâm eyleyesin. Şöyle ki, mezbûr Kara Yakub anda mevcut olmayıp bir cenâbe göndermiş isen ahar kimesne tedarik edip irsâl eyleyip ihmâl ve tekâsülden ziyâde hazer edesin.
Bir sûreti Kars ve Tiflis Beylerbeyine.

EK 9: MD 48/hk.549

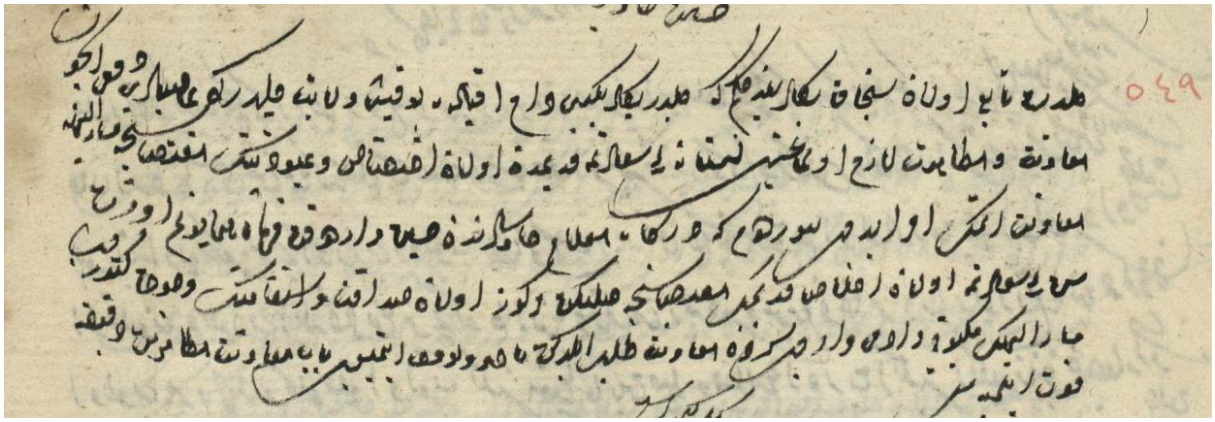

Çıldır'a tâbi olan sancakbeylerine hüküm ki, Çıldır Beylerbeyisi bu kış vilâyet-i Çıldır'ın âsîleri def' için mu'âvenet ve muzâheret lâzım olmağından Âsitâne-i saâdetime kadîmden olan ihsâs ve ubûdiyetin muktezâsınca müşârünileyhaya mu'âvenet etmek emr edip buyurdum ki, Dergâh-ı Mu'allâ çavuşlarından Hüseyin vardıkda fermân-ı hümâyûnum üzere südde-i sa'âdetime olan ihlâs-ı kadîmin muktezâsınca sülbünde merkûz olan sadâkat ve istikâmetin vücuda getirip müşârünileyhânın mektubu ve adamı varıp sizden mu'âvenet talep eyledikde te'hîr ve tevakkuf etmeyip mu'âvenet ve muzâheret konusunda dakika fevt eylemeyesiniz.